

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Қ. ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ

«ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫ: САЛҒАСТЫРМАЛЫ АСПЕКТІ»
халықаралық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
2025 жыл 19 қыркүйек

МАТЕРИАЛЫ
международной конференции
«ЮМОРИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ»
19 сентября 2025 года

MATERIALS
of the international conference
«HUMOROUS DISCOURSE: A COMPARATIVE ASPECT»
September 19th, 2025

Ақтөбе-Актобе-Aktobe

ҒЫЛЫМИ БАСЫЛЫМ

Баспаға конференцияның редакциялық кеңесі ұсынған.

Халықаралық конференция АР 19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» гранттық ғылыми жобасы аясында ұйымдастырылды.

Редакция алқасы:

Н.К. Кулганбаева – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, философия докторы (PhD), жоба жетекшісі;

С.С. Исакова – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор, жобаның бас ғылыми қызметкері;

А.С. Тухтарова – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, философия докторы (PhD), жобаның жетекші ғылыми қызметкері;

Н.Е. Қартжан – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, философия докторы (PhD), жобаның аға ғылыми қызметкері;

Г.Г. Ермекбаева – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, философия докторы (PhD), жобаның кіші ғылыми қызметкері;

Ж.А. Жетесова – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, жобаның кіші ғылыми қызметкері;

Р.К. Танатова – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, жобаның кіші ғылыми қызметкері.

«ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫ: САЛҒАСТЫРМАЛЫ АСПЕКТІ» халықаралық конференция материалдарының жинағы – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, 2025. – 244 б.

«Әзіл-оспақ дискурсы: салғастырмалы аспекті» халықаралық конференцияның материалдары дискурс талдау теориясының этномәдени және лингвомәдени аспектілері, қазіргі тіл білімі парадигмасындағы әзіл-оспақ дискурсы, когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану мәселелері атты бағыттардан тұрады.

Материалы международной конференции **«Юмористический дискурс: сравнительный аспект»** состоят из направлений этнокультурные и лингвокультурные аспекты теории анализа дискурса, юмористический дискурс в парадигме современного языкознания, проблемы когнитивной лингвистики и лингвокультурологии.

The materials of the international conference **«Humorous Discourse: a comparative aspect»** consist of the following areas: ethnocultural and linguocultural aspects of the theory of discourse analysis, humorous discourse in the paradigm of modern linguistics, problems of cognitive linguistics and linguoculturology.

СЕКЦИЯ №1
ДИСКУРС ТАЛДАУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЖӘНЕ
ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ
СЕКЦИЯ №1
ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ТЕОРИИ
АНАЛИЗА ДИСКУРСА
SECTION №1
ETHNOCULTURAL AND LINGUOCULTURAL ASPECTS OF THE
THEORY OF DISCOURSE ANALYSIS

GRAPHIC NOVEL TRANSLATION AND LOCALISATION AS
LINGUOCULTURAL PROBLEM IN MULTIMODAL DISCOURSE

O.M. Sedliarova, N.S. Soloveva
Magnitogorsk, Russia

Introduction.

Living in the information age of the XXI century has revealed predominance of visual culture and our reliance on visual information. Nowadays you can rarely find a monomodal, purely verbal, text because it does not attract so much attention as a multimodal text does, and modern people are used to it and even demand it as the multimodal approach eases them into understanding of information. We deal with multimodal texts in all spheres of communication – from entertainment to education and science.

In a multimodal text codes of different semiotic systems being in constant interaction either complement or intensify the pragmatic meaning of each other [6] and this interplay can achieve an effect that no monomodal verbal text can ever produce.

One of the genres of multimodal texts that are gaining popularity in mass culture in Russia is the graphic novel considered as a type of comic or the result of comic's evolution by others [11, p. 3]. The comic book is quite new in the Russian reading culture and most comic books are translations of American comics. Unlike classical comic books, graphic novels touch upon more serious problems – economic, social and political issues, have a more sophisticated structure and a more highly developed plot and multifaceted characters. The illustrations are more laconic, without excessive imitations of movement sounds and the characters' emotions look quite realistic [4].

The pragmatic force in the graphic novel like in any other multimodal text is achieved through the interplay of the image and the verbal part. Having a big visual part a graphic novel may seem easy to read but when it comes to perceiving its visual images the reader needs to have enough visual literacy to decode visual messages. The reader has to interpret all facial gestures and body language of people who belong to another culture. Understanding a graphic novel both in the original and in translation means decoding symbols, intergrating all the verbal and graphic information and the whole text structure [1, p. 7].

Multimodality in translation studies is quite new, it makes scholars cross disciplinary boundaries and adopt new theoretical and methodological approaches [12, p. 1]. Taking into account all the visual and structure details of a graphic novel the translator should interpret all the information verbally as long as the graphic part of the novel remains unchanged. In other words, with the original images the only part that could be localized is the verbal part of the novel. Thus, the purpose of the paper is to analyze the adequacy of the translation of some graphic novels and the translation transformations applied.

1. Multimodal approach to the graphic novel localization. Material and methods. In this translation research we have employed three graphic novels and their adaptations in Russian: “Seconds” by O’Malley [9; 10], “Coraline” by N. Gaiman and P.C. Russel [3; 2] and “Watchmen” by A. Moore and D. Gibbons [8; 7], applying such methods as contrast, comparison, description and context analysis.

Being semantically and semiotically complex texts graphic novels need a special approach to their translation and localization. The translator should regard the text-image interaction and the organization structure of the panel. The size of the panel and its shape also convey the author’s ideas and they cannot be changed even if the verbal text of the translation happens to be shorter or longer than in the original. If some panel appears larger than others it may mean that the author intended to make a broader view to stress some point, to underline its significance.

The verbal text (narration, monologues and dialogues) is placed in speech balloons/bubbles. There are rectangle balloons normally used for narration, conversation/dialogue bubbles, thought and dream bubbles in the shape of clouds, bubbles with needle edges to imitate a scream or a cry, action bubbles, explosion bubbles, etc. The normal colour of the bubble is white but the author may choose another colour or shape of the bubble to express the character’s emotional state.

Bearing in mind the message that comes from the whole text-image interplay and being restricted by the size and shape of the speech bubble and the panel space the translator cannot use long syntactical constructions that sometimes might better interpret the scene. The translator has to do an adequate translation without changing the organization structure of the panel and the page.

In graphic novels there are a lot of dialogues in a colloquial and familiar colloquial style, slang and taboo words, interjections, sound imitations and some characters’ speech has individual features. All these things combined should be regarded by the translator. Another important detail about graphic novels as a type of a comic book is the conventional version of earlier translations of all proper names that allude to other novels or comic books.

Thus, the translator has to be well-read and have a broad outlook to achieve adequacy in translation of a graphic novel.

2. Analysis of the translation transformations applied to the localization of graphic novels. Results. Graphic novels are thought to belong to the fiction discourse, which allows to apply the same translation transformations as applied to works of fiction [5, p. 155].

The analysis of a great many samples of translation with *zero transformation* revealed that graphic novels admit lots of cases when the translator can turn to a

word-for-word translation, for example, in some of the instructions and short comments to actions (fig.1).

Fig. 1 – Zero transformations [9; 10]

Of all lexical transformations the most common for the novels analyzed is *modulation*. The following sentence describing a picture of rain in “Coraline” [2; 3] (fig. 2) “*It was the kind of rain that meant business*” was translated as «*Дождь явно приходил по делу*» while the set expression “*to mean business*” has the following equivalents in Russian: «не шутить, иметь серьезные намерения, действовать решительно». The translator applying modulation developed the idea and turned from the cause to its consequence. However, the play of words that came afterwards was not regarded. The translation in this example has kept the complementary relation to the image, but it has not managed to realize the author’s idea fully. We think it would be better to translate it as follows: «*Дождь явно пришел с определенными намерениями... Как раз сейчас он превращал сад в грязное месиво*».

Fig. 2 – Modulation (Rain)

Specification is also often used in translation. For example, the sentence “Every day they would take pieces of white silk” [2; 3] was translated into Russian as «Каждый день они берут отрезы белого шелка» with the word ‘piece’ specified in Russian as «отрез (кусок ткани)».

Graphic novels translators often use *transcription* when dealing with interjections and sound imitations but quite often it fails to convey the right idea (fig. 3) and the translator should use another transformation to serve the purpose instead.

Fig. 3 – Transcription (KREEAK) [2, 3]

Compensation is another common transformation used in localization of graphic novels. In “Watchmen” the sentence “ ‘Course that’s just MY opinion.” («Ясное дело, это типа моё личное мнение»). The conversational contracted form ‘course was intensified (compensated) in Russian by «*мана*» and the capital letters in MY were compensated by the word «*личное*» [7; 8].

Description normally employed when there is no equivalent in the translation language may be used to suit the style or the target audience although it is against the translation norms in graphic novels. For example, the adjective “baggy” in “Caroline” having the Russian equivalent «*мешковатый*» was translated as «*похожий на мешок*» [2; 3] because the novel is meant for young readers and most of them would understand the description rather than the equivalent (fig. 4).

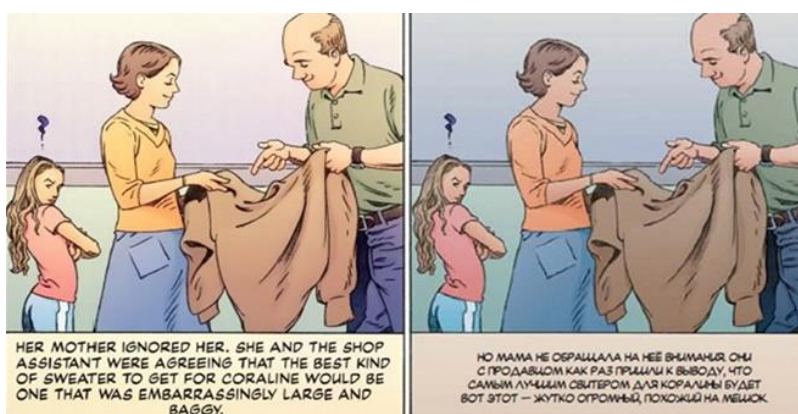

Fig. 4 – Description

Also, we can often come across *grammar transformations*. In “Watchmen” the two-member sentence “I always wonder” appeared in Russian as «*Интересно*», and the sentence of the same type “You black out” was translated as indefinite-personal «*Вырубаетесь*». The whole sentence “Do you think?” was translated by the adverb «*по-твоему*» [7; 8] (fig. 5).

Fig. 5 – Grammar transformations

These grammar transformations have added to the conversational style that suits the atmosphere of the novel. Still, the translator should be careful not to go too far as everything the character says characterizes their personality.

Among grammar transformations we should also mention *omission* which is often caused by limited space on the panel or in the speech bubble (fig. 6).

Fig. 6 – Omission

“To choose from”, “discounting” and “other” were omitted and compensated by «и без» in Russian [7; 8].

This is not a full recount of all transformations applied to localize a graphic novel. Actually, we can often find a combination of different translation transformations in one speech bubble or on a single panel.

Conclusion. Localization of the graphic novel is a challenging task both if you need to localize all the novel including the visual part and with the original visual part remained unaltered. In the latter case the translator (or localizer) of the novel has to do a tremendous job only in the verbal text taking into account multimodal details and peculiarities of the source culture and adapting them for the readers of the accepting culture. Having analyzed three novels and their adaptations in Russian we have revealed that the translators have applied the same translation transformations as they use to translate any book of fiction but in case of a graphic novel they have to regard the verbal text, the images, the text structure organization (the panels and all kinds of bubbles) and the message resulting from this interplay.

References:

1. Eisner W. Comics and Sequential Art. Tamarac: Poorhouse Press, 1990.164 p.

2. Gaiman N., Russell P. C. Koralina. M.: AST, 2016. 192 s. (Гейман Н. Коралина М.: АСТ, 2016. 192 с.)
3. Gaiman N., Russell P. C. Coraline. New York: Harper Collins Publishers, 2008. 192 p.
4. Gervasovskaya S. Yu. Graficheskii roman v sisteme komiksovykh zhanrov. *Via scientiarum – doroga znanii*. 2022. № 1. S. 121–126.
(Гервасовская С.Ю. Графический роман в системе комиксовых жанров. *Via scientiarum – Дорога знаний*. 2022. № 1. С. 121–126.)
5. Khrustaleva M. A., Sukhanova A. E. Osobennosti perevoda graficheskogo romana (na materiale “Watchmen”) // Yazyk: kategoriya, funktsii, rechevoe deistvie: Materialy XIV mezhdunar. nauch. konf. Vypusk 14. Chast' II. (Moskva–Kolomna, 15–16 aprelya 2021 g.). Kolomna: Izd-vo Gosudarstvennogo obrazovatel'nogo uchrezhdenie vysshego obrazovaniya Moskovskoi oblasti «Gosudarstvennyi sotsial'no-gumanitarnyi universitet», 2021. S. 154–156.
(Хрусталева М.А., Суханова А.Е. Особенности перевода графического романа (на материале «Watchmen») // Язык: категории, функции, речевое действие: материалы XIV междунар. науч. конференции. Выпуск 14. Часть II (Москва-Коломна, 15-16 апреля 2021 г.). Коломна: Изд-во ГОУ ВО Московской области «Государственный социально-гуманитарный университет», 2021. С. 154-156.)
6. Kress G. Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication. London: Arnold, 2001. 152 p.
7. Moore A., Gibbons D. Hraniteli [Elektronnyj resurs] // Unicomics. URL: <https://unicomics.ru/comics/series/watchmen> (data obrashhenija: 24.01.2025).
(Мур А. Хранители [Электронный ресурс] // Unicomics. URL: <https://unicomics.ru/comics/series/watchmen> (дата обращения: 24.01.2025).)
8. Moore A., Gibbons D. Watchmen [Elektronnyj resurs] // Internet Archive. URL: https://archive.org/details/WatchmenByAlanMoore_AndDaveGibbons/page/n5/mode/2up (дата обращения: 24.01.2025)
9. O'Malley B. L. Seconds. New York: Ballantine Books, 2014. 323 p.
10. O'Malley B. L. Shansy. SPb.: Komil'fo, 2014. 334 s. (O'Мэлли, Б. Л. Шансы. СПб.: Комильфо, 2014. 334 с.)
11. Soloveva N.S., Sedliarova O.V. Perevod graficheskogo romana kak raznovidnosti multimodal'nogo teksta. *Gumanitarno-pedagogicheskie issledovaniya [Humanitarian and pedagogical Research]*. 2023. T. 7. № 1. S. 40-53. (Соловьева Н.С., Седлярова О.М. Перевод графического романа как разновидности мультимодального текста. *Гуманитарно-педагогические исследования*. 2023. Т. 7. № 1. С. 40-53.)
12. Tuominen T., Jimenez Hurtado C., Ketola A. Why methods matter: Approaching multimodality in translation research. *Linguistica Antverpiensia. New Series: Themes in Translation Studies*. 17. Pp. 1-21.

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ДИСКУРС ЖӘНЕ ДАРАЛЫҚ СТИЛЬ: Ә. НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Б. Айхынқызы

Гуманитарлық-педагогикалық институтының магистранты

Қызылорда, Қазақстан

Қазақ әдебиетінің көрнекті қаламгерлерінің бірі Әзілхан Нұршайықов эпистолярлық жанрды шебер қолдануымен танылды. Жазушы соғыс және соғыстан кейінгі кезеңдегі қазақ прозасына жаңа жанрлық-стильдік ерекшеліктер әкелді. Ә. Нұршайықов – естелік, күнделік, хат жанрларын көркем проза деңгейіне көтерген жазушы [1]. Оның шығармашылық

мұрасында публицистикалық очерктерден бастап роман-диалог, роман-естелік, эпистолярлық романға дейінгі жанрлар бар екенін көреміз. Әсіресе жазушының хат түріндегі баяндауы мен сол арқылы қалыптасқан даралық стилі ерекше назар аударады.

Эпистолярлық дискурс дегеніміз – хат жанрындағы шығарма мәтіні және сол хат алмасу негізіндегі баяндау тәсілі. Хат түрінде жазылған шығарма оқырманға тікелей автордың немесе кейіпкердің ішкі әлемін, эмоциясын, дара дауысын танытуға мүмкіндік береді. Эпистолярлық әдебиет әлем әдебиетінде көне дәуірден қалыптасқан дәстүр болса, қазақ әдебиетінде де бұл жанрдың үлгілері Шоқан, Ыбырай, Абай хаттарынан бастау алып, XX ғасырда жалғасын тапты. Алайда қазақ көркем проза жанрында хат формасы көбіне қосалқы тәсіл ретінде қолданылып, жеке эпистолярлық роман жазу сирек болды. Дәл осы тұрғыдан алғанда, Ә. Нұршайықовтың эпистолярлық үлгідегі еңбектері қазақ әдебиетінде жаңа арна салған құбылыс ретінде бағаланады [2].

Бұл мақалада эпистолярлық дискурстың ерекшеліктері Ә. Нұршайықов шығармаларында, әсіресе «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы хат үлгісіндегі бөліктерде талданады. Жазушының хат түрінде баяндау арқылы көрінетін даралық стилі, тілдік және эмоциялық өрнегі, баяндаушының дауысы қарастырылады. Зерттеу барысында эпистолярлық жанр мен стиль туралы теориялық негіздерге сүйене отырып, қаламгердің авторлық тұлғасын айшықтайтын хат үзінділеріне талдау жасаймыз.

«Эпистолярлық стиль» ұғымы ең алдымен қатынас қағазы, жеке хат алысу тілі мағынасында қолданылады. Ғалым Р. Сыздық эпистолярлық стильге былай анықтама береді: *«Бұл стиль – жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері»*[3,35]. Яғни, күнделікті тұрмыстағы, адамдардың өзара хабар алысу барысында қолданатын хаттың тілі – эпистолярлық стильдің зерттеу нысаны. Әдетте эпистолярлық дискурсқа талдау жасау үшін қарапайым тұрмыстық мазмұндағы хаттардан гөрі белгілі қоғам қайраткерлерінің, қалам иелерінің қоғамдық, рухани мәні бар хаттары негізге алынады.

Теориялық тұрғыдан, эпистолярлық жанрдың ең басты ерекшелігі – қосарлылық сипаты, яғни хат жазушы (адресант) және хат алушы (адресат) арасындағы диалогтық байланыс. Хаттың әрқайсысы әдетте жауап күтеді; сол себепті әр хаттың өз адресаты болады, ал жауап хат – жаңа адресанттың сөйлеуіне айналады. Эпистолярлық дискурс тікелей бірінші жақтық баяндауға негізделеді, онда автор (немесе кейіпкер) өз «мені» атынан сөйлейді. Сол арқылы хат тілінде автордың мәдени және рухани дүниетанымы, эмоциялық күйі, тіпті өмірбаянының іздері көрініс табады. Хат мәтінін талдау арқылы жазушының немесе кейіпкердің дара болмысын, стильдік ерекшеліктерін анықтауға болады.

Эпистолярлық стильдің тілдік сипатына тоқталсақ, оның синтаксистік құрылымы көбіне ауызекі сөйлеу стиліне жақын, еркін формада келеді. Хат стилінде тікелей тілдесім элементтері (қаратпалар, риторикалық сұрақтар), эмоционалдық бояуы қанық сөздер жиі қолданылатыны байқалады. Мәселен, жеке хаттарда құрметтеу немесе еркелету мәніндегі сөз орамдары («Қадірлі ...»), «Жаным ...», т.б.) мен интимдік лексика кең орын алады.

Сонымен бірге эпистолярлық мәтіндерде күнделік, мемуар жанрларына тән шыншылдық пен деректік қасиеттер бар. Хат авторы көбіне өзі куә болған өмірлік оқиғаларды, сезім күйін қаз-қалпында баяндауға тырысады, сол арқылы көркем шығармаға тән ойдан құрастырудан гөрі деректі негіз басым болады. Қазақ зерттеушілері эпистолярлық жанрды көркем әдебиеттегі *деректі проза* ретінде қарастырады: «*Көркем шығарма шындық оқиғаның сәулелі көрінісі болса, эпистолярлық туынды – қаламгердің жан-дүниесінен шығатын деректі туынды*» деп жазады [2]. Яғни, хат жанрында жазылған шығармалар жазушының ішкі әлемінен қайнап шыққан шыншыл сөз болғандықтан, оқырман үшін әсерлі, өміршең келеді.

Әзілхан Нұршайықов өз шығармашылығында эпистолярлық тәсілді құнарлы қолданған жазушы. Ол өз жолын алғашқыда журналистік публицистикадан бастап, кейін көркем әдебиеттің сан қилы жанрларында еңбек етті. 2000 жылы жарық көрген «Қаламгер және оның достары» эпистолярлық романы – қазақ әдебиетінде бұрын болмаған соны тәжірибе еді [4,5]. Бұл шығарма ұлт қаламгерлерінің өзара жазысқан хаттарынан құралған, деректі негіздегі роман ретінде бағаланды. Зерттеушілердің пікірінше, Нұршайықовтың эпистолярлық жанрдағы еңбектері өте мол және олар арқылы тұтас бір заманның келбеті көрінеді. Шынымен де, жазушының хат формасында жазылған шығармаларында өз дәуірінің тағдыры, заманының ауқымы, халық тарихы, ұлттың мәселелері, сол кезеңдегі адамдар психологиясы кең тұрғыда сараланады. Эпистолярлық баяндау оған өткен өмірдің маңызды сәттерін, замандастарының бейнесін шынайы әрі жан-жақты сомдауға мүмкіндік берген. Хат формасы авторға бірінші жақтан, жанды дауыс арқылы сөйлеуге жол ашып, оның баяндауын барынша жеке әрі сенімді етеді.

Нұршайықовтың даралық стилі ең алдымен шын жүректен шыққан сырлы сөзге негізделеді. Ол көркем шығармада қиялдан гөрі өмірде болған деректер мен фактілерге сүйеніп жазуды құп көрді. Мысалы, «Екі естелік» атты кітабында Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов туралы естеліктері олардың өмірінде болған нақты оқиғалар, детальдар арқылы өріледі. Сол сияқты эпистолярлық шығармада да жазушы кейіпкерлерін шынайы болмысымен көрсетуге тырысқан. Хат жанры бұл мақсатқа өте ыңғайлы болды: автор кейіпкерінің атынан тікелей сөйлетіп, оның ішкі сезімін, көзқарасын, тіпті сол кезеңнің тыныс-тіршілігін қоса бейнелейді. Жазушының өзі бір сұхбатында: «*Естелік жазуға ерекше шеберлік қажет... Шынайы естеліктің көркем шығармадан еш кемдігі жоқ*» деп, деректі негізге құрылған жанрларды қадір тұтатынын атап өткен. Осы ұстаным оның хат арқылы баяндайтын бөлшектеріне де сіңген деуге болады.

Нұршайықовтың ең танымал туындысы – «Махаббат, қызық мол жылдар» романы. Бұл шығарма негізінен екі жастың махаббат хикаясын арқау еткенімен, оның құрылымында эпистолярлық элементтер айрықша орын алады. Роман Ұлы Отан соғысы жылдарындағы және одан кейінгі студенттік өмір кезеңіндегі оқиғаларды қамтиды. Бас кейіпкер Ербол мен оның достарының, сондай-ақ оған ғашық жандардың хат алмасуы сюжет желісін толықтырып, кейіпкерлердің жан дүниесін ашуға септеседі.

Атап айтқанда, шығармада соғыс майданынан жазылған хаттардың мәні зор. Ербол мен оның майдангер достары алыстағы ауылдағы қыздардан келген хаттарды ерекше үміт, қуанышпен күтеді. Романда сол кезеңнің жастарына тән мұндай эпистолярлық жағдай әсерлі суреттелген. Мысалы, жазушы жауынгердің сүйікті адамынан хат алған сәттегі көңіл-күйін былай бейнелейді: «*Үшбұрыш хат қолына тиіп, сыртындағы өзіне таныс жазуды көргенде, жел қозғаған жапырақтай дірілдеп, тез оқып шыққанша тағаты қалмай асығатын*»[5,24]. Ал хатты оқып болған соң сол солдаттың жүзі жадырап, көздері күлкіге толып, бетін алқызыл рең басады. Бір сәттік хат лебізі оған ерекше қуат пен рақат сыйлайды. Автордың бұл суреттеуі сол заман жастарының жүрек толқынысын дәл беруімен құнды. Хат – алыстағы жауынгерге рухани демеу, өмір өзегіне нәр беретін қуат екенін жазушы дәл сезіндіреді. Бұл туралы шығарманың өзінде хат жолдаушы қыздардың атынан: «...*сенің әр хатың бес күндік азық, әр сөзің бір күндік қызу*» деп бейнелі айтылған[5,114]. Қарапайым сөздер арқылы жазылған осы теңеу жауынгер жүрегіне хаттың қаншалықты азық екенін оқырманға да сезіндіреді. Эмоциялық әсері мол мұндай эпистолярлық шумақтар жазушы стилінің сыршыл, жүрекке жақын қырын көрсетеді.

Романдағы маңызды эпизодтардың бірі – Ерболдың соғыста өзіне хат жазған белгісіз қыз – Сәлиманың соңғы хатын Меңтайға оқып беруі. Бұл бөлікте автор толық бір хаттың мәтінін келтіріп, кейіпкердің дауысын тікелей оқырманға жеткізеді. Хат «Жаным Ербол!» деген аңсарлы қаратпа сөзден басталып, Сәлиманың Ерболға деген шексіз махаббатын және сағынышын ақтара отырып баяндайды. Хат мәтінінен қыздың нәзік жан дүниесі, елдегі күйбең тіршілік пен соғыс жылдарының қиындықтары көрініс табады. Мысалы, Сәлиманың хатында: ауыл жаңалықтары, ер азаматтардың майданға кетуі, өзінің ауыр еңбектен шаршауы, бірақ сүйгеніне демеу болу үшін мойымауы секілді жайттар айтылады. Ол Ерболға «*тезірек жауды жеңіп қайт*» деп тілейді, өзінің үмітпен күтіп жүргенін жазады. Тіпті хатты тоңып отырып жазып жатса да, сүйгенінен келген әр хаттың оны жылытып, тіршілікке жігер беретінін әсерлі жеткізеді. Осы хат арқылы автор соғыс кезіндегі жастардың жеке сезімі мен Отанға деген сүйіспеншілігін ұштастырады. Жеке махаббат пен азаматтық парыз бір хаттың өнбойында астасып, көркемдік тұрғыдан тұтасып тұр. Бұл – Нұршайықовтың қаламгерлік шеберлігі мен көзқарасының белгісі. Жазушы жеке адамның сезімін қоғам өмірімен үйлестіруге, махаббатты патриоттық тақырыппен байланыстыра суреттеуге қол жеткізген.

Эпистолярлық баяндаудың арқасында шығарманың баяндау дауысы да өзгеріп отырады. Романның бір бөліктерінде баяндаушы – автор болса, хат келтірілген тұстарда баяндаушының рөлі кейіпкерге өтеді. Мысалы, Сәлиманың хатын Ерболдың аузынан естісек те, ол жолдарда Сәлиманың ішкі дауысы анық сезіледі. Бұл тәсіл оқырманды кейіпкердің жан әлеміне біртабан жақындатады, оқиғаға ортақтастырады. Ә.Нұршайықов осылайша полифониялық баяндауға қол жеткізіп, шығармада бірнеше тұлғаның үнін естірте алған. Басты кейіпкер Ерболдың өз атынан баяндауы мен хат арқылы сөйлейтін Сәлиманың үні романның эмоциялық палитрасын байытады.

Жазушының эпистолярлық стильдегі тілі қарапайым, шұрайлы әрі бейнелі. Ол хат мәтіндерінде күрделі синтаксистік құрылымдардан гөрі ауызекі сөйлесуге жақын ықшам сөйлемдерді пайдаланады. Сәлиманың хатында кездесетін тіркестерге назар аударсақ, көбінесе қысқа, нақты сөйлемдер («Амансың ба?..», «Мен ауылға барып қайттым...», т.б.) және көңіл күйді білдіретін сезімге толы сөздер («Жаным...», «сағындым», «мәңгілік сүйемін») жиі ұшырасады. Осының өзі хат жазушының бейнесін шынайы етіп, оқырманды нандырады. Сонымен бірге Нұршайықов кейіпкерлерінің хаттарында қазақы ойлау үлгісі, ұлттық болмыс та көрініп қалады. Мысалы, ауыл тіршілігінің баяны, үлкендерді сыйлау, амандық сұрау салты хат мазмұнында сезіледі. Бұның бәрі жазушының дара стилін айқындай түседі – ол кейіпкер тілін табиғи қазақы қалыпта бере алған.

Ә. Нұршайықов эпистолярлық жанрды тек осы романында емес, басқа да шығармаларында сәтті қолданды. Жазушының Ұлы Отан соғысы кезіндегі жеке күнделіктері, майдан жазбалары кейінірек оқырманға жол тартып, оның суреткер ретіндегі шеберлігін толықтыра түсті. Қаламгердің күнделік-естеліктерінде де хаттық стиль элементтері байқалады, мысалы, автор кейде күнделік жазбасын белгілі бір адресатқа арнап сөйлескендей түрде жүргізеді. Бұл да эпистолярлық дискурстың әсері деп қарастыруға болады.

Қорыта айтқанда, Ә. Нұршайықовтың эпистолярлық дискурсты пайдаланудағы мақсаты – кейіпкерлердің жан сырын, қаламгердің өзі жеткізгісі келген өмір шындығын оқырманға барынша жақын, ұғымды тәсілмен ұсыну. Хат жанры арқылы ол ресми немесе үшінші жақ баяншының қашықтық әсерін жойып, оқырманды тікелей кейіпкердің ішкі диалогіне кіргізеді. Бұл тәсіл оның шығармаларына шынайылық реңкін береді. Жазушы эпистолярлық баяндауды пайдалана отырып, өз даралық стилінің басты қырларын – гуманизмді, шындыққа адалдықты, сезімталдықты – айқын көрсете білді.

Әзілхан Нұршайықовтың шығармашылық мұрасындағы эпистолярлық дискурс – оның дара стилін танытатын маңызды арнаның бірі. Эпистолярлық жанрды жаңғырту арқылы жазушы қазақ әдебиетіне тың үрдіс енгізді. Хат формасын көркем шығарма деңгейіне көтере отырып, ол оқырманға кейіпкердің жан-дүниесін ашудың тиімді жолын тапты. Нұршайықов хат жанрын тек техникалық тәсіл ретінде емес, бүтін бір ұрпақтың өмір шындығын, көңіл күйін, сана сезімін көркемдікпен бедерлейтін әлеуметтік-художестволық құрал ретінде қолданды.

Жазушының эпистолярлық баяндауы бір жағынан деректілікке, өмірдегі нақты оқиғаларға сүйенсе, екінші жағынан лирикалық сыршылдықпен өрілген. Оның кейіпкерлерінің хаттары шынайы сезімге толы, тілегі мен назы астасқан жылы лебіздерімен әсер қалдырады. Сол арқылы автор өз заманының тынысын, соғыс және бейбіт күндердің тыныс-тіршілігін, жас ұрпақтың арман-мұратын көркем әдебиетте өшпестей із қалдырып бейнелеген. Эпистолярлық дискурс Нұршайықов шығармаларында нарративтік эксперимент қана емес, мазмұндық тереңдікке жеткізетін көпір іспетті болды: хаттар арқылы жеке адамның жан сыры мен қоғамдық өмірдің келбеті тоғысты.

Ә. Нұршайықовтың даралық стилі оның эпистолярлық туындыларында айқын көрінеді. Жазушының тілі қарапайым, жүрекке жылы тиеді, алайда қарапайымдылығында үлкен өнер жатыр – бірнеше сөзбен терең ой мен сезімді жеткізе білу шеберлігі. Хаттардың тіліне тән еркіндік пен іш тарту, эмоционалдық әуен жазушының суреткерлік әдісімен үйлесім тапқан. Нәтижесінде, оқырман хат кейіпкерлерінің қуанышы мен мұңына ортақтасып, шынайы эмоцияны бастан кешіреді. Баяндаушының дауысы хат мазмұнына ауысқанда, автор даусын кейіпкер даусымен алмастырып, нағыз көпүнді шығарма тудырды. Бұл – қаламгердің үлкен табысы.

Әзілхан Нұршайықов эпистолярлық дискурсты мазмұндық та, стильдік те тұрғыда байытып, оның әдеби мүмкіндіктерін толық көрсетті. Оның хат жанрындағы ізденістері қазақ прозасында ерекше құбылыс ретінде бағаланады. Бір жағынан, ол халқымыздың ежелден келе жатқан хат жазысу мәдениетін, сөз қадірін жаңа қырынан жаңғыртса; екінші жағынан, көркем әдебиеттің бейнелеу құралдарын кеңейтіп, жеке авторлық ұстанымын, эстетикалық мұратын хат арқылы іске асырды. Даралық стиль тұрғысынан келгенде, Нұршайықов хат формасы арқылы өзіне ғана тән гуманистік пафосын, оптимистік өмір сүйгіштігін, сезім тереңдігін танытты. Жазушының эпистолярлық мұрасы – оның әдеби мұрасының қомақты және қадірлі бөлігі. Бұл мұра кейінгі қаламгерлер үшін де үлгі болып, қазақ прозасындағы эпистолярлық жанрдың әдеби құндылығын әйгілей түсті.

Әдебиеттер:

1. Ізтілеуова Д. «Әзілхан Нұршайықов – әдебиеттегі дара тұлға» // *Түркістан* газеті, 14.12.2022
2. «Замандас бейнесі» (Ә. Нұршайықовтың туғанына 100 жыл) // *Семей таңы* газеті, 03.08.2022, №85
3. Сыздық Р. Эпистолярлық стиль туралы // *Хат жазбаларындағы қоғамдық көрініс*, Әдебиет порталы (adebiportal.kz), 27.10.2016
4. Қалқабаева С.Ә., Алмас Л.А., Ахмедова Ж.А. Ә. Нұршайықов прозасындағы шығармашылық тұлға және авторлық концепция // *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы.* – 2023. – №3 (191). – 113-122 бб.
5. Нұршайықов Ә. Махаббат, қызық мол жылдар: Роман. – Алматы: Жазушы, 1970 (шығармадан алынған үзінділер) .

ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТИГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

М.Т. Куштаева

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Прагматика – тіл мен оны қолданушы арасындағы байланысты зерттейтін ғылым саласы. Прагматика тілді адамның сана-сезіміне, іс-әрекетіне әсер ету мақсаты тұрғысынан қарастырады.

Тіл бірліктері қолданысқа қарай прагматикалық мәнге ие болады. Яғни прагматикада сөздің, сөз тіркесінің, жалпы тілдік орамдардың, қолданыс үстінде жаңа мәнге ие болу табиғаты түсіндіріледі. Бұдан прагматикалық аспект тіл деңгейлерінің барлық бірліктеріне тән екендігін білеміз. «Тіл бірліктерінің "прагматикалық қабілеті" жұмсалым үстінде айқындалады» [1,34]. Сонда прагматика тілдік орамның тура мағынасынан басқа барлық мағыналарын қамти отырып, айтылымнан тыңдаушының қандай пікірге келіп, қандай әрекет жасайтындығын қоса зерттейді деуге де болады.

Кейінгі жылдары қай ғылым саласында болмасын, көтерілетін мәселенің адамға қатысты жақтарын кеңірек ашып, тереңірек көрсету мақсат етілуде. Өйткені халықтың өзін-өзі тануы оның тарихы мен рухани дәстүрлерін білуі арқылы жүзеге асады. Сондықтан да қазіргі кезде тіл мәселесі тек филолог мамандарды ғана емес, адаммен байлаысты барлық мамандық иелерін толғандыруда. Олай болса, тіл мамандарының тілдік болмысты таныммен сабақтастырып, адамға қатысты біртұтастықта талдап, зерттеуі табиғи құбылыс болып саналады. Тілді мәдениетпен, таныммен байланыста зерттеуші А.Вежбицкая былай дейді: "язык антропоцентричен: Он предназначен для человека, и вся языковая категоризация объектов и явлений внешнего мира ориентирована на человека; это общая черта всех языковых" [2,21].

Тілді антропоцентристік бағытта зерттеуден шығатын қорытынды: тіл мен таным арақатынасының адамға қатысты мәселені шешумен түйінделуі. Өйткені кез келген тілдік құбылыстың табиғатын тілдің өзінің ішкі заңдылықтары негізінде ғана зерттеп тану тілдің бай мазмұны мен ішкі мәнін жан-жақты ашып, өз дәрежесінде таныта алмайды. Сондықтан да тіл білімінің бүгінгі күндегі көздейтін мақсаты - тілдік құбылыстардың табиғатын жүйелі түрдегі кешенді бағытта зерттеуді дамыту. Бұл бағыттың негізгі арқауы тілді сол тілде сөйлеуші халықтың рухани дүниесінің қалыптасуымен тығыз байланыста қарау болып табылады. Сонда тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамзат дүниетанымын, ойлауды, сананы қалыптастырып дамытуға қызмет ететін күрделі құбылыс екендігі еш дәлелдеуді қажет етпейді.

Қазақ халқының мәдени өмірінің көрінісі паремиологиялық қор мен фразеологиялық қорынан ерекше байқалады. Өйткені тілдегі тұрақты тіркестер халық өмірінің айнасы. Бұл айнада ұлт менталитетінің көрінісі тұтастай қамтылады. Бұл ретте ұлт мәдениеті оның ғылымында, өмірінде, дінінде тіл арқылы танылады десек, онда фразеологиялық материалдар ұлттық мәдени маңызы бар деректерден тұрады. Яғни тіл-тілдегі тұрақты тіркестердің мәдени ақпар беретін халықтың қалыптасқан дүниетанымы мен ұлттық ерекшелігін аңғаруға болады.

Халық тілінде байырғыдан келе жатқан тұрақты сөз орамдарының (мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер т.б.) сан алуан сыры бар. Олай болатыны халық өзінің өткен дәуірлеріндегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Көнелікті ең көп сақтаған "жаны сірі" сөздерінің небір шоғырлары алдымен, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің құрамында шегенделіп қалған деуге болады.

Тілдегі осындай оралымдардың мән-мағынасын кейінгі ұрпақ түсініп-білу үшін халықтың өткен тарихы мен мәдениетінен, рухани дүниесінен хабардар *аялық, білім* негізі болу керек. *Аялық білім* (фоновое знание) әр халықтың дәстүрлі мәдениетімен тығыз байланысты. Бұл (аялық білім) - халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесі арқылы қалыптасқан ұғым-түсінігі. Е.М.Верещагин мен В.К.Костомаров аялық білімді былайша атап көрсетеді: "В них входят, прежде всего, общечеловеческие знания: всем людям без исключения известны солнце, ветер, рождение, время и т.д. В фоновые знания входят также региональные сведения: не все жители тропиков, например, знают, что такое снег. Наконец, третий вид фоновых знаний - те сведения, которыми располагают все члены определенной этнической и языковой общности" [3,210].

Жалпы тіл білімінде аялық білімді зерттеу лингвоелтанымның арнасында, көптен бері жүргізіліп келеді. Бұл туралы Е.М.Верещагин мынадай ой түйеді: «Қарым-қатынас актісіне қатысушылардың белгілі бір дәрежеде жалпы әлеуметтік тарихы болуы керек. Адамның әлеуметтік тарихы деп нақты әлеуметтік топтың өмірде көрген-білгенінің тәрбие барысында көріну сипатын, кеңірек айтқанда -тілдік ортақ бірлікті түсінеміз. Оған адамның мінез-құлқы, оның дүниетанымы, этикалық бағасы, эстетикалық талғамы және ең бастысы - білім қорының басым бөлігі жатады» [4,13].

Аялық білім тілдің семантикалық құрылымын сипаттайды. Бұл арқылы пайымдаудың ақиқат немесе жалғандығын айқындауды емес, айтылымның негізгі мағынасын ашуды көздейтін *пресуппозицияның* лингвистикалық мәртебесін анықтай аламыз. Өйткені пресуппозиция - сөйлеуші тындаушының айтылып отырған ойды түсіне алатын білім аясы.

Психоллингвист А.Н.Крюков сананың тілдік (вербальды) және тілдік емес (вербальды емес) деген екі түрлі деңгейін атап көрсетеді де, аялық білімді сана-сезімнің вербальды емес деңгейіне жатқызады [5,25]. Шынында да, адам ой-санасының мазмұндық, мағыналық деңгейін құрайтын аялық білім тілдік тұлғада түрлі логикалық импликациялар мен пресуппозициялар арқылы беріледі. «Пресуппозиция» ұғымы тіл біліміне айтылымның шынайылығы мен жалғандығын айқындайтын философиялық тұжырымдамалар (концепция) негізінде енген. Айтылымның ақиқат немесе жалғандығы - логикалық ұғымдар, олар

экстралингвистикалық қатынастармен байланысты. Семантика теориясына алғаш «пресуппозиция» ұғымын енгізген Г.Фреге болды. Ф.Кифер пресуппозицияның экзистенциональды түрінің бар екендігін атап көрсетеді [6,14]. Экзистенциональды пресуппозиция сөздің шынайы өмірдегі затдеректің болуына негізделеді. Мысалы, "шаңырақ" сөзінің затдеректік (денотаттық) белгісі, біріншіден - киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі, уықтардың басын біріктіріп тұратын, дөңгелек шеңберлі ағаш бөлшек, киіз үйдің негізгі тірегі әрі жарық, түгін шығатын орны, екіншіден - тұратын мекен, отбасы ордасы. Реңдеректік (коннотативтік) белгілері: отбасы, әулет, ұрпақ – «шаңырақ көтеру» тіркесі жас отаудың құрылуын, жаңа әулеттің басталуы; бірлік, тұтастық – уықтардың бәрі шаңыраққа байланысып, ел бірлігінің символы ретінде қабылдану; Отан, мемлекет – «ортақ шаңырақ», «қазақ шаңырағы» сияқты қолданыстарда халық пен елдің бірлігі; тұрақтылық, тірек – шаңырақ үйдің беріктігінің кепілі, сондықтан тұрақтылықтың нышаны, қасиеттілік – қазақ дүниетанымында шаңырақ құт-берекенің орны, қасиетті ұғым.

Пресуппозиция тіл бірліктерінің қолданыстағы мән-мағынасын анықтаумен қатар, олардың семалық қабатында болатын өзгерістер мен астарлы мәнді ашуға көмектеседі. Демек, лингвистикалық пресуппозицияның анықтайтын нысаны мен қолданылуында өзіндік ерекшелігі бар.

Логика-философиялық концепциялардың негізінде тіл біліміне енген пресуппозиция қазақ тіл білімі үшін де қажетті ұғым екендігі анық. Өйткені пресуппозиция адресант пен адресаттың кез келген тілдік бірліктің мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін аялық біліммен тығыз байланысты. Яғни пресуппозицияны сөйлеуші мен тыңдаушының сөйлеу жағдаятында қолданылатын аялық білімдерінің негізінде жеткізілетін хабарды, оқиғаны жіктеп, талдауға мүмкіндік беретін шарттардың жиынтығы деуге болады. Қазақ тіл біліміндегі пресуппозиция салыстырмалы түрде айтсақ, яғни шетел және орыс тіл білімдеріне қарағанда, соңғы жылдары қолданысқа енді.

Пресуппозиция идеясының сындарлы рөлі логикалық семантика мен қазіргі лингвистиканың арасын ұштастыратын "көпір" секілді қызметінде жатыр. Тіл білімінде "пресуппозиция" ұғымы адамдардың қатысым қызметіндегі логикалық, психологиялық және әлеуметтік аспектілердің, тікелей қатынасуы арқылы тілдегі «жасырын параметрлерді» іздеуге байланысты пайда болған. Орыс тіл біліміндегі пресуппозиция теориясының аспектілерін зерттеуші В.В.Лазарев: «Теория пресуппозиции как теория «скрытых параметров» речевой деятельности самым теснейшим образом связана с исследованием структурных элементов и их отношений в языковой и речевой парадигмах»,- дей келе, пресуппозиция табиғатын анықтайтын ұғымдарға имплицитті (астыңғы (лоубинные)), эксплицитті (үстіңгі (поверхностные)) құрылымдарды жатқызды [7,6].

Имплицитті айтылымда ой саналы түрде жасырын беріледі. Айтылымның имплицитті, яғни астарлы мәнде берілуі кей кезде белгілі бір себептермен ойды ашық, эксплицитті түрде бере алмауға да байланысты. Сөйлеуші имплицитті тұлғаны айтайын деген ойын тек қана жасырын мәнде астарлап беру үшін ғана емес, сонымен бірге тура, ашық түрде берілген ой, бір жағынан, хабарды нақты әрі толық жеткізе алмайтындықтан қолданады. Астарлы мазмұндағы айтылым қабылдауға күрделі, әрі қандай да бір мөлшерде толымсыз түрде берілуі мүмкін, сол себептен имплицитті компонентті тыңдаушы өз бетінше айқындап, түсіне білуі керек.

Халқымызға тән қасиет айтайын дегенін тура емес, жанамалап, астарлап жеткізуінде. Қазақ тіліндегі астарлы мағыналы тілдік орамдардың молдығы халықтың танымдық деңгейінің тереңдігін көрсетеді. Яғни тіліміздегі сан мыңдаған тұрақты тіркестер ұлт танымындағы ұғымдармен тікелей байланысты. Бұл тілдік орамдар – ұлттық менталитетті танытатын тілдік көрсеткіштер. Осы орайда «шаңырақ» сөзіне қатысты тұрақты тіркестерге байланысты да айта аламыз. Мысалы, шаңырақ көтеру – жаңа отау тігу, үй болу, отбасын құру; шаңырағы биік болсын – отбасың берекелі, ұрпағың көп болсын деген бата-тілек; ортақ шаңырақ – бірлік, ел, мемлекет символы; шаңыраққа қарау – отбасына, әулетіне мойынсұну, тірек ету; шаңырақ көтеру - үй болу, отау тігу, жаңа әулеттің басталуы т.б. «Шаңырақ» сөзіне қатысты тұрақты тіркестердің барлығы дерлік отбасы, бірлік, береке, тұрақтылық ұғымдарына байланысты. Бұл қазақ халқы үшін шаңырақтың тек тұрмыстық зат қана емес, рухани-мәдени символ екенін көрсетеді.

Пресуппозиция тілдік бірліктің мазмұнын анықтаса, импликация жасырын мәнді тұспалдайды. Импликация ауызша немесе жазбаша мәтінмен байланысты қалыптасады. Импликация логикалық операция болғандықтан, оған объективтік тән. Ал пресуппозицияға объективтіліктен гөрі субъективтілік тән болып келеді. Себебі ол сөйлеушінің тәжірибесіне тәуелді. Сөйлеу актісіне қатысты пресуппозиция ұғымын қолдану оның сөзбен, сөйлеммен, мәтінмен, экстралингвистикалық біліммен байланысты екенін көрсетеді. Пресуппозиция сөйлесімнің табиғатын түсінуге мүмкіндік береді. Астарламаға тән басты ерекшелік жеке адамның индивидуальды білім қорына қатысты тәуелсіз сипатқа ие. Бұл әлеуметтік тұрғыдан сұрыпталған, сол тілде сөйлеушілер үшін тұрақты сипатта санада модельдер түрінде қалыптасқан, ойды тұспалдап жеткізуші сөйлесім түрлері.

Тұрақы тіркесті айтылымдардың астарлы мәнді жеткізуі оларға тән жинақтаушы мағынаның болуымен байланысты. Ол жалпы жинақтаушы мағына пресуппозициялық мәнді жеткізеді. Бұл жерде сөйлеушінің тілді білу деңгейі де үлкен рөл атқарады. Себебі тілді білу дегеніміз - берілген тілдің жүйесін біліп, оны дұрыс қолдана білу. Сонда ғана сөйлеуші өз ойын анық жеткізе алады. Тілдік орамның астарлы мағынасын түсіну дегеніміз де сол тілді терең түсіне аларлық *аялық білімнің* болуына келіп тіреледі.

Әдебиеттер:

1. Ернарарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. — Алматы: 2001. - 194 б.
2. Вежбецкая А. Язык. Культура. Познание, - Москва: Русские вари, 1996. - 416 с.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. К. Язык культура: новострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - Москва: Русский язык, 2000. - 246 с.
4. Верещагин Е. М, Вопросы теории речи и методики преподавания и иностранных языков. - Москва: Моск. ун - та, 2005. -457 с
5. Крюков, А. Н. Фоновые знания и языковая коммуникация / А. Н. Крюков // Этнопсихолингвистика / Отв. ред. Ю. А. Сорокин. - М.: Наука, 1988
6. Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое и зарубежной лингвистике. – Москв: Наука, 2008. Вып. 3. - 341 с.
7. Лазарев В. В. Некоторые аспекты теории пресуппозиции проблемы семантического синтаксиса. - Пятигорск, 2005.

СЕКЦИЯ № 2
ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ ӘЗІЛ-ОСПАҚ
ДИСКУРСЫ
СЕКЦИЯ № 2
ЮМОРИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В ПАРАДИГМЕ СОВРЕМЕННОГО
ЯЗЫКОЗНАНИЯ
SECTION №2
HUMOROUS DISCOURSE IN THE PARADIGM OF MODERN
LINGUISTICS

**COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES OF KAZAKH HUMOR:
REFLECTION OF NATIONAL VALUES**

А. Абдикаримова, К.У. Есенова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

Introduction

Rationale for Choosing the Topic

The national identity, spiritual values, and cultural heritage of the Kazakh people are reflections of societal experience accumulated over centuries. These values are vividly evident in folklore, particularly in humorous texts. Humor is not merely a means of entertainment but also a cultural phenomenon that conveys the worldview and moral-social norms of the people. In the era of globalization, the issue of preserving national identity is particularly important. From this perspective, studying the communicative-pragmatic features of Kazakh humor is one of the essential mechanisms for preserving national culture and transmitting it to future generations.

Kazakh humor, as part of the nation's intangible heritage, has been studied in various dimensions. However, a comprehensive exploration of its communicative-pragmatic aspects remains insufficient. While foreign researchers like Raskin [6, p.45], Attardo [7, p.23], and Chiaro [13, p.28] have examined the general mechanisms of humor, their studies lack a focus on the unique characteristics of Kazakh humor. Domestic researchers such as Abikenova and Kabysheva [2, p.25] have delved into national humor's linguistic features but have yet to address its broader social and cultural functions. This research, therefore, aims to fill these gaps by exploring the multifaceted roles of humor in preserving cultural identity and addressing societal issues.

Relevance of the Topic

Humor is an integral part of the linguistic and cultural heritage of the Kazakh people. Its content is deeply rooted in national identity, promoting moral values and ideals of justice. By examining the educational and social roles of humor, its significance in modern society can be better understood. Furthermore, humor

serves as a lens to explore the spiritual world, lifestyle, and worldview of the nation.

For example, the humorous anecdotes of Khoja Nasreddin and Aldar Kose often highlight societal inequities, encouraging critical reflection through subtle humor [4, p.72]. The inclusion of such narratives underscores the continuing relevance of humor in addressing modern societal challenges. Additionally, the integration of humor into digital platforms and its influence on youth culture emphasizes its evolving role in contemporary communication [14, p.376]. These aspects highlight the theoretical and practical importance of studying Kazakh humor, particularly in light of emerging technologies and their impact on traditional cultural forms.

Problematic Situation and Prior Research

Currently, the communicative-pragmatic aspects of Kazakh humor remain underexplored. Existing studies often focus on either structural or semantic features, overlooking its pragmatic roles in social discourse. For instance, while punctuation's communicative function is widely recognized in written texts, its role in humor to convey nuanced meanings and cultural values is yet to be systematically studied [10, p.267]. Furthermore, the impact of modern technological platforms on the dissemination and reception of Kazakh humor has not been addressed. This gap underscores the need for a comprehensive investigation that bridges traditional and modern perspectives on humor.

This study also considers the inadequacies in prior research. While domestic scholars have provided valuable insights into the linguistic elements of humor, they have not fully explored its communicative, educational, and social dimensions. This research aims to address these shortcomings by incorporating both traditional narratives and contemporary digital expressions into its analysis.

Object, Subject, Aim, and Objectives of the Research

Object of the Research: Texts of Kazakh humor, their structural and content-specific features.

Subject of the Research: Communicative-pragmatic features of humor and its role in conveying national values.

Aim of the Research: To determine the place of Kazakh humor in national culture and its educational, social, and pragmatic functions.

Objectives:

To analyze the cultural and linguistic features of Kazakh humor.

To study the structural and content-specific features of humorous texts. To identify the educational and social roles of humor.

To determine the similarities and differences between Kazakh humor and humor in other The study hypothesizes that Kazakh humor functions as a unique communicative tool for preserving and transmitting national values. By analyzing traditional and modern expressions of humor, this research seeks to demonstrate its continued relevance in shaping cultural identity and fostering intercultural dialogue.

Literature Review Contributions of Foreign Researchers

Foreign researchers have made substantial contributions to understanding the

structural and semantic mechanisms of humor. These studies have significantly advanced the comprehension of humor's cultural and linguistic dimensions. Victor Raskin, in his seminal work *Semantic Mechanisms of Humor*, analyzes the semantic structures underlying humor, demonstrating their strong dependence on cultural context. He argues, "The interpretation and appreciation of humor are often deeply tied to the national and cultural characteristics of its audience" [6, p.45].

Similarly, Salvatore Attardo focuses on the linguistic and pragmatic dimensions of humor, asserting: "Humor serves not only as a form of entertainment but also as a complex social tool that influences perceptions and reinforces cultural identity" [5, p.23]. Attardo's theoretical framework is instrumental for examining the communicative functions of humor within a cultural setting, such as Kazakh humor.

Delia Chiaro's work on intercultural humor highlights its dependency on shared linguistic and cultural knowledge. She notes: "Humor's effectiveness is contingent upon the audience's familiarity with the cultural and linguistic nuances underlying its construction" [7, p.28]. While these studies provide critical insights into humor's universal and intercultural aspects, they lack a specific focus on the unique features of Kazakh humor, such as its use of traditional elements to address social and cultural themes.

Emerging research has begun to address modern dynamics. For instance, studies on the role of social media and technology in humor creation, as highlighted by Egemen.kz, suggest that digital platforms are reshaping humor's accessibility and cross-cultural relevance [18].

Contributions of Domestic Researchers

Kazakh researchers have extensively explored the cultural and communicative dimensions of Kazakh humor, highlighting its integral role in the preservation of national identity. Ilyasov emphasizes the influence of internal linguistic factors on creating new communicative forms, which are essential in adapting traditional humor to modern discourse. He notes, "Linguistic factors are critical in shaping innovative layers of interaction within evolving communication frameworks" [8, p.46].

Rakhymzhan underscores Kazakh humor as a reflection of national consciousness, asserting: "It reinforces social norms and fosters justice through subtle, yet profound, critique" [3, p.79]. Similarly, Amirbek Kopen emphasizes the implicit meanings in humorous texts, which act as pedagogical tools for transmitting moral and ethical values across generations [4, p.72].

Abikenova and Kabysheva identify the structural features of humorous texts as a vehicle for preserving cultural norms and social values: "Kazakh humor's narrative framework inherently serves as a medium for safeguarding national identity" [2, p.25]. Expanding this perspective, Zhunis explores how communicative contexts within family discourse illuminate interpersonal relationships and cultural dynamics, stating: "Family-centered humor exemplifies a microcosm of broader cultural values and relational practices" [9, p.123].

Punctuation's role in humor is another distinctive feature. Yeskermessova observes, "Punctuation transcends its structural utility, functioning as a pragmatic enhancer that amplifies the intended humorous impact" [10, p.267]. Kalybaeva

emphasizes preserving linguistic dynamism, particularly in humor, to maintain its cultural relevance: “Modernizing writing principles is crucial for aligning linguistic traditions with contemporary communication demands” [11, p.95].

Cultural and Linguistic Features of Kazakh Humor

The unique attributes of Kazakh humor are deeply embedded in its use of metaphors, hyperboles, and implicit meanings. Aldar Kose’s humorous narratives, for example, critique societal inequities while fostering reflection on moral values. As Amirbek highlights, “Metaphors and hyperboles in Kazakh humor serve as powerful tools for critiquing societal issues, blending entertainment with profound commentary” [4, p.68].

Lexical peculiarities further enrich Kazakh humor. Expressions like “Wrapping in a chapan and gifting a horse” encapsulate traditional values of hospitality and respect, illustrating how humor serves as a conduit for cultural preservation: “Such linguistic markers play a vital role in maintaining the symbolic depth of Kazakh humor” [13, p.376].

Addressing Gaps in Research

While these contributions provide a robust understanding of the foundational elements of Kazakh humor, gaps remain, particularly in exploring its evolution in the digital age. Social media platforms like Instagram and TikTok have introduced new formats, such as memes and short videos, which blend traditional humor with modern expressions. Egemen.kz notes, “Social media has become a transformative space for Kazakh humor, enabling it to transcend generational divides and adapt to contemporary tastes” [18].

Similarly, BrandAnalytics.kz underscores the need to analyze humor’s role in digital storytelling and its ability to engage younger audiences. They state, “Digital platforms have expanded humor’s reach, integrating it into global discourses while preserving its cultural authenticity” [19]. These insights point to the importance of investigating how digital technologies influence the structure, dissemination, and reception of Kazakh humor.

This literature review demonstrates that Kazakh humor plays a multifaceted role in cultural preservation, social critique, and education. By integrating traditional elements with modern expressions, Kazakh humor adapts to societal changes while maintaining its cultural significance. Addressing the research gaps identified, such as the influence of digital media on humor and its reception among youth, will provide a more comprehensive understanding of Kazakh humor’s evolving role in both national and global contexts. This broader perspective underscores the importance of humor as a dynamic and enduring element of Kazakh cultural identity.

Methodology

The research focuses on analyzing the communicative and pragmatic features of Kazakh humor. The scientific methodology encompasses clarifying research questions, selecting research materials, and providing a detailed description of the methods employed. This methodological framework aims to ensure the accuracy and reliability of the research findings.

Research Questions

What are the communicative-pragmatic features of

Kazakh humor? How are national values conveyed through humor?

What are the similarities and differences between Kazakh humor and humor in other cultures?

Proposed Hypothesis

Kazakh humor serves as a unique communicative tool for preserving and transmitting national values. Its structure and content reveal pragmatic mechanisms that influence the audience and play a significant role in reflecting national identity.

Research Methods

Textual Analysis: Examines the structural and content-specific features of humorous texts, such as metaphors and hyperboles. Semantic Analysis: Explores implicit meanings and metaphorical expressions in humorous texts. Pragmatic Analysis: Studies the tools used in humorous texts to influence the audience. Cross-Cultural Comparative Analysis: Identifies the similarities and differences between Kazakh humor and humor from other cultures.

Findings/Discussion

The modern examples of Kazakh humor have been identified as effective tools for preserving national identity, promoting educational values, and subtly addressing pressing societal issues. The research analyzed the structural, semantic, pragmatic, and intercultural characteristics of humor, clearly outlining its role in contemporary society.

Analysis Results

The Role of Metaphors. Metaphors occupy a significant place in Kazakh humor. They convey reality in an artistic and figurative way, stimulating the imagination of the audience.

Example: Khoja Nasreddin's phrase, "*I chased the wind and put it in my pocket,*" is a vivid example of figurative thinking. This metaphor moves beyond describing specific everyday situations, instead encouraging the listener to imagine limitless possibilities. Such expressions are understood on a metaphorical level, helping the audience grasp the unique aspects of the national worldview.

Discussion: Through metaphors, the figurative thinking and culture of indirect expression of the Kazakh people are vividly revealed. Metaphors make it possible to transform simple situations into complex philosophical concepts. Additionally, these structural elements act as tools for preserving and conveying national values.

The Role of Hyperbole. Hyperbole is another important element of Kazakh humor. It exaggerates societal flaws and issues, enhancing the artistic impact. The method of hyperbole draws the audience's attention, encouraging critique and reflection.

Example: Aldar Kose's statement, "*I drove off with your sheep; did you even look for them?*" is used as a subtle and artistic method to critique the greed of the wealthy. This technique humorously exaggerates the behavioral patterns of society, prompting listeners to laugh while simultaneously reflecting.

Discussion: The hyperbole method in Kazakh humor influences the audience's emotions, drawing their attention to social issues. Furthermore, this

method demonstrates the Kazakh people's ability to convey truths through humor. Through exaggeration, it depicts human behavior, inviting the audience to critically examine their reality.

The Structural Role of Texts. The structural elements of humorous texts serve as aesthetic tools for delivering national values. Among these, metaphors and hyperboles play a central role. These elements not only entertain the audience but also subtly deliver important issues.

Textual analysis highlights the structural features of Kazakh humor. Metaphors aesthetically convey truths, while hyperboles facilitate critique and education. These structural elements reflect the depth of the Kazakh people's cognitive system, cultural values, and their perspective on resolving social issues.

Table 1. Structural Elements of Humor

Structural Element	Examples	Function
Metaphor	<i>"I chased the wind and put it in my pocket"</i>	Delivering truths figuratively
Hyperbole	<i>"I drove off with your sheep..."</i>	Critiquing social inequality
Lexical Peculiarity	<i>"Wrapping in a chapan and gifting a horse"</i>	Representing national Culture

These structural elements enhance the effectiveness of Kazakh humor in influencing the audience and prove to be powerful tools for conveying national culture.

Semantic Analysis

Objective: To study the implicit meanings and lexical peculiarities in humorous texts to determine their content depth and role in reflecting national culture.

Analysis Results. Implicit Meanings. Implicit meanings are one of the key elements in the content of Kazakh humor. They convey truths indirectly, prompting the audience to think deeply.

Example: The phrase, *"Your sheep long for green grass but avoid pastures full of it,"* illustrates the greed and injustice of the wealthy. Through such implicit humor, the Kazakh people critique societal inequality and injustice. To understand such humor, listeners must grasp the implicit meaning and relate it to their own experiences.

Discussion: Implicit meanings invite listeners to view reality from a different perspective. They reflect the distinctive features of the Kazakh cognitive framework and serve as an artistic method for critiquing social issues. **Lexical Peculiarities** The national lexicon used in humorous texts functions as a symbolic code of Kazakh culture. Through lexical peculiarities, humor preserves traditions and conveys national values to its audience.

Example: The phrase, *"Wrapping in a chapan and gifting a horse,"* represents the Kazakh tradition of hospitality and respect. Such expressions help

the audience comprehend the profound essence of Kazakh culture. Additionally, phrases like *“Leaving a mark from a good person”* demonstrate the stability and continuity of national values.

Discussion: Lexical peculiarities are a crucial tool for transmitting national values from generation to generation. These elements in humorous texts contribute to showcasing the spiritual wealth and cultural depth of the Kazakh people. They reveal the nation’s history, traditions, and principles of life through language.

Semantic analysis highlights the significant role of implicit meanings and lexical peculiarities in reflecting national identity. These elements enrich the content of Kazakh humor, allowing it to be recognized as an educational and cultural tool.

Table 2. Results of Semantic Analysis

Semantic Element	Content Feature	Cultural Significance
Implicit Meanings	<i>“Your sheep long for green grass...”</i>	A call to address social Issues
National Lexicon	<i>“Leaving a mark from a good person”</i>	Reflecting the cultural code of Kazakhs
Semantic Element	Content Feature	Cultural Significance
Symbolic Expressions	<i>“Wrapping in a chapan and gifting a horse”</i>	Preserving traditional Values
Proverbial Wisdom	<i>“The best textbook is your own experience”</i>	Communicating practical wisdom

This table clearly demonstrates the content-specific features of Kazakh humor and their role in culture. Implicit meanings and national lexicon, in particular, are key to understanding the spiritual and social values of the Kazakh people.

Pragmatic Analysis

Objective: To determine the impact of humorous texts on the audience, assess their educational role, and identify the social and communicative significance of humor.

Analysis Results. Emotional Impact One of the key features of humor is its ability to influence the audience’s emotions, directing them toward reflection and shaping their own perspectives. Example: Myngbay Aga’s humorous remark, *“The best textbook is your own experience!”* encourages the audience to value their life experiences and learn from them. Such humor evokes emotional engagement, prompting listeners to develop a deeper understanding of life values [4, p.89].

Discussion: The emotional impact of humor lies in its ability to captivate the audience and encourage them to reconsider the meaning of daily life. This approach positions humor not just as a tool for entertainment but also as a medium for inspiring thought.

Communicative Purpose Humor serves as an effective tool for addressing social issues, conveying truths figuratively, and advocating for justice.

Example: The humorous statement, “*Grades reflect knowledge, not behavior,*” subtly addresses issues of injustice in society. It inspires listeners to seek fairness and truth [5, p.34].

Discussion: The communicative purpose of humor is to draw the audience’s attention to significant societal issues. Criticism delivered through humor effectively engages listeners, becoming an impactful means of interpreting and internalizing social values.

Diagram 1. Audience Perception of Humor This diagram illustrates the degree to which Kazakh humor influences its audience:

60% – Perceive humor as a tool with educational value. 30% – View humor as a method for critiquing social issues. 10% – Consider humor solely as a form of entertainment.

Conclusion of Analysis. Pragmatic analysis has highlighted the emotional and communicative importance of Kazakh humor. Humor serves not only to entertain but also to provoke thought and facilitate understanding of truth. Emotional Impact: Humor captures the audience's attention, stimulating their inner thoughts and reflections. Communicative Purpose: Humor raises awareness of social issues and advocates for justice and morality. These findings underscore the role of humor in conveying national values and shaping the worldview of its audience.

Intercultural Comparative Analysis

Objective: To examine the similarities and differences between Kazakh humor and humor in other cultures, identifying their national and cultural characteristics. Similarities: Humor universally shares the characteristic of critiquing social issues and conveying truths figuratively. These approaches are designed to draw attention to important societal topics across cultures. Examples: Kazakh Humor: Aldar Kose’s jokes critique social issues such as greed and injustice. These jokes prompt the listener to reflect and encourage peaceful solutions. Example: “*I drove off with your sheep; did you even look for them?*”

English Humor: Often based on irony and sarcasm, English humor critiques social realities indirectly rather than openly. Example: “*Democracy is the art of running the circus from the monkey cage*” (H. L. Mencken).

Japanese Humor: Usually characterized by lightness, subtlety, and literary-poetic content, Japanese humor aims to entertain while maintaining politeness. Example: Japanese comedies often exaggerate mundane challenges and provide solutions through humor.

Differences

Metaphorical Thinking. Kazakh Humor: Metaphors are widely used, reflecting the depth of imagination and figurative thinking in Kazakh culture. Such expressions familiarize listeners with national values. Example: “*I chased the wind and put it in my pocket*” illustrates profound imaginative thinking.

English Humor: Metaphors are less common and often grounded in specific events or situations. *Example: "Time flies like an arrow; fruit flies like a banana."* This joke is based on the ambiguity of words.

Sarcasm and Irony

Kazakh Humor: Typically grounded in a positive outlook, criticism is implicit and delivered in a non-offensive manner. English Humor: Sarcasm is frequently used, which can feel harsh to some listeners. Politeness and Light Humor. Kazakh Humor: Emphasizes values and traditions deeply. Jokes adhere to principles of respecting elders and fostering moral education. Japanese Humor: Focuses on politeness and subtlety, emphasizing cultural richness while maintaining lightheartedness.

Discussion

The intercultural comparative analysis highlights the unique characteristics of Kazakh humor. Its metaphorical, implicit, and educational content distinguishes it from humor in other cultures by emphasizing national values. This uniqueness positions Kazakh humor as a tool for preserving national identity and fostering intercultural connections.

Kazakh humor's contribution to global culture lies in its ability to preserve national distinctiveness while addressing universal human issues figuratively. Through Kazakh humor, other cultures can gain insight into the Kazakh worldview, lifestyle, and values.

Table 3. Intercultural Comparison

Culture	Key Features of Humor	Difference from Kazakh Humor
Kazakh	Metaphor, implicit meanings	Rooted in national traditions
English	Sarcasm, irony	Often critical and direct
Japanese	Literary-poetic content, politeness	Focused on light humor

Features of Modern Kazakh Humor

Kazakh humor, as an integral part of national culture, has been preserved and developed over centuries. The rapid advancement of technology, the influence of social media, and globalization have transformed the content and structure of Kazakh humor, paving the way for new formats. Modern Kazakh humor is a unique phenomenon that adapts to the demands of contemporary society while preserving national identity.

Impact of Technology and Media. Today, the dissemination of Kazakh humor has reached new levels thanks to social media and media platforms. Traditional oral humor has transitioned into textual, visual, and video formats such as memes, short videos, and online jokes. *Example: «A village without Wi-Fi is true Kazakh leisure!».* This joke subtly highlights the differences between urban and rural life, inviting the audience to reflect on the unique aspects of rural living. Modern Role: Through the internet, Kazakh humor extends beyond Kazakh-

speaking audiences to reach international audiences. This broadens its significance in fostering intercultural communication and promoting Kazakh culture globally. Scientific Perspective: Chiaro (2006) notes that humor shared via social media contributes to reducing cultural differences and promoting shared values. This finding underscores the growing importance of modern Kazakh humor.

Harmonizing Tradition and Innovation. Modern Kazakh humor rejuvenates national culture by reinterpreting traditional characters and addressing contemporary societal issues. Characters like Khoja Nasreddin and Aldar Kose are adapted to modern realities, using humor to depict new technologies and values. Example: *«Khoja Nasreddin trying to understand a smartphone»* humorously illustrates Khoja Nasreddin's attempt to embrace modern technology, reflecting the demands of today's society. **Modern Role:** This approach preserves traditional values while aligning them with contemporary principles. Moreover, it strengthens intergenerational connections and fosters young people's interest in national culture.

Scientific Perspective: Attardo (1994) asserts that humor's adaptation to new realities ensures its relevance. This further reinforces the cultural significance of Kazakh humor. **Social Critique and Commentary.** Kazakh humor is recognized as an effective tool for addressing societal issues indirectly. It critiques inequalities, injustices, and other social problems through humor. Example:

"Kazakh weddings have it all: love, drama, comedy, and of course, an endless guest list." This joke critiques the excesses of Kazakh weddings while inviting reflection on cultural traditions. **Modern Role:** Humor critiques societal values, encourages justice, and promotes respect through indirect criticism, helping audiences reconsider shared norms. **Scientific Perspective:** Raskin (1985) emphasizes the role of humor in addressing social issues. This aligns with Kazakh humor's communicative and educational functions.

Adapting to Youth Culture. Modern Kazakh humor has adapted to youth culture, reflecting their daily experiences and incorporating contemporary language and slang. Example: *"Classes are like a gym: you don't feel like going, but once you do, you see results."* This joke reflects young people's attitudes toward learning and self-development. **Modern Role:** Youth-oriented humor fosters interest in national culture while instilling traditional values, playing a significant role in cultural education. **Scientific Perspective:** Holmes (2007) highlights that humor in youth culture reflects their everyday experiences and serves as a vehicle for transmitting national values.

Table 4: Features of Modern Kazakh Humor

Feature	Examples	Modern Role
Impact of Technology	<i>"A village without Wi-Fi is true Kazakh leisure!"</i>	Wider dissemination through the internet
Tradition and Innovation	<i>"Khoja Nasreddin trying to understand a smartphone"</i>	Adapting traditions to modern realities
Social Critique	<i>"Kazakh weddings have it all: love, drama..."</i>	Critiquing societal issues

Impacton Youth Culture	<i>"Classes are like a gym..."</i>	Engaging youth with national culture
------------------------	------------------------------------	--------------------------------------

Modern Kazakh humor is a unique phenomenon that retains the traditional foundation of national culture while adapting to contemporary demands. Its content and structural features are aimed at promoting national values, addressing societal issues figuratively, and strengthening intercultural ties.

The new formats and approaches enhance the educational, social, and cultural role of Kazakh humor, positioning it as a tool for reinforcing national identity in the era of globalization.

Conclusion

This study systematically examined the communicative and pragmatic features of Kazakh humor from the perspective of national values. It analyzed the structural, semantic, and pragmatic aspects of humorous texts, highlighting their role in reflecting national identity and influencing audiences educationally and socially. The findings underscore the significance of Kazakh humor in national culture and its relevance in the contemporary digital age.

Kazakh humor is a reflection of the nation's cultural and spiritual essence. As noted by Rakhymzhan, humor encapsulates social norms and justice, fostering moral education and reinforcing cultural identity [3, p.79]. Similarly, Amirbek emphasizes that the implicit meanings in humor preserve spiritual values, making it a vital pedagogical tool [4, p.72]. These elements demonstrate that humor is not merely a source of entertainment but also a medium for transmitting deep cultural and moral values.

The integration of traditional humor with modern formats, such as memes and social media, has expanded its reach to younger generations. These platforms allow Kazakh humor to adapt to contemporary societal challenges while retaining its educational and cultural roles [16, Martebe.kz]. The role of digital platforms in reshaping humor's content and accessibility highlights the need for further research into its evolving dynamics and impact on cultural preservation.

Moreover, the comparative analysis reveals that while Kazakh humor shares universal characteristics with other cultures, it maintains unique features. The emphasis on implicit criticism, respect for traditions, and a focus on moral and educational value distinguishes it from the overtly satirical styles of humor in Western cultures [5, p.23; 6, p.45]. This duality underscores Kazakh humor's role in fostering intercultural dialogue and enhancing global cultural understanding.

Recommendations for Future Research

Youth and Humor. Investigating the perception of Kazakh humor among modern youth can provide deeper insights into its role as a carrier of national culture. The impact of memes and video-format humor on social media, as well as their reception among young audiences, requires further exploration [16, Martebe.kz].

Humor in the Era of Globalization. The role of humor in preserving national identity amid globalization remains an essential topic. The influence of modern technologies, such as social media and video platforms, on the content and structure of Kazakh humor should be examined in depth [18, Egemen.kz].

Addressing Societal Issues. Future research could focus on how Kazakh humor raises awareness about societal challenges, such as inequality and education. Exploring its potential as a tool for promoting social justice and moral values would enrich our understanding of its pragmatic functions [10, p.267].

Educational Integration. Incorporating humor into educational settings to convey national values and enhance student engagement is another promising area for research. Investigating how humor can be used to teach language and literature while fostering communicative skills would yield practical applications [11, p.95].

Intercultural Comparisons. Conducting comparative studies of Kazakh humor with humor from other cultures could uncover its unique features and contributions to global culture. Such research would deepen our understanding of its role in intercultural dialogue and its broader cultural implications [5, p.23; 14, Astra Salvensis].

By addressing these recommendations, future studies can further explore the multidimensional roles of Kazakh humor, contributing to its preservation and development as a vital element of national culture and a bridge to global understanding.

References:

1. Ilyasov E. Ishki tildik faktorlarning aserinen tuyndaytyn zhana kolddanylardar. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, №3 (137), 2012, b. 45–47.
2. Abikenova G.T. & Kabysheva R.B. Matindi zertteudin kommunikativtik zhane pragmatikalyk aspektleri. Kazakh innovatsiyalyk gumanitarlyk-zan universitetinin khabarchysy, №3 (39), 2018, b. 22–25.
3. Rakhymzhan O. Saken Zhynisov tildik tulgasynyn pragmatikalyk dengei. Qazaqstan kásipkeri, №1, 2020, b. 78–80.
4. Amirbek K. Soile desen, soilein: Estelik, esse, syr-sukhbat. Almaty: "Karatau KB" LLP; "Dastur", 2015. – 468 b.
5. Makulbekuly S. Otyz tisten shykkan soz. Taraz, 1997. – 67 b.
6. Attardo S. Linguistic Theories of Humor. Oxford University Press, 1994, p. 23–25.
7. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. Springer, 1985, p. 45–47.
8. Duisebekova Zh.M. Auyzsha tilding zhuyesi men kurilimin mengertu arkyly filolog-studentterdin soz madenietin kalyptastyru adistemesi. Suleiman Demirel University, 2019. – 136 b.
9. Zhunis M. Kommunikativtik kontekst zhane onyn otbasylyk diskursta interpretatsiyalanuy. Vestnik KazNPU. Seriya filologicheskaya, №1 (4), 2020, b. 122–129.
10. Yeskermessova G.A. Punctuationnyng kommunikativtik zhane pragmatikalyk kyzmeti. Man in India, 97(7), 2017, p. 265–284.
11. Kalybaeva K.S. Kazakh zhazyunyn ustanymyna zhanya kozkaras kerek. Vestnik KazNPU. Seriya "Filologicheskije nauki", №4 (74), 2020, b. 94–98.
12. Aliakbarova A.T. Kazakh tildi studentterge anglis tilindegi surauly soilemlerdin dauys yrygyn okytu. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, 141(1-2), 2015, b. 37–42.
13. Seiilbek S., Zhunissova M., Koshekova A., Kadyrov Z., & Duisebekova Z. Rhetoric as art of eloquence in the ancient Greek culture. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 34(86), 2018, p. 374–393.
14. Golovchun A., Karimova B., Zhunissova M., Ospankulova G., & Mukhamadi K. Content and language integrated learning in terms of multilingualism: Kazakhstani experience. Astra Salvensis, 11(1), 2017, p. 189–201.
14. Baylanys pen tilding evolyutsiyasy: damudying zhanagy kezengderi. Martebe.kz bilim sayty, 14 mamyr 2024. [Elektrondyk resurs]. Koldzhetimdi: <https://martebe.kz>.
15. Kazirgi qogamdyq áleumettik zhelinin rôli. InfoHub.kz, 28 aqpan 2022. [Elektrondyk resurs].

Koldzhetimdi: <https://infohub.kz>.

16. Älem jänè áleumettik zheli: Qazaq jastary qaj öredé? Egemen.kz, 17 nauryz 2023. [Elektronдық resurs]. Koldzhetimdi: <https://egemen.kz>.

17. Qazaqstandagy áleumettik zheliler. BrandAnalytics.kz, 2023. [Elektronдық resurs]. Koldzhetimdi: <https://brandanalytics.kz>.

18. Baldwin, G. The teaching-research nexus: How research informs and enhances learning and teaching in the University of Melbourne. University of Melbourne Reports, 2005. [Electronic resource]. Available at: <http://www.cshe.unimelb.edu.au/.htm> (accessed 03.01.2025).

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОЧНОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ БАШКИРСКИХ НАРОДНЫХ САТИРИЧЕСКИХ СКАЗОК ОБ АЛДАРЕ)

И.Ж. Сагынбек

аспирант Башкирского государственного педагогического университета
имени М. Акмуллы
г. Уфа, Россия

Изучение национального сказочного дискурса представляет значительный интерес для современной лингвистики, находясь на стыке синтаксиса, стилистики, нарратологии и этнолингвистики. Сказка, как культурно-маркированный жанр, обладает уникальной дискурсивной организацией, где синтаксические конструкции выполняют не только коммуникативную, но и художественно-экспрессивную функцию. Актуальность данного исследования обусловлена возросшим вниманием к языковой специфике фольклорных текстов, которые являются хранилищем национального менталитета и языковой картины мира [6].

Башкирские сатирические сказки, и в частности цикл об Алдаре – хитром и находчивом антигерое, – являются ценнейшим материалом для анализа, так как сатира и комический эффект в них достигаются в том числе и через специфическое синтаксическое построение высказывания. Целью данной статьи является выявление и характеристика видов сложноподчиненных предложений, функционирующих в башкирском сказочном дискурсе на примере текстов об Алдаре и определяющих его специфику.

Представленные тексты сказок («Алдарзың ен кыуғаны» (Как алдар беса прогонял), «Алдарзың ер һатканы» (Как Алдар землю продавал)) демонстрируют классическую для башкирской сказки повествовательную структуру, где синтаксис подчинен задачам создания динамичного, живого и диалогического повествования.

Анализ сложноподчиненных конструкций позволяет выделить следующие основные типы и их функции:

1. Сложноподчиненные предложения с придаточными времени. Эти конструкции делают повествование плавным и динамичным, что характерно для устной сказовой традиции. Они не просто связывают события, но и задают

временной ритм сказки, подчеркивая стремительное развитие сюжета. Например: «Ул байтак тогас, Алдарзың катыны килеп сыккан» (Когда он довольно простоял, появилась жена Алдара) [1, 33], «Куп тә үтмәй, ишек төбөндә тагы берүзең тамак кырганы ишетелде» (Много времени не прошло, как в дверном косяке послышался еще один скрежет горла) [1, 35], «Былар киткәс, Алдар якшы гына кейенә лә арттарынан сыга» (Когда они ушли, Алдар хорошо оделся и вышел за ними) [1, 34], «Алдар самауыр куя башлауга гына, бер бай килеп инә» (Только Алдар начал ставить самовар, как зашел один богач) [1, 35], «Алдар сәй эсергә ултырганда гына, бер саузәгәр килеп инә» (Как только Алдар сел пить чай, заходит один купец) [1, 35], «Алдар бер сынаяк сәйен эсеп бөтөүгә, йорт старшинаһы килеп инә» (Как только Алдар допил чашку чая, зашел старшина селения) [1, 35], «Алдар, сәйен эсеп бөтөп, инде торам тигәндә генә, мирәүдәй судья килеп инә» (Как только Алдар выпил чаю и уже вставал, вошел мировой судья) [1, 36].

В юмористических сказках, особенно в таких динамичных и сатирических, как цикл об Алдаре, временные конструкции выполняют критически важную функцию. Они являются не просто грамматическим инструментом для указания на последовательность событий, а мощным механизмом создания комического эффекта. Их важность проявляется в нескольких аспектах:

1. Создание эффекта неожиданности и абсурда.

Комический эффект часто строится на контрасте между ожиданием и реальностью. Временные конструкции, указывающие на мгновенность или стремительность развития событий, усиливают этот контраст.

Юмористический эффект: Алдар только что заключил одну сделку, а следующий жулик уже стоит на пороге. Такая скорость подчеркивает алчность и глупость персонажей, которые буквально «выстраиваются в очередь», чтобы стать жертвой обмана. Это создает абсурдную ситуацию, где все действуют как по шаблону, что и вызывает смех.

2. Усиление сатирического подтекста.

В сатире важно показать не только сам факт обмана, но и его предсказуемость. Временные конструкции, указывающие на одновременность или непосредственную последовательность, подчеркивают, что жертвы сами виноваты в своей доверчивости.

Юмористический эффект: Мошенник наивно ждет, пока его обманут. Пауза, усиливает напряжение и иронию: читатель уже догадывается, что сторож попал в ловушку, и его ожидание лишь усугубляет комизм ситуации.

3. Формирование динамичного ритма повествования.

Юмор часто основывается на быстром темпе. Краткие временные конструкции позволяют избегать длинных описаний и переходить сразу к сути действия. Это создает эффект «цепной реакции»: одно нелепое событие мгновенно влечет за собой следующее.

4. Акцентирование кульминационных моментов.

Точное указание на момент времени («в тот самый миг», «как только») помогает выделить ключевые точки сюжета, где юмор достигает пика.

Юмористический эффект: Автор подчеркивает, что конфликт достигает максимума именно в этот момент, и именно здесь появляется «спаситель»-судья, чье вмешательство выглядит нелепо и предвзято. Временная привязка усиливает сатирический выпад в адрес коррумпированных представителей власти.

5. Поддержание традиционной сказовой эстетики.

Использование деепричастных оборотов и кратких временных указателей характерно для устной речи сказителя. Это создает эффект живого рассказа, где юмор рождается не только из содержания, но и из формы — энергичного, стремительного повествования.

2. Сложноподчиненные предложения с придаточными обстоятельственными.

- Придаточные цели: Встречаются реже, но важны для мотивации поступков хитрого героя. Например, мотивация обмана: «*Багана аумаһын тип, терәп торам*» (Подпираю, чтобы столб не опрокинулся) [1, 33], «*Келәте менән китеп бармаһын тип, терәп торам*» (Подпираю, чтобы не упали вместе со складом) [1, 34]. Здесь придаточные цели (чтобы не опрокинулся, (чтобы не упали), навязанное Алдаром, является заведомо ложным и служит основой для комической ситуации.

- Использование придаточных условия позволяет создать гипотетическую, но абсурдную ситуацию, которая служит отправной точкой для сатирического вывода. Конструкция «*Терәп тор, был багана ауһа, эш харан*» (Подопри, если этот столб упадет, то дело плохо) [1, 33], устанавливает не реальную, а надуманную условную связь. Именно это манипулятивное условие, а не объяснение причины, становится ядром сатирического обмана Алдара, так как он строит свой обман на спекуляции о том, что может произойти. [1].

Анализ показывает, что башкирская сатирическая сказка отличается следующими синтаксическими особенностями. Первая особенность это — доминирование диалога над описанием. Это приводит к высокой частотности изъяснительных конструкций. Вторая особенность это — лаконичность и простота синтаксических структур. Даже сложноподчиненные предложения, как правило, не являются многочленными и громоздкими, что соответствует устной природе жанра. Комический и сатирический эффект достигается не через сложные риторические конструкции, а через контраст между простой, «наивной» синтаксической формой и абсурдным или обманным содержанием, которое она передает. Ложные причинно-следственные связи, переданные через придаточные причины и цели, являются главным оружием Алдара.

Актуальность таких исследований заключается в нескольких аспектах. Во-первых, они вносят вклад в описание и сохранение языкового наследия башкирского народа, детально фиксируя грамматические и стилистические особенности фольклорных текстов. Во-вторых, синтаксический анализ дискурса позволяет глубже понять механизмы создания юмора и сатиры в национальной культуре. В-третьих, полученные данные имеют прикладное значение для преподавания башкирского языка, литературы, а также для переводческой деятельности, поскольку раскрывают глубинные связи между

языковой формой и культурным содержанием. Таким образом, синтаксис сказки предстает не как набор сухих правил, а как живой инструмент народной смекалки и сатиры, воплощенной в образах хитроумного Алдара.

Литература:

1. Башкорт халык ижады. Сатирик һәм юмористик әкиәттәр. 5-се китап. – Өфө, Башкортостан китап нәшриәте, 1983. – 392 б.
2. Сәмситова Л.Х. Хәзерге башкорт теле. Кушма һөйләм синтаксисы: Курс программаһы. – Өфө: Вагант, 2005. – 32 б.
3. Сәмситова Л.Х., Таһирова С.А., Рәхимова Э.Ф., Исламова Т.М. Башкорт теле. Кушма һөйләм синтаксисы: Укытыу туған (башкорт) телендә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларының 8-се класы өсөн уку кулланмаһы. – Өфө: Китап, 2023. – 244 б.
4. Хисамитдинова Ф.Г. Исторические корни и традиции в башкирском фольклоре. – Уфа: Гилем, 2008. – 212 с.
5. Хәсәйенов Ғ.Б. Башкорт халык ижады. Әкиәттәр. – Өфө: Китап, 2005. – 432 б.
6. Яруллина Л.Ф. Дискурсивные особенности башкирских волшебных и сатирических сказок: Дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2019. – 187 с.

ЮМОР КАК ИНСТРУМЕНТ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИСКУРСА ЖУРНАЛА «ПЕРВИЧКА»

А.С. Кобыскан

Институт стратегических исследований ГБНУ «Академия наук Республики
Башкортостан»
Уфа, Башкортостан

Исторически русский политический юмор функционировал как механизм социальной критики – от сталинских анекдотов до перестроечной иронии. Этот юмор рождался вопреки системе как «меткая, иногда чуть колючая правда». Тем неожиданнее стал факт использования политических анекдотов в журналах «Первичка», издаваемых Высшей партийной школой всероссийской политической партии «Единая Россия» для своих членов и сторонников с марта 2025 года. Его позиционируют как информационную площадку для обмена опытом между активистами первичных отделений. Однако его содержание выходит за рамки сугубо практических рекомендаций. Рубрика «Политика по-народному», посвящённая советским политическим анекдотам, выполняет двойную функцию: с одной стороны, она служит инструментом исторической рефлексии, с другой – участвует в формировании коллективной памяти и политической социализации современного читателя. В условиях, когда цифровые медиа трансформируют способы передачи культурных кодов, анализ этого раздела позволяет проследить, как наследие советского фольклора адаптируется к задачам текущего политического дискурса.

Рубрика «Политика по-народному» структурирована как диалог между прошлым и настоящим. Анекдоты сопровождаются кратким историческим комментарием, связывающим его с конкретными событиями или явлениями советской эпохи. Редакция, как следует из авторского комментирования размещаемых в рубрике анекдотов, интерпретирует его как пример народной рефлексии о механизмах управления, что созвучно современным дискуссиям о повышении эффективности местного самоуправления, одной из ключевых тем «Первички». Этот контекстуализирующий слой играет ключевую роль в переключении восприятия: критика прошлого системы отодвигается на второй план, а на первый выходит осмысление «трудностей управления» как исторической константы.

Феномен рубрики представляет собой контрпример, при котором системная политическая сила периодически производит/ретранслирует юмор. Данное обстоятельство обозначило исследовательскую проблему, заключающуюся в определении того, как партия преобразует критический потенциал смеха в инструмент конструирования коллективной идентичности.

Ранее политические анекдоты уже становились объектом современных лингвистических исследований с точки зрения разных аспектов. Так, например, О. В. Шерешева изучает специфику содержания политанекдотов советской эпохи [7], их роль в медиадискурсе рассматривается в работе А. В. Маркова [5], анализирующего модернизацию советского дискурса через апологию исторических нарративов; М. Д. Алексеевский, раскрывает использование анекдотов КПРФ как инструмента протестной коммуникации [1], а Е. Н. Шапинская – влияние советских анекдотов на нарратологию цифровой эпохи [6]. В целом, данные исследования раскрывают процесс того, как фольклор, переосмысленный в современных условиях, становится инструментом критической рефлексии и политической социализации.

Анализ материалов рубрики «Политика по-народному» политических анекдотов «Первички» №1-3 позволил выделить три механизма формирования идентичности, используемых авторами. Первый механизм – *радикальное сужение тематического репертуара*. В отличие от народного юмора, в котором объектом осмеяния становятся вожди (например, анекдот «– Кто Горбачева поддерживает? – Никто. Он сам пока ходит» [4: 85]), идеология («При капитализме человек эксплуатирует человека, а при социализме – наоборот» [2: 67]) или внешняя политика («Президент Литвы спешит переименовать Каунас в Покаунас» [4: 85]), «Первичка», актуализируя политический дискурс, тем не менее, последовательно культивирует аполитичный быт при помощи данных анекдотов, поскольку они направлены на уже не существующий политический строй. Так возникает условие для перекодировки самой природы смеха.

Яркий пример – гротескное описание бюрократии и административного абсурда: «Проституцию следует передать в ведение наркомата торговли – тогда

она исчезнет, как и продукты» [4: 85]; «Политбюро окружают люди в штатском. Все поднимают руки. Андропов: – Теперь одну руку можно опустить. Ну вот, единогласно» [4: 85]; анекдот о Фурцевой и Пикассо [4: 85]; Эти примеры, изначально критиковавшие системные пороки СССР, в контексте «Первички» актуализируют тему административно-бюрократических сложностей, но лишены прямой критики современной политической системы. Ещё один пример – описание повседневных тягот и дефицит: «Старушка входит в переполненный ленинградский автобус... – Интеллектуальности, мамаша, много, а вот автобусов – мало [4: 85]», «– Что было раньше – курица или яйцо? – Раньше было все!» [2: 67], сравнение отчетов с «очередью за колбасой в 80-е». В данный момент такие анекдоты критикуют уже не советскую систему, а операционные сложности, с которыми сталкиваются люди. Это смещение акцента вызывает у читателя соответствующие рефлексии, перенаправляя внимание с политических основ на бытовые неудобства.

Натурализация идеологии через быт завершает процесс деполитизации. Этот прием симулирует народное снижение лозунгов («Одной ногой в социализме... И долго нам эдак раскорякой стоять?» [2: 67]), но работает на интеграцию исторической риторики в повседневность современного активиста, Абстрактные понятия «социализм» и «коммунизм» теряют в рамках рубрики свой острый критический заряд и становятся частью общего исторического контекста или поводом для легкой самоиронии, связанной с преодолением трудностей, а не с осуждением системы.

Второй механизм – *системная перекодировка традиционных приемов*. Их форма сохраняется, но прагматика инвертируется: из орудия критики они превращаются в инструмент адаптации.

Каламбур фиксирует народные образы, при помощи которых происходила ресемантизация идеологием, что видно в примерах «КПСС – набор глухих согласных» [2: 67]; «СПИД – Синдром Перестройки И Демократизации») [4: 85]. Для современных активистов «Единой России» переосмысление советских идеологием не дискредитирует их, а делает релевантными для накопления историко-культурного опыта.

Ирония через подчеркивание несоответствия реальности и лозунгов («Почему в СССР нет цветного телевидения? Потому что будущее у нас светлое, прошлое темное, а настоящее серое» [2: 67]; плакат «Наша цель – коммунизм» в артиллерийской академии [2: 67]) в институциональном дискурсе теряет критическую направленность. Гипербола в качестве фиксации системного кризиса «Советская жизнь: лунное освещение... гробовое молчание» [4: 85] переключает читателя на идею о значимости микроуровня, принципа «малых дел».

Кульминацией конструирования идентичности становится *смена социальных функций юмора*. Так, солидарность через политические анекдоты

в «Первичке» основывается не на противостоянии вражеской силе, как во фронтовом юморе времен Великой Отечественной войны («смех – оружие народное» [3: 78], «смех, в котором нет страха, – это уже Победа» [3: 79]), а на разделяемой большинством общей исторической памяти, патриотизме, – это характерно для номера журнала, посвященного Великой Отечественной войне. В иных номерах журнала солидарность выстраивается через опыт пребывания внутри политической системы и преодоления её рутинных операциональных сложностей на соотнесении с воспоминаниями о советских реалиях (дефицит, бюрократия), высмеянных через анекдоты. Это становится основой для чувства общности среди современных партийных активистов, объединенных пониманием специфики работы «изнутри».

Катарсическая функция юмора редуцируется до терапии рутинного стресса. В отличие от народного смеха, снимавшего страх репрессий («гробовое молчание» советской жизни [2: 67]) или экзистенциальную тревогу («Когда закончится перестройка? Никогда» [4: 85]), в «Первичке» он нейтрализует операционные сложности повседневной партийной работы. Смех над абсурдом прошлого, как в анекдоте о Фурцевой: «– А кто такой Пикассо? – Все в порядке, госпожа министр культуры, можете проходить!» служит способом снятия напряжения от рутинных задач, а не выражением глубинного протеста или страха перед системой.

Рубрика «Политика по-народному» журнала «Первичка» демонстрирует системную технологию деполитизации юмора политического анекдота путём преобразования его в инструмент формирования партийной идентичности. Тематическая фильтрация создаёт безопасное смеховое пространство. Перекодировка сатирических приёмов – каламбур, ирония, гипербола – лишает их критической силы, превращая в инструмент адаптации к риторике и историческому контексту. Смена социальных функций – солидарность через общий опыт внутри системы, катарсис как снятие рутинного стресса вместо преодоления страха – завершает трансформацию. Юмор становится ритуалом сплочения, смех над мелочами прошлого и настоящего укрепляет внутрипартийную идентичность, основанную на общем понимании специфики работы и разделяемом историческом багаже.

В целом, партийный юмор предстаёт своего рода зеркалом современной политической культуры: он не отрицает проблемы, но переводит их в плоскость управляемой рутины. В этом его принципиальное отличие от народной традиции, в рамках которой анекдот был механизмом контрпропаганды, и, помимо прочего, ставил под сомнение основы идеологии. Журнал «Первичка» доказывает: смех может быть не только «колючей правдой», но и инструментом консервации системы через создание формы рефлексии и общего языка идентичности, основанного на переосмысленном историческом опыте.

Литература:

1. Алексеевский, М. Д. Анекдоты от Зюганова: фольклор в современной политической борьбе / М. Д. Алексеевский // Антропологический форум. – 2010. – № S12. – С. 1-36. – EDN SFIUVR.
  2. Журнал «Первичка» №1 (март 2025).
  3. Журнал «Первичка» №2 (апрель-май 2025).
  4. Журнал «Первичка» №3 (июнь 2025).
  5. Марков, А. В. Модернизация советского дискурса: апология поневоле / А. В. Марков // Труды Русской антропологической школы. – 2012. – № 11. – С. 59-66. – EDN POMXYV.
  6. Шапинская, Е. Н. Советское ретро в нарратологии цифровой эпохи / Е. Н. Шапинская // Ярославский педагогический вестник. – 2022. – № 1(124). – С. 202-209. – DOI 10.20323/1813-145X-2022-1-124-202-209. – EDN CAGFHC.
  7. Шерешева, О. В. Политический анекдот советской эпохи: специфика содержания / О. В. Шерешева // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. – 2018. – № 24. – С. 63-65. – EDN YQOJZJ.
- * Статья подготовлена в рамках госзадания ИСИ ГБНУ АН РБ в 2025 г.*

LOSS OF COMIC EFFECT IN TRANSLATION: COGNITIVE MECHANISMS AND CULTURAL BARRIERS IN HUMOR PERCEPTION

N. K. Makhmutova, D.D. Sapargaliyeva

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan

Humor constitutes a multifaceted cultural and cognitive phenomenon that requires not only linguistic accuracy but also a deep cultural competence regarding the target language. During interlingual communication, the comedic effect is frequently distorted, failing to provoke the emotional reaction elicited by the original within its native audience. This loss of humor is particularly evident in audiovisual genres such as sitcoms. Contemporary sitcoms (situation comedies) stand as one of the most prominent television genres. The comedic aspect of sitcoms is shaped through everyday life scenarios, wordplay, cultural allusions, recurring characters, and distinctive linguistic features. These elements collectively characterize the sitcom as a genre presenting significant translation challenges, necessitating careful attention to both linguistic and cultural dimensions. Within the framework of media globalization, high-quality translation of sitcoms fosters intercultural dialogue by unveiling the value systems embedded in the target culture. Leading translators' experience confirms that any advanced language serves as a potent instrument capable of rendering and conveying content articulated in another tongue. This supports the standpoint that any linguistic phenomenon can be effectively interpreted through the resources of a different language.

The development of cognitive psychology and related disciplines has prompted a reevaluation of numerous tasks, areas of interest, and perceptions, which in turn has influenced the evolution of cognitive linguistics. Cognitive linguistics focuses on the semantics of language, exploring how words and phrases reflect our cognitive structures and conceptual schemas [9, p. 416]. Overall, cognitive linguistics is an interdisciplinary field that draws on psychology and linguistics to investigate the relationship between language and human cognition. It examines language as a tool

for conceptualizing reality and as a mechanism for forming mental representations.

The translation of comedic content is often accompanied by semantic and pragmatic distortions, resulting in the loss of comedic meaning. This phenomenon is explained not only by lexical challenges but also by profound differences in cognitive mechanisms and cultural codes. Humor, like other linguistic phenomena, relies on a cognitive model that includes frames. Frames are organized structures of knowledge stored in human memory to represent stereotypical situations. Humor is based on the violation of these familiar frames, but in cross-cultural transmission, this violation is frequently lost due to the incompatibility of the audience's cognitive expectations. The complexity is further compounded by the audiovisual genre itself, where not only vocabulary but also intonation, situational context, and background play critical roles, creating additional challenges in conveying humor. This necessitates careful consideration of both cognitive and cultural factors. Consequently, the translation of humorous content acquires particular significance within the framework of cognitive-cultural analysis in intercultural communication.

Despite the rapid development of translation studies, the topic of humor remains highly contested, particularly in the context of audience reception of consumed content, where cognitive disruptions may occur. This research holds both theoretical and practical significance, emphasizing frame structures and interlingual interpretation. The findings may prove valuable for audiovisual translation and content localization practices. The present study aims to identify the causes of distortion in humor translation from English, analyze cognitive-cultural barriers in the reception of sitcoms, and examine the broader media environment. The research methodology will include cognitive-discursive analysis, comparison of the original and translated texts, elements of empirical surveys, as well as the comparison of audiovisual content with its source material

Humor presents one of the most challenging tasks in translation. This complexity arises from the fact that the comedic effect depends not only on lexical meaning but also on background knowledge specific to a given audience, cognitive mechanisms, and linguistic-cultural barriers. S. Attardo noted that humor is a multilayered structure, activating models of perception and evaluation of linguistic information. Consequently, the translator faces the necessity not only to convey the content but also to reproduce the very cognitive and cultural contrast in understanding without losing meaning.

It is well known that the basis of comedy lies in the discrepancy between the sentence's literal meaning and the utterance's implied meaning. This discrepancy can range from partial overlap—where the speaker intends to convey more than what is explicitly said - to complete opposition - where the speaker implies the opposite of what is stated (as in irony, sarcasm, satire) [7, p. 1]. In such cases, not only the translation but also the audiovisual approach becomes crucial. Intonation and timbre play a significant role in translating digital content. Contemporary researchers (Attardo, 2001; Chiaro, 2010; Popova & Sternin, 2004) classify humor into several types: verbal (wordplay, puns, irony), situational (absurdity, incongruity, repetition), culturally marked (allusions, realities, names, traditions), and visual (facial expressions, gestures, framing) [1; 2; 8]. Each type requires a specialized approach in translation and is perceived differently by speakers of various languages. Humor

is multilayered, manifesting in text, sound, and intonation, which complicates the work of translators and explains distortions and loss of meaning when translating comedic humor. Translators often employ various strategies and develop their own stylistic signatures in the process of text transformation, which affects the semantic component of the final product. For example, in the film *Spider-Man: Far From Home*, Tony Stark entrusts Peter Parker with glasses featuring an AI named E.D.I.T.H., originally an acronym for “Even Dead, I’m The Hero.” This phrase conveys the character’s personality through ironic self-presentation but is lost in literal localization. In the official Russian dubbing, the phrase is translated as “Экстра Долговечные Идеи Тони” (“Extra Durable Ideas of Tony”), which fails to convey either the character’s nature or the atmosphere of the scene, losing the ironic and emotional subtext present in the original. The dubbed translation of the acronym loses its ironic intent and characterological nuance. A more effective approach would have been a calque supplemented by a brief explanatory dialogue – a technique that helps preserve the original semantics and cultural coloring. This example illustrates that humor transformation is unique and demands a professional perspective and cultural understanding. It also demonstrates how subtle and ironic subtexts can be lost without cognitive and cultural analysis. These observations lead us to the necessity of examining the specific cognitive mechanisms underlying humor perception and their importance in intercultural communication. To gain a deeper understanding of this perception mechanism, we turn to the concept of frames in cognitive linguistics.

According to C. Fillmore’s definition, “A frame is any system of concepts related in such a way that to understand any one of them you have to understand the whole structure in which it fits” [6, p. 111]. This implies that the meaning of an individual utterance or joke cannot be conveyed without considering the structure in which it is embedded. When translating humor, this becomes critical: if the target audience lacks the corresponding frame, the comedic effect will be lost, even with precise linguistic transfer. Understanding humor depends not only on language or translation but also on the active functioning of cognitive mechanisms, primarily the availability of relevant background knowledge and the activation of frames. Frames allow one to interpret situations as typical, while background knowledge fills in meanings that are not explicitly stated. If the target audience is unfamiliar with the context or allusions, even the most literal translation will fail to produce the intended effect. Thus, the comedic effect requires shared cognitive structures between the author and the recipient. Taking the sitcom, *The Big Bang Theory* as an example, we analyze a frame that triggers laughter in the original but breaks audience expectations in translation. In Season 2, Episode 13, the comedic effect arises from the clash between two incompatible frames: interpersonal relationships and scientific analysis. The character Sheldon presents the process of making friends as an algorithm. The phrase “I believe I’ve isolated the algorithm for making friends” disrupts the typical social communication script by replacing it with a laboratory-work frame. In translation, this phrase must preserve the effect of expectation violation; the viewer should understand that the character perceives human relationships through the lens of science, which generates humor. The translator must not only render the line correctly but also emphasize the conflict between the

frames. For instance, a translation such as “Я знаю, как подружиться” (“I know how to make friends”) loses the scientific nuance and meaning, whereas “Я вычислил формулу дружбы” (“I have calculated the formula for friendship”) better approximates the original and conveys the intended frame. It is also important to note Sheldon’s intonation and facial expression, as he delivers the line with complete seriousness, adding to the comedic effect. This technique is widely used in sitcoms: the mismatch between frames generates audience expectation disruption, which elicits laughter. This example demonstrates how discrepancies in cognitive structures can lead to a loss of meaning, while alignment of cognitive expectations produces the comedic effect. However, translators employ various transformation techniques to adapt the material suitably for the target audience. Attention should also be paid to typical strategies for translating comedic elements and the complications they entail. Beyond cognitive challenges, the specifics of the audiovisual format must be considered, where meaning is conveyed not only through words but also through visual and auditory components.

As previously noted, sitcom humor is multilayered and perceived through intonation, speech tempo, and sound accompaniment. This leads us to consider the specifics of audiovisual translation, one of the most complex types of translation in the context of comedic discourse. It is appropriate to address the issue of joke translation in dubbing, comparing it with subtitling and the original utterances, taking into account the features of audiovisual perception. Using popular sitcoms as examples, we will analyze official dubbing and the original versions to identify issues in the visual component, such as synchronization. A joke may be lost in dubbing but effectively conveyed through subtitles. To begin, it is essential to define audiovisual translation and provide an explanation. In 2001, Jorge Diaz-Cintas introduced the term *traducción audiovisual* (audiovisual translation) [4, p. 272]. As Diaz-Cintas notes, AVT is one of the most dynamically developing areas in translation studies, driven by constant technological changes and media globalization. Contemporary scholars distinguish several types of audiovisual translation, but the main forms are generally considered to be subtitling, dubbing, and voice-over translation. In this study, we focus on subtitling and dubbing. According to Diaz-Cintas and Anderman, “Dubbing is an interlinguistic, acoustic audiovisual type of translation in which the sound track of the source language is replaced by a target language soundtrack, attempting to reproduce the same effect on the audience.” Meanwhile, Baños and Diaz-Cintas (2018) clarify that “Subtitling consists of presenting a written text, usually on the lower part of the screen, that endeavors to recount the original dialogue of the speakers, as well as the discursive elements that appear in the image (letters, inserts, graffiti, inscriptions, placards, and the like), and the information contained in the soundtrack” [5, p. 292].

The translation of sitcoms is complicated by the combination of verbal and non-verbal humor. Key factors include lip synchronization and timing, actors’ intonation and speech tempo, puns, facial expressions, and gestures—especially in reaction jokes. To effectively transform the text without diminishing its emotional and pragmatic potential, it is essential to determine which translation method is most appropriate. Subtitling offers several advantages over dubbing. Firstly, subtitles allow the audience to capture the original tone and intonation, thereby preserving

the authenticity of the material. Additionally, subtitling is particularly beneficial for language learners, helping to expand vocabulary and improve language comprehension. However, despite its advantages, subtitling has drawbacks, such as visual overload and reading speed constraints, which may lead to a loss of meaning and plot coherence. Dubbing, on the other hand, frees the viewer from visual reading demands, enabling greater focus on the imagery. Like any translation technique, dubbing also has disadvantages, including shortened lines and the loss of intonation and emotional nuance from the original material. At this stage of the research, it is pertinent to compare dubbing and subtitling. For example, consider a scene from Season 6, Episode 4 of *The Big Bang Theory*, where the characters play “Pictionary.” The word to guess is present, which in the game context means “gift.” However, Sheldon interprets it as “the present” (the current moment) and begins to act out events occurring “now.” The comedic effect arises from this linguistic ambiguity and Sheldon’s misunderstanding, which can only be appreciated if both meanings are preserved. In the official dubbing, the word “gift” was omitted, and Sheldon’s line was translated simply as “the present,” while the characters comment: “In what universe is this the present?” - “This is the present of our universes.” As a result, Sheldon’s misinterpretation is lost, and the plot situation is altered: the translation suggests that “the present” is the correct answer, contradicting the original intent. This example illustrates that dubbing often simplifies or transforms the original wordplay, thereby disrupting the initial cognitive frame and reducing the comedic effect. Subtitles, in contrast, allow for the preservation of both meanings and the character’s original misunderstanding. The humor derives from a frame that disrupts mental schemas during joke comprehension. Sheldon is completely sincere but mistaken, activating an alternative meaning of the word, which triggers laughter in the audience. In the dubbed version, one of these frames is removed, and the conflict disappears, resulting in a loss of humor and semantic context. The viewer does not perceive the cognitive break, and the humor dissipates. An interesting example of successful adaptation of a pun is the scene featuring the phrase “Of horse, Of course”, which plays on word similarity. In the dubbing, the phrase was rendered as «КОНЬЕЧНО» — a pun combining “конь” (horse) and “конечно” (of course). This preserves the core idea and comedic effect, maintaining the image of the horse and eliciting a similar reaction from the target audience as the original. The translator was able to replicate the principle of phonetic wordplay, thereby preserving the humor for Russian-speaking viewers. This demonstrates that, when adapting jokes, it is sometimes possible to achieve a functional equivalent.

The analysis clearly showed that the main reasons for humor loss in sitcom translation are cultural code mismatches, lack of corresponding cognitive frames, and specifics of the audiovisual format. Even with accurate lexical translation, the comedic effect often fades due to misaligned audience expectations. Comparison between subtitles and dubbing revealed that subtitles better preserve authenticity and allusions, while dubbing often sacrifices nuances for lip-sync. The survey confirmed that insufficient language knowledge and cultural differences are key translation challenges. The conclusion is that a hybrid strategy is optimal, allowing preservation of references and puns, while reproducing cognitive mechanisms close to the

original perception. Further research should focus on practical solutions to minimize humor loss in intercultural communication.

References:

1. Attardo, S. Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2001. – 424 p.
2. Chiaro, D. Translation, Humour and Literature. – London; New York: Continuum, 2010. – 256 p.
3. Chiaro, D. Verbally expressed humour and translation: An overview of a neglected field // Humor: International Journal of Humor Research. – 2006. – Vol. 19, № 2. – P. 135-145.
4. Díaz Cintas, J. Audiovisual Translation: Subtitling. – Manchester: St. Jerome Publishing, 2001. – 272 p.
5. Díaz Cintas, J., Remael, A. Audiovisual Translation: Subtitling. – 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2018. – 292 p.
6. Fillmore, C. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111-137.
7. Молчанова, Л. В. Юмор и перевод: к проблеме адаптации юмористического текста к иноязычной культуре // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 3 (332). – С. 115-120.
8. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2004. – 314 с.
9. Вежицкая, А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

ЮМОРИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ: НОВЫЕ ФОРМЫ И ФУНКЦИИ СМЕХА

Морозов Е.А., Морозова П.Е.

«Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова» Магнитогорск, Россия, «Национальный исследовательский университет ИТМО»
Санкт-Петербург, Россия

Юмор, как универсальный феномен человеческой культуры, всегда был неотъемлемой частью коммуникации [3]. Проявляя значительную межиндивидуальную вариативность, юмор служит индикатором когнитивно-аффективной оценки событий окружающей среды. Он демонстрирует, способен ли человек сохранять психологическую устойчивость и генерировать позитивный аффект в условиях неблагоприятных обстоятельств [5, с. 23]. Важным аспектом методологического основания работы является принятая дефиниция юмора. В данной статье мы опираемся на определение российского лингвиста В.И. Карасика, который рассматривает юмор как «способность личности к распознаванию комических элементов жизненных ситуаций, подчеркивая ее основополагающий статус в структуре человеческих качеств» [2].

Сегодня переход значительной части социального взаимодействия в цифровую среду породил качественно новые условия для его существования и развития, и юмор эволюционировал вместе с развитием средств коммуникации, не утратив своего предназначения. От устных преданий и

театральных постановок до печатных изданий и радиовещания, комическое всегда находило новые формы и каналы для своего распространения. Сегодня юмор переживает радикальную трансформацию, обретая беспрецедентную скорость распространения, глобальный охват и новые формы выражения. Социальные сети, мессенджеры, онлайн-видеоплатформы и другие цифровые каналы стали питательной средой для мемов, вирусных видео и других форм короткого, адаптивного и интерактивного юмора. Данное исследование направлено на изучение роли и функций юмора в эпоху цифровой коммуникации, анализируя его лингвистические, социальные и культурные особенности. Особое внимание будет уделено изучению того, как цифровые платформы влияют на создание, распространение и восприятие юмористического контента, а также как юмор используется для формирования идентичности, укрепления социальных связей и выражения политических взглядов в онлайн-среде. Анализируя динамику юмора в цифровую эпоху, мы стремимся понять его влияние на коммуникативные процессы и культурные трансформации в современном обществе.

Скорость, глобальность, мультимодальность, анонимность (или псевдонимность) и специфические технические возможности цифровых платформ (социальные сети, мессенджеры, форумы) стали катализатором для возникновения уникальных форм юмористического дискурса и переосмысления его традиционных функций (познавательной, терапевтической, развлекательной, коммуникативной и т.д.). Исследование этих трансформаций необходимо для понимания механизмов современной коммуникации, формирования групповой идентичности в сети и культурных трендов цифровой эпохи.

Анализируя эволюцию форматов, мы говорим о рождении новых жанров цифрового юмора, таких как интернет-мемы, реактивный юмор, черный юмор. Рассмотрим каждый из представленных выше жанров подробнее.

Интернет-мемы (статичные изображения с текстом, GIF-анимации, короткие видеофрагменты) стали доминирующей формой распространения юмора. Если ранее подобные мемы рассматривались лишь как «существенная составляющая медийного контента и один из принципов распространения информации в новых каналах постиндустриальных коммуникаций» [4, с. 104], то сегодня мы можем рассматривать их как часть полноценную цифровую культуру юмора. Их сила в виральности, адаптивности (ремейки), лаконичности и опоре на общий культурный багаж. Юмор здесь часто строится на неожиданном сочетании образа и текста, гиперболе, абсурде или ироничном переосмыслении актуальных событий/трендов (например, мемы с «Ждуном», реакция на политические события через шаблоны). Мемы формируют новый, визуальный язык юмора, основанный на переосмыслении популярных образов, ситуаций и фраз. Они часто используют иронию, сарказм, абсурд и другие приемы, создавая многослойный и сложный юмористический эффект. Когда говорят, что мем стал доминирующей формой распространения юмора, это означает несколько ключевых вещей:

– Широкое распространение и скорость: мемы благодаря своей простоте, универсальности и формату, оптимизированному для интернета

(картинка, короткое видео, фраза), распространяются с огромной скоростью и охватывают огромную аудиторию. Они мгновенно «вирусятся» через социальные сети, мессенджеры и другие онлайн-платформы. Традиционные формы юмора, такие как анекдоты или сатирические шоу, не могут конкурировать с мемами в скорости и масштабе распространения.

– Простота создания и потребления: создать мем зачастую очень просто. Нужна лишь интересная картинка или кадр из фильма, смешная подпись и базовые навыки редактирования изображений. Потребление мема тоже не требует усилий – достаточно пары секунд, чтобы понять шутку и поделиться ею с друзьями.

Рис. 1 [1]

– Адаптивность и вариативность: формат мема очень гибок. Один и тот же мем-шаблон (изображение или видео) может быть использован для шуток на самые разные темы. Мемы легко адаптируются к различным культурным контекстам и событиям, позволяя быстро реагировать на происходящее в мире.

Рис. 2 [1]

– Участие пользователей: мемы создаются и распространяются самими пользователями, а не только профессиональными комиками или артистами. Это создает ощущение сопричастности и позволяет каждому внести свой вклад в юмористический контент. Краткость и емкость: В сжатой форме мема умещается целая история, отношение, наблюдение, что делает его очень эффективным инструментом коммуникации.

Хотя традиционные формы юмора не исчезли, мем стал основным способом, которым люди обмениваются шутками, выражают свое отношение к событиям и просто развлекаются в интернете. Он представляет собой демократичный и динамичный вид юмора, отражающий быстро меняющийся мир.

Еще одним жанром цифрового юмора становится *реактивный (реплайный) юмор*: комментарии под постами, ответы в социальных сетях, цепочки в мессенджерах стали площадкой для импровизационного, часто сиюминутного юмора. Ирония, сарказм, пастиш, игра слов, отсылки к предыдущим сообщениям в тред (последовательность ответов на сообщение, то есть «ветвь обсуждения») – ключевые инструменты. Функция – не только рассмешить, но и продемонстрировать свою включенность в дискурс, остроумие, принадлежность к сообществу. Реактивный (реплайный) юмор (от англ. reply humor) – это форма юмора, которая возникает в ответ на конкретное высказывание, действие или ситуацию. Он строится не на заранее подготовленной шутке или анекдоте, а на быстрой, остроумной и уместной реакции. Главная особенность – его зависимость от контекста и спонтанность.

Основные характеристики реактивного юмора:

– Контекстуальность: юмор неотделим от ситуации, вызвавшей реакцию. Шутка не имеет смысла без понимания предыдущего высказывания или события.

– Спонтанность: реактивный юмор рождается моментально, часто в режиме реального времени. Он требует быстрой реакции и умения импровизировать.

– Остроумие: реакция должна быть не только быстрой, но и остроумной, неожиданной, забавной или саркастичной.

– Уместность: реакция должна соответствовать тону и характеру беседы, а также учитывать особенности аудитории. Неуместный юмор может быть воспринят негативно.

– Интерактивность: реактивный юмор часто предполагает взаимодействие между участниками беседы. Он может вызывать ответную реакцию и порождать новые шутки.

Пример реактивного юмора:

В разговоре: «Мне кажется, я потолстел.» - «Да ладно, ты просто занимаешь больше места в моем сердце!»

В социальных сетях:

Рис. 3, комментарий на фотографии кота: «Каждый владелец кота однажды. О мой бог, какой мииилый» [7]

На представленном рисунке мы видим исцарапанного владельца кота, который, несмотря на царапины, все равно признает его милоту.

Пример пастиша бразильского художника Эдсона Кампоса:

Рис. 4, Э. Кампос “Capriccio” [6]

На представленном полотне бразильского художника мы видим современный образ, вписанный в исторический интерьер картины Ренессанса. Здесь происходит создание нового смысла через диалог с прошлым, игру, иронию, ностальгию. Автор имитирует характерные мазки, цветовую палитру, светотень.

Реактивный юмор имеет как преимущества, так и недостатки при использовании. Преимущества реактивного юмора:

- Создает непринужденную атмосферу: помогает снять напряжение и сделать общение более легким и приятным.

- Демонстрирует интеллект и находчивость: умение быстро и остроумно реагировать говорит о развитом чувстве юмора и сообразительности.

- Укрепляет социальные связи: общий смех сближает людей и способствует установлению доверительных отношений.

Недостатки реактивного юмора:

- Риск быть непонятым: шутка, основанная на контексте, может быть не понята людьми, не знакомыми с ситуацией.

- Возможность обидеть: неудачная реакция может быть воспринята как оскорбление или грубость.

- Зависимость от настроения: успех реактивного юмора во многом зависит от настроения и эмоционального состояния участников беседы.

В целом, реактивный юмор – это ценный навык, который помогает людям лучше общаться, разряжать обстановку и демонстрировать свою индивидуальность. Однако важно помнить об уместности и контексте, чтобы не перейти границы и не задеть чувства других людей.

Следующим цифровым жанром, заслуживающим внимания, становится *черный юмор*. Интенсивность информационного потока и сложность современного мира находят выход в популярности специфических форм юмора: циничного, «черного» юмора, часто использующего табуированные темы. Это можно интерпретировать как механизм психологической защиты и способ осмысления тревожной реальности через ее доведение до гротеска.

Черный юмор затрагивает темы, обычно считающиеся табуированными и неприятными: смерть, болезнь, насилие, катастрофы,

война. Он может быть циничным, саркастичным, мрачным и даже жестоким. При этом «черный» юмор имеет следующие «разгрузочные» функции:

– Снятие напряжения: позволяет выразить страх, тревогу, гнев и другие негативные эмоции в приемлемой форме. Смех, даже мрачный, помогает разрядить эмоциональную перегрузку.

– Дистанцирование: помогает отстраниться от травматической ситуации, увидеть ее с другой стороны, уменьшить ее эмоциональное воздействие.

– Преодоление чувства беспомощности: дает ощущение контроля над ситуацией, пусть и иллюзорное. Юмор позволяет осмеять то, что пугает и угнетает.

– Сплочение: В трудных ситуациях черный юмор может служить средством сплочения группы людей, разделяющих общий опыт. Он позволяет создать общую систему отсчета и справиться с переживаниями вместе.

– Проверка границ: Черный юмор может использоваться для проверки границ дозволенного, для выяснения, какие темы можно обсуждать и как люди реагируют на определенные высказывания.

- А кролик выйдет?
- Выйдет. Но не скоро.

Рис. 5 [1]

В заключение, черный юмор может быть эффективным, хотя и спорным, способом адаптации к сложным и травматичным ситуациям. Он позволяет выразить негативные эмоции, дистанцироваться от проблемы, обрести чувство контроля и найти смысл в бессмысленности. Главное – использовать их с умом и учитывать индивидуальные особенности и контекст ситуации.

Подытоживая наше исследование, мы можем констатировать, что юмористический дискурс в эпоху цифровой коммуникации переживает период бурного развития и трансформации. Рожденные в сети новые форматы (мемы, реактивный юмор, короткие скетчи, черный юмор,) не просто переносят традиционные шутки в онлайн, а создают принципиально иные языки смеха, основанные на специфике цифровых медиа. Функции юмора расширились: он стал ключевым инструментом формирования и поддержания виртуальных сообществ, мощным оружием социальной критики, механизмом коллективной психологической адаптации и способом конструирования цифровой идентичности. Цифровой юмор – это не просто развлечение, это важнейший культурный код и социальный барометр нашего времени.

Литература:

1. И тааак сойдет. – Режим доступа: https://t.me/i_taaak_soidet
2. Карасик, В.И. Анекдот как предмет лингвистического изучения // Жанры речи: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Колледж, 1997. – Вып. 1. – С. 144–153.
3. Кузовникова, Е. Г. Лингвокультурные характеристики немецкоязычного черного юмора (на примере речевых жанров повседневного дискурса) / Е. Г. Кузовникова // Русская германистика: Ежегодник Российского союза германистов, Коломна, 28–30 ноября 2019 года / Нижегородский государственный лингвистический университет им. Н.А. Добролюбова, Российский союз германистов. Том XVII. – Коломна: Общество с ограниченной ответственностью "ФЛИНТА", 2020. – С. 304–316. – EDN OXIIAN.
4. Моисеенко, Л. В. Интернет-мем как единица социально-культурного контента / Л. В. Моисеенко // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – 2015. – № 27(738). – С. 104–114. – EDN XYNPTB.
5. Тюкина, Л. А. Лингвопрагматика юмора / Л. А. Тюкина. – Ярославль: Ярославский государственный технический университет, 2023. – 276 с. – ISBN 978-5-9914-1020-5. – EDN DDHJDN.
6. Кампос "Capriccio". – Режим доступа: <https://www.edsoncampos.com/pageCapriccio.html>
7. Каждый владелец кота однажды. О мой бог, какой мииилый. – Режим доступа clck.ru/3NLDaw

ДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Дубских А.И.

Магнитогорский государственный технический
университет им. Г.И. Носова
Магнитогорск, Россия

Роль юмористического дискурса в современном обществе многогранна. Юмор помогает людям справляться со стрессом и напряжением, создавая эмоциональную разрядку. В условиях быстрого темпа жизни и информационных перегрузок возможность посмеяться над ситуацией или шуткой позволяет временно отвлечься от проблем.

Юмористический дискурс способствует формированию социальных связей. Общие шутки и юмор объединяют людей, создавая чувство принадлежности к группе. Это особенно важно в виртуальных сообществах, где общение часто основано на обмене мемами и забавными видео.

Юмор может служить инструментом критики и сатиры. Комическое осмысление социальных явлений и политических событий позволяет высветить их абсурдность или нелепость, стимулируя критическое мышление у аудитории. Однако важно отметить, что такой юмор должен быть корректным и не должен оскорблять или унижать людей по каким-либо признакам.

Кроме того, юмористический дискурс влияет на формирование культурных и социальных стереотипов. Некоторые шутки могут закреплять или усиливать существующие предрассудки, поэтому важно осознавать ответственность за содержание и контекст юмора.

Наконец, юмор в современном обществе часто становится источником вдохновения для творчества. Комедийные шоу, сатирические статьи и юмористические видео создают уникальный контент, который развлекает и вдохновляет людей на создание собственных шуток и произведений.

Исследованию юмористического дискурса посвящено значительное количество работ. Так, Е.А. Широких указывает на то, что категория эстетического комического начала активно разрабатывались уже в античности, в трудах древнегреческих и древнеримских мыслителей, таких как Аристотель, Платон и Цицерон, а также других представителей античной философской и научной традиции [6, С. 145].

В.И. Карасик определяет юмористический дискурс как «текст, погруженный в ситуацию смехового общения». К основным признакам юмористического дискурса относятся:

1) коммуникативное намерение участников общения уйти от серьезного разговора;

2) юмористическая тональность общения, то есть стремление сократить дистанцию и критически переосмыслить в мягкой форме актуальные концепты;

3) наличие определенных моделей смехового поведения, принятого в данной лингвокультуре. Кроме того, одной из основных характеристик юмористического дискурса является способность вызывать смех [2, С. 363].

Юмористический дискурс представляет собой уникальную форму коммуникации, в которой происходит значительное сокращение дистанции между участниками. Эта форма общения характеризуется несерьезной тональностью, что позволяет участникам вступать в более непосредственный и неформальный контакт. Эмоциональная атмосфера, присущая юмористической коммуникации, способствует формированию дружественного и доверительного отношения между коммуникантами. В рамках такого дискурса наблюдается тенденция к игнорированию социальных статусов участников, что позволяет нивелировать формальные различия и создавать более равноправное взаимодействие.

Одним из ключевых аспектов юмористического дискурса является игровое переосмысление определенных ценностей, которые обычно закреплены в институциональных дискурсах. Это позволяет участникам коммуникации переосмыслить привычные нормы и установки, создавая тем самым пространство для креативного и критического мышления. Таким образом, юмористический дискурс можно рассматривать как инструмент, способствующий деконструкции устоявшихся социальных и культурных парадигм, а также как средство для создания новых смыслов и интерпретаций [2, С. 147].

В целом, юмористический дискурс, как специфический феномен коммуникации, выполняет ряд важных функций, выходящих за рамки простого развлечения и получения эстетического удовольствия. Его основная задача заключается в деконструкции языковых норм, социальных стереотипов и культурных конвенций. Этот процесс можно рассматривать как форму

когнитивного и эмоционального освобождения индивида от ограничений, налагаемых природным и социальным детерминизмом.

По мнению Й. Хейзинга, юмористический дискурс представляет собой игру как на уровне мышления, так и на уровне языка. Определяя юмористический дискурс как целостную форму речи, ученый выделяет такие его признаки, как несерьезный характер коммуникации, переосмысление определенных представлений и традиций, развлекательную направленность. Представляя особый вид вербального общения, юмористический дискурс выполняет множество функций. Он не только развлекает, но и помогает решать более серьезные социальные и познавательные задачи. В основе юмористического дискурса лежит игра с языковыми средствами, культурными нормами и стереотипами. Это позволяет человеку выйти за рамки ограничений, которые накладывают на него природа и общество. Такой вид дискурса помогает человеку преобразовать устоявшиеся модели мышления и поведения. Таким образом, юмористический дискурс – это важный инструмент социокультурного и когнитивного развития. Он помогает человеку преодолеть ограничения и обрести более гибкое и адаптивное восприятие мира [5].

А.А. Проскурина отмечает, что в юмористическом дискурсе мир воспринимается через призму смеха, и это проявляется в форме взаимодействия субъекта со сферой возможностей, которые ему не свойственны. Восприятие этой формы и субъективная оценка позиции, выраженная через смех, влияют на понимание. Юмор помогает уменьшить социальное расстояние и служит инструментом для групповой идентификации [3].

О.Ю. Вербицкая подчеркивает, что комическое расширяет человеческое сознание, позволяя ему преодолеть ограничения линейной логики и способствуя выявлению внутренних противоречий в рассматриваемом объекте. Это делает возможным более многогранно воспринимать действительность и расширить потенциал человеческого интеллекта [1].

Комическое как феномен охватывает широкий спектр аспектов человеческой жизни, включая его активное использование в образовательном процессе.

Так, Н.С. Соколова отмечает, что юмор может внести значительный вклад в преподавание иностранных языков, создавая более комфортную и активную среду обучения для преподавателей и студентов. Юмористический дискурс обладает значительным языковым и лингвострановедческим потенциалом [4, С. 419].

Преподаватели могут способствовать более эффективному усвоению знаний и стимулировать интерес к учёбе, добавляя в процесс обучения элементы юмора, помогающие снять напряжение и преодолеть языковые барьеры, что позволяет студентам более продуктивно общаться на иностранном языке. Юмор делает студентов более расслабленными, уменьшая беспокойство [7].

Существует множество способов, с помощью которых преподаватели могут использовать юмор на занятиях с помощью шуток, игры слов и забавных

историй. Эти формы юмора могут улучшить взаимодействие в аудитории и сформировать доверительные отношения между обучающимися и преподавателями.

Существуют различные классификации типов юмора. Нами была выделена классификация американского писателя и теоретика юмора Ричарда А. Шейда, согласно которой (1996), существует четыре типа юмора: вербальный, визуальный, аудиальный, фигуральный юмор [8].

Для проведения данного исследования были привлечены пятнадцать высококвалифицированных преподавателей иностранных языков Магнитогорского государственного технического университета им. Г.И. Носова. В качестве методов исследования были применены наблюдение и полуструктурированные интервью.

Результаты показали, что на занятиях по иностранным языкам использовались три типа юмора: вербальный, визуальный и аудиальный.

Вербальный юмор предполагает активное манипулирование интонационными моделями, использование каламбуров, забавных историй, сарказма.

Контекст: Студент опоздал на занятие

Форма юмора: сарказм

Student 1: *Kam spät*

Student 2: *Ouh, du bist ein bisschen spät? Eh fast 20 Minuten zu spät...*

Professor: *Hast du Airbus verpasst? Airbus ist ein bisschen langsam, ja ...*

Student 1: *> Lachen < Entschuldigung, Dr. N., ich werde das nächste Mal nicht zu spät kommen.*

Student 3: *Ok, komm nächstes Mal pünktlich.*

Пример показывает, что сарказм использовался как форма юмора для решения проблемы пунктуальности среди студентов. Преподаватель подходит к ситуации, используя сарказм вместо того, чтобы напрямую отчитать студента. Намерение состояло в том, чтобы предупредить и проучить студента, чтобы он больше не опаздывал. Вместо того, чтобы прибегать к традиционным методам дисциплинарного воздействия, преподаватель избрал более изощренный подход, направленный на когнитивное и эмоциональное воздействие на аудиторию. Он использовал саркастическое замечание, в котором «обвинил» одного из ведущих авиапроизводителей Европы, компанию Airbus, в качестве инструмента для снижения напряженности в аудитории и демонстрации своего контроля над ситуацией. Использование сарказма в данном контексте позволяет преподавателю не только дисциплинировать аудиторию, но и стимулировать дискуссию, побуждая студентов к более глубокому анализу и осмыслению представленной информации.

Визуальный юмор как феномен межкультурной коммуникации находит свое выражение через невербальные средства, такие как мимика и жесты. Эти элементы, являясь частью паралингвистической системы, играют ключевую роль в интерпретации и передаче юмористического содержания, не завися от вербальных компонентов. Мимика, в частности, позволяет передать

эмоциональное состояние и интенции говорящего, а жесты могут служить как для усиления смысла, так и для создания комического эффекта.

Контекст: Обучение навыкам презентации

Форма юмора: жест тела

Professor: *Okay! Wenn sie präsentieren. Wie zeigen sie? Schauen sie sich zum Beispiel dieses Bild an. Also, wie zeigen sie? Benutzen sie den Schatten, oder? Mit dem Schatten spielen? > Schmetterlingsschatten machen <*

Studenten: *> Lachen <*

Student 1: *Hahah, benutzen Sie den Pfeil im Laptop.*

Professor: *Ja! Sehr gut!*

В рамках демонстрации педагогической методики преподаватель внедрил элементы визуального юмора, используя невербальные коммуникативные стратегии. В процессе объяснения техники проведения презентации, педагог интегрировал кинетические метафоры, создавая эффект тени бабочки, что способствовало повышению уровня вовлеченности аудитории и улучшению восприятия материала.

Аудиальный юмор проявляется посредством комических аудиозаписей, в которых находят отражение парадоксальные и ироничные диалоги, создающие комический эффект.

Контекст: Изучение лексических и грамматических конструкций

Форма юмора: Забавный мини-диалог

- *Bist du verheiratet? Du hast einen Ring an deinem Finger!*

- *Hör zu! Bitte! Das ist eine unheimliche Geschichte. Als Kind wurde ich von Ornithologen gefangen ...*

Анализ лексико-грамматических структур в рамках различных тематических областей может быть эффективно осуществлен через призму аудиального юмора.

Таким образом, юмористический дискурс представляет собой вербальную коммуникацию, погруженную в контекст смехового взаимодействия. Данный тип дискурса характеризуется специфическими коммуникативными параметрами, включающими интенцию участников избежать формального и серьезного обсуждения, стремление придать общению юмористическую тональность, а также наличие устоявшихся моделей комического поведения, принятых в конкретной лингвокультурной среде.

Использование юмористического дискурса на занятиях по иностранному языку может стать эффективным дидактическим инструментом. Преподаватели могут включать элементы юмора в процесс обучения, чтобы способствовать более эффективному усвоению знаний и стимулировать интерес к учёбе.

На основании проанализированных данных можно констатировать, что в педагогической практике преподаватели доминируют три основные формы комического: вербальная, визуальная и аудиальная. Эти разновидности юмора могут быть интегрированы в образовательный процесс с различной степенью интенсивности и в разнообразных формах, в зависимости от конкретных целей и задач занятия по иностранным языкам.

Литература:

1. Вербицкая О.Ю. Опыт лингвистического исследования парадоксального речевого акта в комическом дискурсе (На материале английского языка) : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 Иркутск, 2005 190 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
3. Проскурина А.А. Прецедентные тексты в англоязычном юмористическом дискурсе : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 : Самара, 2004. 203 с.
4. Соколова Н. С. Изучение англоязычного юмористического дискурса в лингводидактическом аспекте // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. № 8-2(86). С. 419-423.
5. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. М.: Прогресс–Традиция, 1997. 416 с.
6. Широких Е.А. Прецедентные феномены в англоязычном юмористическом дискурсе // [Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология»](#). 2015. Т. 25. Вып. 3. С. 145-150.
7. Al-Noori B. S. Teaching English through humor and jokes // International Journal of Advancement in Social Science and Humanity. 2019. No. 8. P. 52-57.
8. Shade R. A. License to laugh: Humor in the classroom. Teacher Ideas Press, 1996. 127 p.

ВЛИЯНИЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ НА ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ В ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аминев З.Г.

Институт стратегических исследований Академии наук Республики
Башкортостан

Национальный юмор каждого народа определяется его жизненным опытом, общим уровнем развития его культуры. Юмористические представления также могут определяться также и связями с соседними этносами. Народ не может выйти, как пишет известный исследователь из Санкт-Петербурга Ю.Е.Березкин, за пределы общего уровня развития культуры.

При исследовании юмористических представлений башкир мы должны учесть принадлежность башкир к огромному тюркоязычному миру, что оказывало влияние на общий уровень культуры народа. Тюркоязычные народы обитают на огромных пространствах — практически от берегов Тихого океана до Атлантического океана. По религиозной принадлежности башкиры являются частью огромного исламского мира. Все эти факторы всегда оказывали и оказывают влияние на общий уровень культуры как башкир, так и других тюркоязычных народов, которые также как и башкиры в основной своей массе принадлежат исламскому миру. В то же время башкиры более четырех веков находятся в составе русского (славянского) государства, которые и по вероисповеданию принадлежат иному, христианскому миру. Несмотря на это долгое нахождение в составе одного государства вместе с другими народами первоначально Российской империи, а впоследствии, после падения царизма в

составе многонационального советского государства не могло не оказать на представления башкир о юмористическом, смешном. Являясь частью тюркского и мусульманского мира, башкиры хорошо осведомлены были о всех культурных веяниях в этом мире. Несмотря на то, что башкиры сформировались и обитают на далекой северной окраине тюрко-мусульманского мира, тем не менее, наиболее продвинутые представители этого народа с целью обретения знания уходили в далекие среднеазиатские города Бухара, Самарканд, Хива и др. У башкир с этим регионом были давно установившиеся тесные культурные, торговые связи. Не ограничиваясь среднеазиатским регионом, некоторые башкиры выбирали для учебы известные учебные заведения в арабских странах. Получив хорошее для своего времени религиозное, культурное образование, башкиры возвращались к себе на Урал и обучали здесь своих сородичей и тем самым распространяли среди них исламскую культуру. Благодаря этому среди башкир были известны многие юмористические персонажи восточных народов. Особо любимым юморным, веселым персонажем среди башкир был Ходжа Насретдин. О его похождениях знал практически каждый башкир от мала до велика. Народ не только любил слушать различные байки о веселых похождениях Ходжи Насретдина, но и своих наиболее веселых находчивых сородичей, отличившихся своими похождениями, нарекали «Ходжа Насретдином».

Кроме общемусульманских или общетюркских юмористических персонажей, у башкир были и свои этнические юмористические персонажи. Одним из таких персонажей являлся Ерянса сэсэн. Народ любил слушать о похождениях этого веселого, никогда не унывающего, плутоватого персонажа, который из любой трудной ситуации умудрялся выходить с малыми потерями, а иногда и вовсе без всякого вреда для себя и окружающих, а то и с прибытком. Башкиры в состав русского государства вошли по договору, по которому башкиры должны были представлять конное войско для участия во всех войнах, которые будет вести русское государство. Русское же государство признало вотчинное право башкир на свои родовые земли и не ополчаться на веру отцов и дедов, т. е. религиозную, этнокультурную свободу.

Находясь в составе русского государства, башкиры на протяжении нескольких веков принимали участие в различных дальних походах. Хотя это и было тяжелым бременем для народа, тем не менее это расширяло кругозор народа, его общий уровень культуры в том числе и представления о юморе. В походах башкирские воины общались с представителями других народов, и в ходе такого хоть и вынужденного общения, народы познавали друг друга. Думается, именно в ходе таких общений в башкирскую культуру проинкали представления о русских юмористических персонажах как Иванушка дурачок, Емеля и др.

В годы советской власти народы, обучаясь в советских школах, действующих в пределах общей программы и примерно одинаковыми, одобренными Москвой учебниками, знакомились с культурами как соседних, так и дальних советских народов и через русскоязычную литературу знакомились также и с зарубежными образцами литературы. В том числе и с юмористического содержания. В частности, через Ярослава Гашека советские

народы прекрасно знакомы в таком юмористическом персонаже как «бравый солдат Швейк», который был одним из самых популярных персонажей чешской литературы юлагодаря роману Ярослава Гашека «Похождения бравого солдата Швейка во время мировой войны. Это произведение переведо на многие языки мира; герой романа, маленький человек, попавший в водоворот европейской бойни, в плохонькой шинели и разваливающихся сапогах, браво несет службу, постоянно умудряется попасть в различные нелепые ситуации, из которых, благодаря своему юмору и острому слову, выкарабкивается возможно несколько потрепанным, но живым и невредимым. А больше простому солдату Швейку и не надо - жив и то ладно. Наивный простак и мудрый острослов, рядовой Швейк лучше всяких политиков умудряется разоблачить абсурд и хаос, бессмысленность и бездушность войны.

Также через русскоязычную переводную литературу всему советскому народу стали известны веселые персонажи сербского писателя Бронислава Нушича и его юмористические произведения.

Благодаря переводам на русский язык огромную популярность среди народов советского союза приобрели произведения персидского писателя Хосроу Шахани Шарк (2 января 1930 - 20 мая 2002).

В издательстве «Наука» в Москве были опубликованы его сборники сатирических и юмористических рассказов «Неуживчивый» (1974) и «Интервью Меллат-заде» (1979), в издательстве «Радуга» — сборник «Как ухаживать за мужем» (1989), а в большом сборнике «Персидские юмористические и сатирические рассказы», выпущенном издательством «Правда» огромным тиражом, был напечатан двадцать один рассказ Х. Шахани — один смешнее другого.

Произведения этого писателя отличаются мягким, добродушным и в то же время несколько грустным юмором.

Также через переводы на русский язык среди советских людей стали популярны юмористические произведения турецкого писателя Азиз Несина, крымскотатарского происхождения.

Несмотря на то, что Азиз Несин писал о жизни турецкого общества, тем не менее, описываемые им юморные, веселые ситуации находили отклик у советских читателей, так как в этих произведениях наш читатель видел те же человеческие пороки, что бытовали и у себя в советской стране.

Также через русскую литературу советские читатели познакомились с веселыми, а иногда даже нелепыми похождениями простого русского солдата Ивана Чонкина, о котором создал произведение русский, советский писатель Войнович В.Н. — «Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина», В этом произведении автор остроумно рисует будни простодушного солдата во время Великой Отечественной войны. Чонкин часто попадал в нелепые и даже можно сказать идиотские ситуации, хотя он и не идиот. Но жизнь в начале войны, возникшая в то время неразберих ставила его в идиотское положение и это положение сумел умело подловить такой мастер слова как В.Н.Войнович.

Таким образом, можно сказать, что связи между народами оказывают влияние на развитие юмора не только у родственных по языку, религии народов, но и на народы, принадлежащие иным культурным мирам (по языку, верованиям, историческому развитию).

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СКАЗОЧНОГО ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ БАШКИРСКИХ НАРОДНЫХ БЫТОВЫХ СКАЗОК)

Самситова Л.Х.

Институт стратегических исследований ГБНУ
«Академия наук Республики Башкортостан»
Россия, Республика Башкортостан

В последнее время наблюдается повышенный интерес лингвистов к изучению дискурсивных аспектов языка, особенно сказочного дискурса как репрезентации национальной картины мира, менталитета, истории, культуры, быта, психологии того или иного народа.

Сказочный дискурс, как сложное лингвокультурологическое образование реализуется в различных ситуациях и условиях современного общения при наличии живого исполнителя или заменяющего его технического носителя и слушателя. Тональность общения, выделяемая некоторыми исследователями в качестве конститутивного признака коммуникативного общения, в сказочном дискурсе варьируется в зависимости от жанра сказки. В волшебной сказке она художественная, эстетическая, в легенде – информативная, поучительная, в бытовой сказке – шутливая, юмористическая, в эпических поэмах – пафосно-восхваляющая [1, 7].

Юмористический дискурс в бытовых сказках проявляется через сатиру и юмор, которые высмеивают человеческие пороки и недостатки общества, делая сказки привлекательными и поучительными. Герои, часто представляющие контрастные стороны человеческой природы (умный/глупый, добрый/злой), взаимодействуют в реальных бытовых ситуациях, где юмор подчеркивает нелепость поведения или остроумно раскрывает мораль произведения.

Лингвокультурологический подход к изучению категории юмора можно считать основополагающим, ведь именно в рамках этого подхода формулируются основные положения теории комического, на которые опираются другие направления, что способствует изучению социально значимого явления комического как комплексного. В связи с этим исследование лингвокультурологического аспекта башкирских народных бытовых сказок нам представляется важным и актуальным, но еще малоизученным, что обусловило наш интерес к данной проблематике.

К лингвокультурологическим знаниям в структуре лингвокультурологической компетенции А.А. Осипова относит следующие уровни знаний:

- 1) языковой уровень (лексика, грамматика)
- 2) текстовый уровень (характеристика персонажей и т.д.)
- 3) концептуальный уровень [6].

Мы соглашаемся данной классификацией, но считаем, что языковой уровень включает в себя не только лексику и грамматику, но и стилистику.

Языковой уровень. Уникальное сочетание лингвистических средств, имплицитных смыслов и ситуации общения рождает в тексте башкирской народной бытовой сказки эффект юмора. Так, стратегии языковой игры, создаваемые с помощью рифмы, звукоподражания и аллитерации, встречаются в следующих примерах:

*Тәпән-тәпән кымыз за, бал да буза,
Аяк тот та казы һогон, әйзә, коза.*

(Дәрүиш менән мосафир батша. С. 91).

- *Сүн йыям, сүн килтерегез!
Сүн кәрәк, күп кәрәк
Сүн кәрәк тә күп кәрәк!*

(Һынсыл карт. С. 57).

*Матур матур күренмәй,
Һөйгән матур күренә.*

Карбуз. С. 121.

- *Агас башы алты айыры,
Ул ни булыр, Балкантаз?
Агас башы алты айыры
Алты агайың түгелме?*

(Балкантаз. С. 189).

*Белдем эшегеззе,
Һындырам тешегеззе!*

(Таз менән һуқыр. С. 215).

В качестве лингвокультурологического средства выражения выступают фразеологизмы, которые встречаются в речи персонажей: *Ярар, мин уга таштан ката тегермен, ул миңә комдан еп ишен ебәрһен, – ти кыз* (Торахан менән Йәнәбәхан һәм Ерәнсә сәсэн. С. 35).

В башкирских народных бытовых сказках часто употребляются пословицы и поговорки, которые служат средством передачи моральных установок, культурных ценностей, эмоционального состояния героев или как напутствие и совет. Они помогают читателю или слушателю глубже понять смысл сказки: *Мөрйәһе кыйыш буһа ла, төтөнө тура сыға* (Торахан менән Йәнәбәхан һәм Ерәнсә сәсэн. С. 34). *Ир – баш, катын – муйын* (Ерәнсә сәсендең каз бүлгәне. С. 48). *Әйткән һүз – аткан ук* (Бер фәкир кешенең һүзе. С. 111). *Әзәмде әзәм иткән акыл булыр, хур иткән назанлык булыр* (Акыллы батша. С. 143). *Һөнәрле үлмәс* (Таззың һалдат булғаны, шуһан батша булғаны. – С. 195). *Тырышһаң ташка казак кағырһың* (Халик кызы Хәзисә. С. 353).

На лексическом уровне передача своеобразия быта, духовной культуры башкирского народа прослеживается:

- в традиционных фольклорных формулах: *Әкиәтем ары китте, үзем бире калдым, бер телем әпәй менән Хәзисәгә йөкмәттем* (Батыр кыз. С. 426).

Әкиәтем ары китте, үзем бире калдым (Кәмән менән Сәмән, картуф сәскән Сәлмән);

- в именах сказочных героев: *Ерәнсә сәсэн, Көрәнсә, Торахан, Йәнәбәхан, Әгзәм, Фәүкинуур, Акбулат бабай, Ылыубикә әбей, Иблиәмин, Әлмерйән* и др.;

- в безэквивалентной лексике: *курай, батман, комган, мәзин, азан, намаз* и т.д.;

- в диалектной лексике: *ана, атый, балдар, бүртлек, көтөй, коток, ни нәхтә, сөгөн, шимдек, әпсәһе, яматай* и т.д.;

- в архаизмах: *углан, хибес, һибә, сагарак, калын, илә;*

- в наименованиях сказочных существ: *мәскәй, шайтан, ен, дейеү пәрәйе* и т.д.

Зачины и концовки в некоторых случаях противопоставляются друг другу. В конце сказки злые существа подвергаются казни, т.е. добро побеждает зло. Но имеются и сказки, где торжествует коварство (“Мәскәй”, “Кеше һүзе кеше үлтерә”, “Кеше менән шайтан”) [4, 523].

Понятие времени начинается с зачинов сказок *борон, борон-борон заманда, борон заманда, берзән-бер көндө, бер вакыт, элек, бынан күп заман элек, элекке вакытта, элекке заманда*, среди которых доминирует *борон-борон заманда*. Например: **Борон-борон заманда бер яуыз батша йәшәгән, ти** (Якшы катын яман ирзе әзәм итә. С. 75). **Борон заманда бер карт йәшәгән** (Фәкир. С. 88). **Берзән-бер көндө батша ауырып китә** (Бер фәкир кешенең һүзе. С. 112). **Борон-борон заманда булган, ти, бер карт** (Аксаны кем урлаган? С. 113). **Берзән-бер көндө Кашикәрип акса эшләп кайтырға тиң калага эшкә китергә уйлай** (Кашикәрип менән Маһимөһир. С. 216). **Бер вакыт ул Кашикәриптәр ауылында була** (Кашикәрип менән Маһимөһир. С. 216). **Борон заманда бер әбей булган, ти** (Ураксы егет. С. 331). **Борон заманда бер шайтан булган** (Кеше менән шайтан. С. 399). **Борон-борон заманда бер әбей менән бабай йәшәгән, ти** (Кырк карак. С. 415) и т.д.

В башкирских народных сказках превалируют эмоциональные междометия, которые придают сказкам эмоциональность. Междометия, употребляемые в башкирских народных сказках, выражают радость, возвышенность, восхищение, готовность что-либо сделать, клятвенное уверение, удовольствие, сочувствие, недовольство, возмущение, испуг, гнев, негодование:

- *Әх, ахмак, – ти бабай, – тура юл борол буламы ни?! – тиң асылана бабай* (Торахан менән Йәнәбәхан һәм Ерәнсә сәсэн. С. 34).

- *Әй-й-й, үгез бызаулаймы ни ул? – ти* (Торахан менән Йәнәбәхан һәм Ерәнсә сәсэн. С. 36).

- *Һи-и, бер алыот малай ул!* (Откор егет. С. 54).

- *Эй, улым, – ти, – алдагы ауылга барып еткәс тә һине сокорзан сыгарырға кешеләр ебәрермен тиң уйлап кына бара инем – ти. – Үзең дә котолганһың икән* (Шакир. С. 124).

Батша карап тора ла быға:

- *Ай-һай, булдыра алырһыңмы? – ти. – Башың киңелеүзән куркмайһыңмы? – ти* (Иблиәмин. С. 125).

Прилагательные в сказочном юмористическом дискурсе выполняют особую стилистическую функцию, создавая комический эффект и усиливая сказочную атмосферу.

Основные функции прилагательных в данном контексте:

- усиление гротескности – использование преувеличенных характеристик (например, *яман матур* (страшно красивый), *иç китмәле зур* (невероятно огромный) создает контраст и вызывает смех;
- создание контраста – противопоставление ожидаемых характеристик (например, *бәләкәй алтамыш* (крохотный великан), *һүҙһез мәрәкәсе* (молчаливый балагур);
- формирование образа – прилагательные помогают создать запоминающиеся характеристики персонажей и предметов, делая их более яркими и комичными;
- ирония и сарказм – использование прилагательных в несвойственном значении (например, *бер катлы акыллы* (мудрый простаки));
- гиперболизация – чрезмерное усиление качеств (например, *бөтөнләй буш* (абсолютно пустой), *бөтөнләй ышанышсыз* (совершенно безнадёжный));
- персонификация – наделение неодушевленных предметов человеческими качествами через прилагательные (например, *каты ел* (сердитый ветер), *шаян ямгыр* (весёлый дождь), *хәйләкәр таш* (хитрый камень).

В сказочном юмористическом дискурсе прилагательные часто используются в сочетании с другими средствами выразительности: метафорами, сравнениями, эпитетами, что создает многослойный комический эффект и делает текст более насыщенным и интересным для читателя.

На синтаксическом уровне эффект юмора передается за счет внутренней динамики развития комедийной линии сюжета сказки и использования следующих синтаксических конструкций:

- нераспространенные простые предложения: *Үзем зирәк, катыным тоғро* (Катыны тоғролоғона инанған бай менән Ерәнсә. С. 49).
- распространенные простые предложения: *Итексенә ошондай кыйын хәлдән дә бик ошта котолоуы ла уға окшаған* (Хәйләкәр итексе. С. 88). *Эскесе генерал бисәһен таный за иһез булып йығыла* (Хажы кызы. С. 396).
- распространенные простые предложения с однородными членами: *Хәзисәне ике апаны мысқыллау менән, ата-әсәһе борсолу менән озатырға сықтылар, ти* (Халик кызы Хәзисә. С. 350).
- простые предложения с деепричастными оборотами: *Кашикәрип, Маһимәһирзе, әсәһен, һеңлеһен алып кайтып, курайын уйнап, туйзы үз өйөндә дауам иткән, ти* (Кашикәрип менән Маһимәһир. С. 218). *Бына шунан һуң малайзар, теге картка рәхмәт әйтеп, өләсәләре менән илай-илай хушлашып сығып китә* (Турыйән менән Ғәлийән. С. 374).
- односоставные определенно-личные предложения: *Бер һүзенә лә ышанмағыз* (Кырк карак. С. 420).
- односоставные неопределенно-личные предложения: *Ундағы һылыу кыззарзы коткарып, байлыкты бүлешеп алғандар* (Бабай менән әбейсәң

байып киткәне. С. 403). *Хәзер тегенең менән һөйләшеп, аксалар биреп тегегә, азырак эсереп, алдаштырып кайтарырга булалар* (Кырк карак. С. 421).

- сложноподчиненные предложения:
- придаточное предложение времени: *Бер азна үткәс, Ғабдулла, үзенең күк тимер алашаһын кыңгыраулы дуға, якшы камыттар менән кырандас арбаға егеп, күршеһе Сөләймән карттың ун алты йәшлек Сәлихен кейәү егете итеп ултыртып алып китте, ти* (Халик кызы Хәзисә. С. 349).
- придаточное предложение причины: *Өйгә инер сакта танауына тәмле аш еҫе бәрелгәс, сикһез кыуана, шатланып өйгә керә был* (Кем аңра? С. 348).
- дополнительное придаточное предложение: *Картлыгыбызза таяныс булып, беззе карар, тип тырышалар* (Бабай менән әбейзең байып киткәне. С. 401).
- придаточное предложение условия: *Кеше изге эш кылһа, мәсет һалдырһа, күпер эшләтһә, юлдар эшләтһә, исеме үлмәй уның* (Откор егет. С. 54).
- придаточное предложение уступки: *Бай ни кәзарле үлтерергә тырышһа ла, егет шулай үзенең укығанлығы аркаһында үлемдән котолдо, ти* (Шакир. С. 124).
- сложные синтаксические конструкции:
- сложные синтаксические конструкции с несколькими придаточными: *Акса кәрәк булып төшкәс, һандыкты асып караһалар, уртақ акса юк, ти* (Аксаны кем урлаған. С. 113).
- смешанные сложные синтаксические конструкции: *Кеше үлһә лә, уның эше кала, исеме кала* (Откор егет. С. 54). *Һин алғанһың да, һин алғанһың, тип үз-ара ызғышып та бөттөләр, ти, табылманы, ти, акса* (Аксаны кем урлаған? С. 113).

В башкирских народных бытовых сказках чаще всего встречаются придаточные предложения времени, благодаря которым более точно описываются происходящие события. Придаточные предложения времени указывают на время совершения действия, его начала или конца, а также на его продолжительность, также они могут передавать длительность, повторяемость, неожиданность действий, разрыв во времени между событиями и т.д.

Башкирские народные бытовые сказки исполнены юмором и сатирой, что делает их привлекательными и легкими для восприятия. Юмор может выражаться в забавных ситуациях или в остроумных диалогах персонажей. В них наиболее ярко и эмоционально насыщено выражается речь главного героя и остальных действующих лиц, представленная обращениями и в основном вопросительными предложениями:

- *Эт ниңә өрә ул? – тип һорайзар тауыш айырыусынан.*
- *Һеззең туганығыз бында, тип өрә, ти тегеһе. Шул сак этәс кыскырып ебәрә.*
- *Этәс ни ти?*
- *Батшаның алтынын алырға куша, – ти кош телен белеүсе* (Үгәй кыз менән ун ике каскын. С. 387).

Текстовый уровень. В башкирских народных бытовых сказках отражены история, культура, быт, менталитет, обычаи, психология народа, характеризуются образы и повадки простых людей. В этих сказках мужественные батыры и отважные егеты побеждают злых дею и жестоких ханов, трудолюбие и доброта получают достойное вознаграждение, а трусость и жадность – наказание.

Ярко описана в сказках охота на диких зверей, которой башкиры занимались наряду с разведением лошадей, коров и овец. В сказках нашли отражение некоторые обычаи и характерные бытовые особенности башкир: свадьба (туй), обычай наречения имени новорожденному, обычай пересказывать и разгадывать сны, подчеркивается гостеприимство, упоминаются особые предметы домашнего обихода – батман и кумган. Рассказывается также о курае, национальном музыкальном инструменте башкир, и приводится легенда о его происхождении [2, 4].

Башкирская сказка зло высмеивает притеснителей народа: падишахов, ханов, баев. Несмотря на то, что сказка рассказывает о тяжелой жизни бедняков, сирот, падчериц, все-таки она чаще бывает веселой, чем грустной. Юмор присущ башкирской сказке, может быть, в большей степени, чем какой-нибудь другой сказке. В неторопливом, спокойном характере повествования чувствуется «внутренняя сила народная», уверенность в том, что правда победит. Сказка высмеивает богачей за их жадность и подлость («Жадный богач»), клеймит трусость и подлость тех, кто бросает товарища в беде («Охотник Юлдыбай»), призывает к здоровому труду – нужно знать какое-нибудь ремесло, и тогда не пропадешь («Аминбек»), учит ценить опыт – нехорошо задирать нос перед стариками, как делал «глупый царь»: старики знают жизнь и могут помочь своим богатым опытом («Мудрый старик и глупый царь») [2, 5].

В башкирских народных бытовых сказках мудрецы бывают нескольких типов: 1) добрый советчик, который дает ценные наставления по своей инициативе; 2) мудрец, к которому герой сам обращается за советом; 3) героиня, которая дает остроумные ответы на трудные вопросы, соглашаясь решить явно невыполнимые задачи царя, ставит перед ним такие же условия; 4) из критических ситуаций герой выходит благополучно лишь благодаря своей исключительной честности и бескорыстию («Агзам», «Йылкысы бай»).

Среди башкир большую популярность имеют бытовые сказки о Ерэнсэ сэсэне. В целом ряде сюжетов бытовых сказок тюркских народов, имеющих близкое сходство с башкирскими народными сказками о Ерэнсэ сэсэне, герой носит это же имя Жиренше шешен, Джиренше шешен, Джэренче чечен и выступает тоже в роли мудреца. Башкирские народные сказки о Ерэнсэ сэсэне во многом напоминают также сказки и анекдоты казахов о Жиренше шешене, узбеков и каракалпаков об Эфенди Ходже Насретдине и Алишере Навои, туркмен о Мирали, армян о Пул-Пути, арабов о Джухе, индийцев о Бирбале и т.д. Башкиры верят, что Ерэнсэ был реальным историческим лицом, о чем говорят многочисленные предания [5, 8].

Приведем некоторые характеристики образа:

- смекалистый и находчивый (Реплики Ерэнсэ-сэсэна часто остроумны и метафоричны);
- социальное положение не закреплено (Иногда герой из простонародья, иногда судья или занимает высокую должность у хана);
- всегда на стороне простых людей (Наказывает ханов за их коварство, жадность, лицемерие);
- преодолевает любые трудности (Решает, казалось бы, невыполнимые задачи);
- часто сталкивается с баем или ханом (Одурачивает могущественного властителя).

Итак, в лице Ерэнсэ сэсэна полное и яркое выражение получает обобщенный тип народного мудреца. Ерэнсэ сэсэн – персонаж смекалистый и находчивый, его реплики часто остроумны и метафоричны. Социальное положение этого героя в сказках не закреплено: иногда он из простонародья, иногда судья или занимает высокую должность у хана. Но всегда он на стороне простых людей, наказывает ханов за их коварство, жадность, лицемерие. В сказках об Ерэнсэ сэсэне подчёркивается превосходство мудрости и остроумия над богатством и знатностью, независимо от того, в каком возрасте действует герой – молодом, зрелом или пожилым.

Концептуальный уровень. Основу башкирских народных бытовых сказок составляет бинарная оппозиция «якшылык – яманлык», которая лежит в основе юмористического восприятия, где смех связан с обнаружением зла как нарушения нормы и добра – как незыблемости культуры.

Символическая основа концептов «якшылык» и «яманлык» связана с мифологией. Концепт «яманлык» репрезентируется через образы злых воров, которые грабят и богатых, и бедных, и начальников, и слуг. Они живут в глуши и выходят на черный промысел только ночью. То, что они одеваются и как путник («Кырк карак менэн кыз»), и как девушка («Ен карактары»), и как покупатель на базаре («Хэтирэ») похоже на покладистость древних мифических существ. Им присуще качество колдуна.

Концептуальное поле «якшылык – яманлык» в башкирских народных бытовых сказках репрезентируется противопоставлением *сообразительности (смышлености) (зирәклек) коварству (мәкерлек)*, где один советует, другой следует за его советом («Мәскәй», «Кеше һүзе кеше үлтерә», «Кеше менән шайтан», «Ялғансы вәзир»). Совет доброго человека приводит к успехам, совет злого – к несчастьям [4, 523].

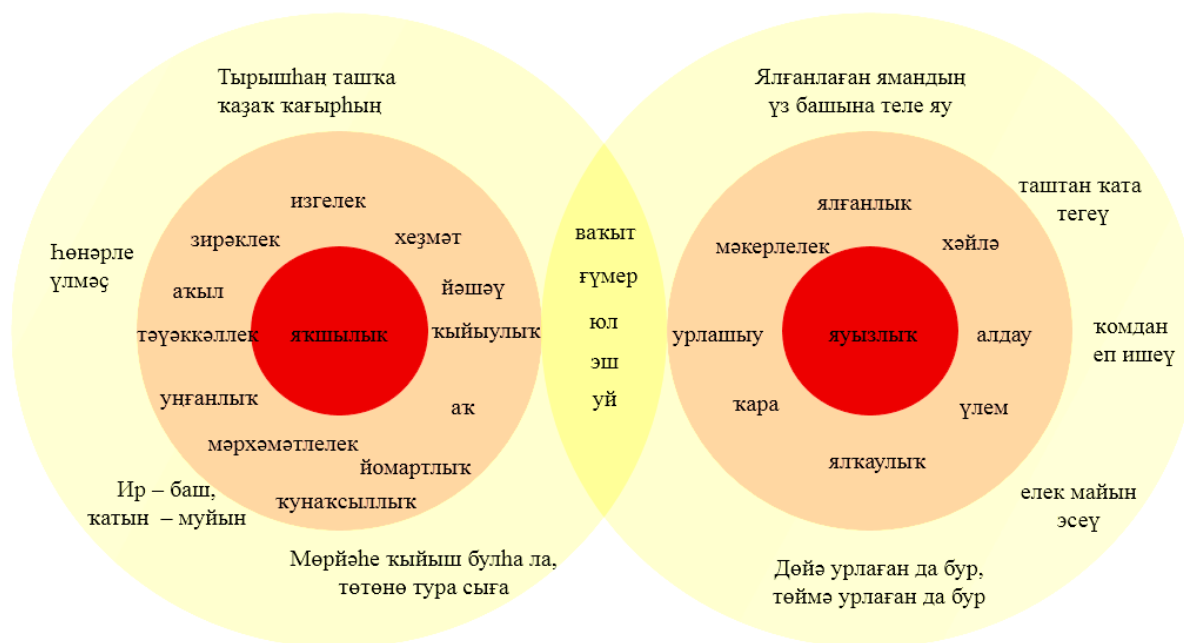
В башкирских народных бытовых сказках концепт «якшылык» репрезентируется через концепты «акыл» (ум), «тәүәккәллек» (решительность), «кыйыулык» (смелость, отвага), «мәрхәмәтлелек» (милосердие), «изгелек» (добро), «йомартлык» (щедрость), а концепты «урлашыу» (воровство), «алдау» (обман), «хәйлә» (хитрость), «ялғанлык» (ложь), «мәкерлелек» (коварство), «асыу» (гнев) составляют основу концепта «яманлык».

Доминирование данных концептов отражает представление о жизни вообще, доме, своем и чужом пространстве, времени, событиях; поднимает проблемы морали и нравственности, чести и долга. Нужно отметить, что **на**

периферии концепта можно найти различные определения, которые реализуются в пословицах и поговорках, фразеологических единицах, афоризмах, крылатых выражениях.

Концепты «вакыт» (время), «ғүмер» (жизнь), «эш» (работа), «юл» (дорога), «уй» (мысль) находятся в зоне пересечения периферии концептов «якшылык» (добро) и «яуызлык» (зло).

Структуру концептов «якшылык», «яманлык» можно описать следующим образом:

В башкирских народных бытовых сказках бинарная оппозиция «якшылык – яманлык» раскрывается базовыми концептами через комическое, что делает все множество интерпретаций и сложнее, и проще, позволяя передавать особенности базовых представлений о нормах быта и поведения, превалирующие в башкирском социуме. Башкирские народные бытовые сказки, высмеивая невоспитанность, леность, пренебрежение к частной жизни другого человека, жадность, репрезентируют негласные этические нормы поведения, неотвратимость наказания и торжество справедливости.

Итак, рассматривая лингвокультурологический аспект сказочного юмористического дискурса мы узнаем как язык сказок передает нравственные нормы, историю, культуру, менталитет, образ жизни, психологию народа, в целом, общую картину мира целого языкового коллектива, в то время как простой анализ сказок сосредоточен на сюжете, персонажах и художественных особенностях.

Литература:

1. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англосаксонского сказочного дискурса: Дисс. канд. филол. наук, 2005. – 193 с.
2. Башкирские народные сказки / Сост. А. Усманов / Предисловие и общая редакция члена-корреспондента Академии наук Союза ССР, профессора Н.К. Дмитриева. – М. – Л., 1947. – 98 с.

3. Башкорт халық ижады. XI том. Новеллистик әкиәттәр / Төз. Ә.М. Сөләймәнов / Яу. мөх. С.Ә. Ғәлин. – Өфө: Китап, 2008. – 568 б.

4. Самситова Л.Х. Вербализация культурных концептов в сказочном тексте (на материале башкирских народных бытовых сказок) // Вестник башкирского университета. - 2014. Т.19. - № 2. – С. 522 – 526.

5. Сулейманов А.М. Башкирские народные бытовые сказки: особенности сюжетного состава, типологии персонажей, жанровой проблематики и поэтики: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 1991. – 59 С.

6. Осипова А.А. Лингвокультурологическая функция сказки // <https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/library/2022/02/24/statya-lingvokulturologicheskaya-funktsiya-skazki>.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘЗІЛ-ОСПАҚ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР ДИСКУРСЫ

К.К. Садирова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

XXI ғасыр ақпараттық кеңістіктің қарқынды дамуымен ерекшеленіп отыр. Қазіргі ақпараттық қоғамда әлеуметтік желілер жастардың негізгі қарым-қатынас жасайтын кеңістігіне айналды. Бұл кеңістік қоғамдағы жастардың тілдік тұлғасының қалыптасуына да тікелей ықпал етіп жатыр. Олардың қарым-қатынасында белгілі бір деңгейде әзіл-оспақ та орын алады. Оларды TikTok, Instagram, Telegram, Twitter сияқты платформаларда таралатын қысқа мәтіндер мен бейнебаяндардан кездестіреміз.

Әзіл – бұл тек көңіл көтеру емес, ол әлеуметтік шындықты бейнелейтін, жастардың өзіндік ойлау ерекшелігін танытатын мәдени феномен. Әсіресе, бұл жаңа коммуникативтік кеңістікте, оның ішінде әлеуметтік желілерде айқын аңғарылады.

Жастардың интернет желілерінде таралған әзілдесулерінің заманауи сипаты арнайы зерттеуді қажет етеді. Өйткені әзілдесудің дәстүрлі қазақы сипаты өзгеріске ұшырап жатқаны айқын байқалады. Оның себептері де әртүрлі: ең алдымен, технологиялық даму әзіл-оспақтың вербалды сипатын жетілдіріп, оны осы заманның технологиялық мүмкіндігіне сай мультимедиалық сипатпен толықтырды. Екіншіден, әзіл-оспақ айту қазақы туыстық қатынастың шеңберінен шығып, жалпы қолданушыларға арналады. Үшіншіден, әзіл-оспақ мәтіндері де, мультимедиалық сипаттағы түрі де қазір интернет мүмкіндігіне сай тез таралып, өзге тілдерге автоматты аударылуы да жылдам болып отыр. Оған қоғам мүшелерінің, оның ішінде жастардың қатысы да жоғары екені байқалады. Сондықтан осы мәселені арнайы талдау мақсатын көздедік.

Әзіл-оспақ дискурсы қазіргі тіл білімінде когнитивтік лингвистика, психолінгвистика және лингвомәдениеттану аясында зерттеліп жатыр.

Дж. Руч (J. Ruch) әзіл-оспақты қоғамда қалыптасқан нормаларға қайшы келетін құбылысты позитивті эмоция арқылы қабылдау мен бағалауға мүмкіндік беретін когнитивтік әрі әлеуметтік тетік ретінде анықтайды. Оның

ойына сүйенсек, әзіл-оспақ қызметі тек күлкі шақыру емес, сонымен қатар әлеуметтік қатынастарды реттеу рөлімен де айқындалады. Ол өз еңбегінде әзіл-оспақтың басты тетігі *сәйкессіздік* (incongruity) деп түсіндіреді, ойын таратып айтсақ, күтпеген шешім немесе үйлеспейтін элементтердің қатар келуі арқылы күлкі тудыратынын, сонымен бірге *шешім қабылдау* (resolution) үдерісінде қабылдаушының сәйкессіздікті «ойынға айналдыру» арқылы түсінуі де әзілге түрткі болатынын атап, юмордың психологиялық мәнін айқындайды [1].

Әзіл-оспақ теориясындағы негізгі бағыттардың бірі – сәйкессіздік немесе инконгруэнттілік теориясы (incongruity theory). Бұл теория бойынша, күлкі белгілі бір күтілетін жағдай мен шынайы нәтиженің сәйкес келмеуінен туындайды. С.Аттадоның (S. Attardo) «Linguistic Theories of Humor» еңбегінде әзіл-оспақты тілтаным тұрғысынан қарастырып, оны талдауға арналған жалпы семантикалық-тілдік модель ұсынады. Ол сәйкессіздік (incongruity) теориясына сүйене отырып, оны нақты тілдік құралдармен түсіндіреді. Оның ұсынған анықтамасына сай, әзіл-оспақ дегеніміз – тілдік құрылым арқылы берілетін ерекше коммуникациялық құбылыс. Ол, негізінен, сәйкессіздікке (инконгруэнттілікке) негізделеді, бірақ бұл сәйкессіздікті тілдік деңгейде (лексика, семантика, прагматика, дискурс) жүзеге асыру маңызды. Әзіл-оспақ тілде «сценарийлердің қарама-қайшылығы» (script opposition) арқылы көрінеді. Оның түсіндіруінше, әзіл-оспақ – бір мәтін немесе дискурста екі түрлі сценарийдің (мағыналық сызбаның) қарама-қарсы келуі және солардың бір уақытта іске қосылуы нәтижесінде пайда болатын тілдік құбылыс. Ол көпқабатты құбылыс, әзіл-оспақ когнитивтік, прагматикалық және әлеуметтік факторларға байланысты болады.

Ғалым әзіл-оспақтың тілдік деңгейлерін топтастырып жүйелеген, нақты атасақ:

- 1) Фонологиялық деңгей, бұл деңгейге дыбыстық ойындар, сөздердің ұйқасы, каламбур жатады;
- 2) Лексикалық деңгейде көпмағыналылық, сөзді әдейі орынсыз қолдану көрініс табады;
- 3) Синтаксистік деңгейде сөйлемнің құрылымдық бұзылуы арқылы әзіл туады, күлкі шақырады;
- 4) Семантикалық деңгейде сценарийлердің қарама-қайшылығы, нақты айтқанда, айтылатын ой мен таңдалған сөздің қайшылығы көрінеді;
- 5) Прагматикалық деңгейде әдептілік нормаларын бұзу, астарлы мағына көрініс табады.

Оның зерттеуінде әзіл-оспақтың 6 өлшемнен тұратын кешенді құрылымдық үлгісі (General Theory of Verbal Humor (GTVH) моделі) ұсынылған. Бұл өлшемдер:

- 1) сценарий оппозициясы (script opposition);
- 2) қисындық тетік (logical mechanism);
- 3) жағдаяттық мәнмәтін (situation);
- 4) тілдік таңдау (language);
- 5) дискурстық стратегия (narrative strategy);
- 6) панчлайн (target / punchline).

Панчлайн ағылшынның punch line деген сөзі, білдіретін мағынасы – әзіл, анекдот, мемнің ең соңғы күтпеген жерден күлкі тудыратын бөлігі, қазақша танымға лайықтап атасақ, «әзіл түйіні» деуге болады.

Ғалымның айтуынша, бұл өлшемдердің өзара үйлесуі әзіл-оспақты тудырады [2]. Әзіл-оспақты талдағанда, осы кешенді үлгіні негізге алуға болады. Біз қазақ жастарының әлеуметтік желідегі танымал мемінің бірін осы үлгімен зерделеп ұсынамыз:

1-мысал (мем):

– *«Стипендияны алдым.*

– *Бір аптадан кейін: «Стипендия қайда кеткенін білмеймін...»*

GTVN бойынша талдасақ, мұнда қарама-қарсы қойылып тұрған «ақша бар» мен «ақша жоқ» сценарийлері. Бұл әзілдің құрылымындағы қисындық тетік – студенттің *стипендия ұзаққа жетеді* деген үміті мен оның *ақталмауы*. Әзіл құрылымындағы *жағдаяттық мәнмәтін* – студенттік өмірдің ортақ тәжірибесі. Әзіл тілі толымсыз, жайылма жай сөйлемдермен беріліп, *алдым, білмеймін* етістік мағыналары арқылы қайшылық күшейтілген. Дискурстық стратегиясы – уақытқа қатысты «*алдым*» мен «*бір аптадан кейін*» тіркестері. Бұл құрылымдағы *панчлайн* немесе *әзіл түйіні* – «*білмеймін...*», ойдың кенеттен үзілуі.

Әлеуметтік желідегі жастардың әзілінде дәстүрлі мәдени құндылықтар мен заманауи цифрлық шындық арасындағы сәйкессіздік күлкі тудыратыны байқалады. Сөзіміз дәлелді болу үшін жастардың әзіл дискурсына әлеуметтік желіден алынған бірнеше мысалды талдап көрейік.

2-мысал (Instagram, TikTok):

«*Қазақ жастары таңғы асқа не жейді? – Wi-Fi қосып, TikTok жейді.*»

Бұл әзілде дәстүрлі мәдени код – «таңғы ас» заманауи цифрлық мәдениетпен алмастырылады. Әдетте, таңғы ас – физикалық тамақтану үдерісі болса, жастар оны виртуалды әрекетпен (Wi-Fi, TikTok) байланыстырады. Мұнда сәйкессіздік тетігі айқын көрінеді.

3-мысал (Telegram пабликтері):

«*Бұрын жастар қымыз ішіп, айтыс тыңдаған, қазір кофе ішіп, подкаст тыңдайды.*»

Бұл мәтінде дәстүрлі құндылықтар (қымыз, айтыс) пен қазіргі трендтік құбылыстар (кофе, подкаст) салыстырылып, ирониялық сипат беріледі. Әзілдің мәні – контрастивті салыстыруда.

3-мысал (мем):

Суретте: студент кітап оқып отырған бейне, астында жазу:

«*Емтиханға дайындаламын*» – деп *Wi-Fi өшірген студент. 5 минуттан соң: «Wi-Fi қосып қояйын, тыныштық қорқынышты екен.*»

Бұл мысалда әзілдің негізінде күтілетін нәтиже мен шынайы іс-әрекеттің сәйкессіздігі жатыр. Күлкі студенттің психологиялық ерекшелігіне қатысты әлеуметтік шындықты бейнелейді.

4-мысал (мем).

Ата-ана мен бала қатынасы: «Ата-анаң звондап жатыр» – «Жоқ де!» – бұл ойыншылдық (playfulness), яғни шындыққа қайшы жауапты ойынға айналдыру.

5-мысал (мем)

Қоғамдық көлік: «Маршруткаға отырсаң, 150 теңгеге «дүниежүзілік туризм» сезімін аласың» – мұнда кемсіту арқылы әзіл (disparagement humor) айту бар, қоғамдағы инфрақұрылымдық мәселені сатиралық формада жеткізеді.

Дж. Руч сипаттағандай, әзіл-оспақтың маңызды қызметі – әлеуметтік байланысты нығайту, шиеленісті азайту, ортақ тәжірибені бөлісу. Қазақ жастарының әлеуметтік желідегі әзілдері де студенттік өмірдің қиындықтарын, отбасылық қатынастарды немесе қоғамдық проблемаларды ортақ күлкіге айналдырып, топтық бірлікті арттырады.

Қазіргі қазақ жастарының тіліндегі әзіл-оспақ дискурсы әлеуметтік желілерде дәстүрлі және заманауи мәдени кодтардың тоғысуынан туындайтын ерекше құбылыс болып отыр. Ол жастардың әлеуметтік ой-пікірін білдіру, өзіндік мәдени сәйкестік қалыптастыру, қоғамдағы өзгерістерді бейнелеу құралы ретінде қызмет етеді.

Әзіл-оспақты талдау жастардың дүниетанымындағы мәдени трансформацияны айқындап, ұлттық және жаһандық құндылықтардың өзара ықпалдастығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Қазақ жастарының әлеуметтік желідегі әзілдері – олардың әлеуметтік шындығын бейнелейтін, ортақ мәдени код қалыптастыратын маңызды құбылыс.

Дж. Руч еңбегі көрсеткендей, әзіл – когнитивтік (сәйкессіздікті байқау), эмоциялық (күлу, жымию) және әлеуметтік (топты біріктіру) өлшемдерді байланыстыратын күрделі психологиялық феномен. Сондықтан әлеуметтік желідегі әзіл-оспақ дискурсын зерттеу қазіргі қазақ жастарының дүниетанымы мен құндылықтарын тануда маңызды ғылыми бағыт болмақ.

Әдебиеттер:

1. Attardo S. (1994). Linguistic Theories of Humor. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994. 412 p https://books.google.kz/books?id=FEWC4_3MrO0C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false Қаралған уақыты: 10.08.2025
2. Ruch J. Psychology of Humor. Elsevier, 2008. https://www.psychology.uzh.ch/dam/jcr:00000000-38b5-2dd4-00000000361752b1/93_p_2008_Ruch.pdf Қаралған уақыты: 26.08.2025.

АРАБ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ӘЗІЛ-ОСПАҚТЫҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ: ИСЛАМДЫҚ КӨЗҚАРАС

Н.К. Култанбаева

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Кез келген халықтың ділі мен мәдениетін зерттегенде оның әзіл-оспақ, қалжың тәрізді көріністерінен хабардар болу артық етпейді. Себебі әр халық күлкіні өзінше көреді, түсінеді. Біреулерді күлдіретін нәрсе басқаларды жалықтыруы мүмкін. Дегенмен, әртүрлі мәдениеттің адамдары белгілі бір

өмірлік жағдайларға қалай қарайтынын, оларды не қызықтыратынын және олардың қандай мысқылдың бас тартуға әкелетінін, нені келеке ететінін және нені кемсітетінін түсініп, оларға назар аударған жөн.

Зерттеушілер әзіл мен күлкіні түсінудің исламдық дәстүрінің өзіндік ерекшеліктері бар екендігін айтады. Классикалық ислам дәуірінде әзіл-оспақты ой еңбегінен шаршаған адамды сергітетін ең тиімді құрал деп санаған. Бұл салада ғалым Абд ал-Гани Абу Гудда «Әл-музах фил-ислам» («Исламдағы әзіл») еңбегінде толық, жан-жақты талдау жасағандығы айтылады.

А.А.Караханьян, Ф.Н.Бейманова, Е.Н.Гелашвили «Комические образы врачей и пациентов в исламской фольклорной традиции» зерттеуінде әзіл-оспақтың (юмор) сауықтыру функциясы, күлкі терапиясы туралы дәрігерлердің болжамдарын айта келіп, әзілдің мәдени, діни, ұлттық, кәсіби және басқа да ерекшеліктерге ие екендігін көрсетеді [1, 134].

Ислам дәстүрінде әзіл-оспақтың шегін білу маңызды. Бұл шектеулер мұсылман адамның қоғам мен Құдай алдындағы жауапкершілігімен байланысты. Ислам заңында адам әрекеті бес басқыштан тұрады: міндетгісі – *уәжіп*, ұсынылған және мақұлданған – *мандуб*, рұқсат етілген немесе бейтарап – *мухаб*, айыптау – *макрук*, тыйым салынған – *харам*. Ғалымдардың көпшілігі әзілді мухабқа немесе мандубқа жатқызады. Абу Гудда кейбір жағдайларға орай әзілді уәжіпке қатысты қарастырады. Мысалы, науқас адамның немесе қиын жағдайға тап болған адамды сергіту мақсатында әзіл айту. Сәйкесінше адамды алдау, келемеждеу, тура жолдан тайдыру сияқты жағдайда әзіл айтуға тыйым салынатындығы ескертіледі. Мұсылман мәдениетінде әзіл-оспақ адамның психологиялық босануына ықпал етеді де, оны мұсылман дәрігерлері өз тәжірибесінде қалыпты түрде пайдаланады. Ортағасырлық араб және парсы классикалық әдебиетінде, халық ауыз әдебиетінде халықтың идеалына айналған емші-мұсылман дәрігерінің бейнесі беріледі. Исламда денсаулықты сақтау діннен кейін екінші орында тұрады. Ал дәрігер ең құрметті адам ретінде саналады. Дәрігердің арнайы әдеби жазылады. Дәрігер Алланың разылығы үшін кәсібіне ерекше мән беріп, науқасты барлық жағынан жаны мен тәнін жақсы сөздерімен, олардың көңілін көтере отырып емдеуге тырысады. Олар қолданатын әзілдерде тарихи тұлғалар да аталады. Мысалы, Ибн Синаның (Авиценна) Шығыс елдерінің халықтық әзілдерінде күлкінің классикалық образдары бар. Мысалы, Ходжа Насреддин немесе Мулла Насреддин, Джуха, т.б. образдарды атап өтуге болады. Сондай әзілдердің бірі «Абу Али Ибн Сина және есінен адасқан адам», «Ұяты бар емші», «Көз ауруларының құралы», «Емші айтқаны әрқашан дұрыс» т.б. [1]

Әзіл әңгіменің негізі антикалық философияда қаланып, араб-мұсылман мәдениетіндегі әзіл-оспақ адам жанын емдеу, көңілін көтеру, шындықты астарлап айту мәнінде қолданылады. Сол себепті де араб-мұсылман қоғамында күлкі туралы алғашқы көзқарастар медицинамен байланысты пайда болады. Ислам мәдениетінде дәрігерлер алдымен науқасқа рухани қамқорлық көрсетеді. Дәрігерлерге арналған әзіл-оспақтардың бәрінде адам жанын емдеу және Құдайды құрметтеу мен оның өсиетін дұрыс, адал орындау туралы айтылады.

А.В.Бондаренконың «Особенности арабского юмора: онтология» зерттеуінде араб әзіл-оспақтарының ерекшеліктерімен шығу тарихы, жалпы онтологиясы жөнінде хабар береді. Ғалым алдымен тіл, тілдік тұлға ұғымдарына түсінік бере келе, күлкі – тілдің бір түрі, оның гипостазасы және экзистенциалды мүмкіндігі деген тұжырым жасайды. Күлкінің туындауына себеп болатын жайттарға: рахаттану, нәзіктік, келемеждеу, әзілдеу, ирония, ойнақылық, әзіл-оспақ және т.б. жатқызады. Күлкінің атрибуттарына мимика, пантомима, ым-ишара, ырылдау мен жөтел, көздің ойнақылығы, қытықтаудан ләззат алу, т.б. келтіреді. Осы айтылғандарды орнымен қабылдау күлкі мәдениетін қалыптастырады деп көрсетеді. Күлкі мәтіндері сөйлеу туындылары ретінде бұрыннан болған нәрселер болып табылады, бірақ күлкі тамырында қайта интерпретациялануы мүмкін [2, 79].

Ғалымның «Арабская смеховая традиция как предмет лингводидактики» зерттеуінде араб халқының күлкі дәстүрі ауызша және жазбаша түрде өте бай, әрі іргелі зерттеуді қажет ететіндігін баса айтады [3, 153]. Арабтар этникалық, тілдік тұрғыдан біркелкі емес. Оның себебі араб әлеміне 22 ел кіреді, сондықтан әзіл, күлкі дәстүрі бірігей. Халық сатирасы мен әзілдерін жинаушылар туралы мәліметтерде жалпы ислам мәдениетінде күлкіні құптайтындығын, күлкіге қатысты Мұхаммед пайғамбардың және имам Әлидің сөздерін мысалға келтіре отырып дәлелдейді. Алайда күлкі мен әзілдің орны барын қатаң ескертеді. Мысалы, халықты әбігерге салатын өтірік әңгімелер айтуға, біреуді кемсітуге, күлкі үшін қорқытуға, күлкі үшін лақап ат қоюға болмайтындығы айтылады. Тіпті Құранда ондайға лағнет айтатындығын ескертеді. Ислам дәстүрі әзіл, күлкі барысында шектен шығуға жол бермейді, күлкі мен әзіл ақылға қонымды болуын қадағалайды. Осы жайттарды ескерте отырып, мақалада әзіл-оспақтарды тілді меңгеруде жеңіл тапсырма ретінде пайдаланудың тиімділігін көрсетеді. Ал тілді меңгеруде, халықаралық байланыста міндетті түрде серіктестің лингвомәдени ерекшеліктерін білу, қарым-қатынастың тиімді құралы болатынын түсінеміз. Диалог барысында серіктестің агрессивті позициясына әдептілікпен тойтарыс беруде аллегория, метафора, әзіл сияқты құралдар қолданылады.

«Житейский юмор в произведениях современных арабских писателей» зерттеуінде әзіл-оспақ араб әдебиетінің бір ажырамайтын әрі шығарманың құрылымдық бөлігінің бірі болып саналатындығы жөнінде айтады [4, 90]. Әзіл-оспақ қарапайым адамдар өмірінің бір бөлшегі тәрізді. Арабтардың өмір сүру принципін бастысы – шыдам. Сол үшін де әзіл өмірлік қиындықтарды жеңуге септігін тигізеді. Араб мәдениетінде әзіл-оспақ көптеген жағдайларда қайғыдан, тұрпайылықтан, шамадан тыс байыптылықтан шығуға көмектеседі деп есептейді. Бұған мысал ретінде Тауфик аль-Хаким, Ихсан абдель Куддус т.б. жазушылардың әңгімелерін келтіреді. Қазіргі араб әдебиетіндегі әзіл-оспақ ХХ ғасырдың ортасындағы Египет жазушылары Махмуд ибн Мухаммед Теймуры, Тахер Лашин, Таха Хусейн т.б. дәстүрлі жалғасы екендігін басым айтады.

М.В.Паршина, Р.Х.Муратов, С.Слиман «Жанровая специфика современного арабского анекдота» мақаласында «әзіл-оспақ», «күлкі», «күлдіргі» ұғымдарын анекдот жанры тұрғысынан қарастыра отырып, араб

әзіл-оспақ мәдениетінің ислам дәстүрімен тығыз байланысы, күлкі феноменіне араб мәдениетіндегі көзқарас туралы тұжырымдайды [5, 89].

Араб фольклорындағы әзілдерде басқа халықтар сияқты дәстүрлі сүйікті персонаждары болады. Олар араб халықтарында халифалар, қазылар, алаяқ, кулар мен ақымақтар, т.б. Олар қулықты, сараңдықты, ерекше ақылды меңгерген. Араб мәдениетіндегі әзіл сюжеттер ғибратты болып келеді. Анекдот жанры жамандықты әшкерелеудің құралы ретінде көрінеді. Осы сияқты тағылымдылық қасиет мұсылман мәтіндеріне тән белгі. «KAZISLAM.KZ» сайтындағы «Исламның әзіл-оспаққа көзқарасы» сұхбатында дінтанушы Кеңшілік Тышқанұлының исламдағы әзіл-оспаққа қатысты пікірлері беріледі. Онда ислам дінінде әзілге тыйым салынбайтындығы айтылады. Бір хадисте Мұхаммед пайғамбарға сахабалары: «О, Алланың Елшісі, сіз де әзіл айтасыз ба?» деп сұрағанда: «Ия, кейде мен де әзіл айтамын, бірақ мен тек шындықтан бөлек ештеңе қоспаймын» деп жауап береді. Тағы бір хадисте бір ер адам түйеге мінгізуін сұрағанда мен сені ботаға мінгізіп жүргіземін деп әзілдейді екен. Сонда ер адам «ол кішкене бота мені көтере алмайды ғой» дегенде, Алла елшісі «әрбір түйе бір түйенің ботасы» екендігін айтады дейді. Бұдан әзілдің мәдениетті, ешкімнің көңіліне қаяу түсірмейтін, астарлы әңгіме екендігін көруге болады [6].

Қорыта келгенде әзіл, күлкіге шарифатта тыйым салынбаған. Алайда, әзіл мен күлкінің өз орны, шегі барын ескерткендігін көреміз. Әзіл барынша жұмсақ болуы тиіс және ол адамдар арасындағы достықты нығайта түсетіндей әсері болғаны дұрыс. Міне, осындай жақсы көңіл-күйді, тыңдаушысын қуанышқа бөлейтін әзіл-оспақты ислам діні де қолдағандығын байқадық.

Е.В.Кухарева өзінің «Юмористический аспект арабских пословиц и поговорок» атты кандидаттық зерттеуінде арабтардың мақал-мәтеліндегі әзіл-қалжыңды талдайды [7, 85].

Қуаныш пен қызық көріністері тек адам ғана тән қасиет емес. Жануарлардың қалай ойнайтынын, иесін көргенде қуанышын қалай білдіретінін көріп түсіну қиын емес. Ал әзілге келетін болсақ, ол тек адамға ғана тән. Жалпы халық мақал-мәтелдері, оның ішінде араб мақал-мәтелдері де адамның өзіне және айналадағы шындыққа сыни юморлық көзқарасын білдірудің бір түрі болып табылады. Кейде олар қоршаған шындықтың күлкілі жағын ашып, оны ирониямен береді. Бірақ көбінесе оларда дәл сарказм бар - экспозицияның өткірлігі, ашуланудың және тіпті жек көрудің жоғары деңгейін білдіру бар. Мұндай мақал-мәтелдер көбінесе адами қасиеттерді, іс-әрекеттерді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты сипаттайтын тарауларда кездеседі. Мақал-мәтелдердегі келемеждің объектісі ретінде анық теріс реакция тудыратын нәрсе таңдалады. Халық мақал-мәтелдерінің кейіпкерлері де жиі есек, ит, тауық, маймыл т.б. алынады.

أَعْلَمُ الرَّمَايَةَ كُلَّ يَوْمٍ فَلَمَّا اشْتَدَّ سَاعِدُهُ

«Мен оған мергендікті үйреттім, мерген болды, өзімді атты».

«ضَفَادِعٌ فِي ظُلْمَاءٍ لَيْلٍ تَجَاوَبَتْ»

«Түнде бақырған бақаға жауап дайын».

Яғни, бақа дыбыс шығару арқылы өзін жауына ұстап береді, мысалы, жыланға. Ақымақтық сияқты қасиетті сипаттағанда келемежді, кемсітетін мағынаны беру әдістемесі ретінде жоғарыдағы мақал-мәтелдердің көпшілігінде ақылға қонымсыз жануарлардың бейнелері қолданылады. Бұл ретте олардың ең жарқын және ең жағымсыз ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Сараңдықты сынайды.

Мысалы, «шошқаның тұмсық жүні болса да пайда».
«سَعْرَةٌ مِنْ جِلْدِ النَّيْصِ قَائِدَةٌ»

Мысқыл басым мақал-мәтелдер (насмешки). «Маймылдың баласы өзіне сүйкімді».

«الْقِرْدُ بِعَيْنِ أُمَّةٍ عَزَالٌ»

Ер мен әйелге қатысты әзіл-оспақ мақал-мәтелдерде берілуі де кездеседі. Мысалы, «Әйелдің шашы – ұзын, ақылы – қысқа» т.б

«شَعْرُ النِّسْوَانِ طَوِيلٌ وَعَقْلُهُنَّ قَصِيرٌ»

Көріп отырғанымыздай, адамның келеңсіз қасиеттерін әзіл-сықақ арқылы беретін араб мақал-мәтелдеріне ұсқас, мәндес мақалдар мен тыйым сөздер қазақ халқында да бар. Мысалы, «Түлкінің қызылы – өзінің соры», «Қарға баласын аппағым дейді», «Доңыздан түк тартсаң да пайда» т.б. Мысалы, «әзілің жарасса, атаңмен ойна», «ойыннан от шығады», «ойнақтаған бота от басады», «пышақ, мылтық кеземе», т.б. ескертпелер арқылы сақтандырып отырады. Сараңдық, ақымақтық, іштарлық, салақтық сияқты жаман қасиеттерді мысқыл түрінде астарлап беретін мақал-мәтелдерді қазақ араб халықтарынан мол кездестіруге болатынына көз жеткіздік.

О. Б. Ефимова, Т. Г. Туманян «К вопросу о месте юмора и смеха в традиции ислама» мақаласында қазіргі ислам еңбектерінде ұсынылған әзіл-оспақ мәселесі қарастырылған [8, 69]. Юсуф әл-Қарадауи, Садық әл-Махди, Хасан сияқты ғалымдар мен дін қайраткері Абд әл-Ғани Әбу Гудда т.б. ислам ғұламаларының әзіл табиғаты туралы пікірлері атап өтіледі. Оларды қасиетті Құран аяттары мен сүрелерімен салыстыра сипаттайды. Әзіл айтудың исламдағы заңдылығын және оны қолдану шекараларын белгілеу мәселелері қарастырылады. Әзілге деген оң пікірдің болуына қарамастан Ислам дәстүрінде бекітілген және қазіргі заманғы әзілге көзқарас мұсылман ғалымдары арасында жиі қайшылықты пікірлер тудырады. Оның себебі мұсылмандар арасында әзіл-қалжыңның қабылдану ерекшелігіне де, оның көп мағыналылығына да байланысты және діни нұсқауды әртүрлі түсіндіру де әсерін тигізеді екен. Әзілді хазл (ирония), фукаха (әзіл-оспақ), нукта (қалжың шутка), сухрия (сатира, сарказм), истахза (мазақ), тахаккум (қорлау) деп бірнеше түрге бөледі.

Жалпы алғанда ислам ұстанымына әзіл-оспаққа қатысты пікір оң екенін атап өтуге болады. Әйтсе де мұсылмандардың әзіл туралы түсінігі Батыстан өзгеше, оның мазмұны мен шегі айтарлықтай. Исламның батысқа ұнайтын әзіл-оспақтың жағымсыз көріністерін мойындамайтыны мысқыл, келеке, жағымсыз әзіл-оспақ сияқты қоғамда тыйым салынған деп белгілеу әзіл-

қалжың немесе тіпті оларды «әзіл» ұғымынан тыс алып, оларды есепке алмауының себептеріне жоғарыда келтірілген деректер айғақ.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

1. А.А. Караханьян, Ф.Н. Бейманова, Е.Н. Гелашвили «Комические образы врачей и пациентов в исламской фольклорной традиции» / *Воронежский государственный медицинский университет им. Н.Н. Бурденко. Молодежный инновационный вестник* ТОМ VI, Приложение 2 2017
Адрес статьи: <https://new.vestniksurgery.com/index.php/24157805/article/download/3805/3803>
2. А.В. Бондаренко «Особенности арабского юмора: онтология». - М., 2009.
3. А.В. Бондаренко «Арабская смеховая традиция как предмет лингводидактики» / Кафедра ближневосточных языков. Военный университет <https://cyberleninka.ru/article/n/arabskaya-smehovaya-traditsiya-kak-predmet-lingvodidaktiki>
4. «Житейский юмор в произведениях современных арабских писателей»
ссылки: <https://mgimo.ru/upload/iblock/765/765ba08dcc8bbd4ce0e117a78ed5b9f2.doc>
5. М.В. Паршина, Р.Х. Муратов, С.Слиман «Жанровая специфика современного арабского анекдота» Адрес статьи: [https://humanities.asu.edu.ru/files/1\(69\)/12-17.pdf](https://humanities.asu.edu.ru/files/1(69)/12-17.pdf)
6. Взгляд Ислама на юмор 31.03.2020. Ссылка на портал Kazislam.kz
обязательна: KAZISLAM.KZ
7. Е.В. Кухарева «Юмористический аспект арабских пословиц и поговорок». –М., 2009.
8. О. Б. Ефимова, Т. Г. Туманян «К вопросу о месте юмора и смеха в традиции ислама» / *Asiatica: Труды по философии и культурам Востока*. 2019. Т. 13. № 1. С. 144-165.

АНЕКДОТТЫҢ ДИСКУРСТЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ АНТРОПОӨЗЕКТІК СИПАТЫ

Ж. А. Жетесова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Қазіргі тіл білімінде дискурс ұғымы кең ауқымды қатысымдық құбылыс ретінде қарастырылады. Оның ішіндегі ерекше, әрі күрделі түрлердің бірі – әзіл-оспақ дискурсы. Бұл дискурс түрі адамның күлкіге бейімділігіне, әлеуметтік, мәдени және когнитивтік ерекшеліктеріне негізделген. Әзіл-оспақ дискурсы – сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы бейресми қарым-қатынаста күлдіргі әсер туғызуға бағытталған тілдік әрекет түрі. Оның негізгі мақсаты – көңіл көтеру, қарым-қатынасты жұмсарту, сатира мен ирония арқылы әлеуметтік шындықты көрсету, сондай-ақ ойды бейтарап формада жеткізу. Ғалымдар әзіл-оспақ дискурсының бірнеше негізгі белгілерін айқындап көрсетеді:

- Стилистикалық және бағалаушытық лексика – мәтінде эмоциялық бояуы бар сөздер жиі кездеседі, олар тыңдаушыда белгілі бір әсер тудыруға бағытталған;
- Сленг пен жаргон элементтері – күнделікті тұрмыста қолданылатын бейресми сөздер, сөйлеушілер арасындағы жақындықты білдіреді;
- Сөйлеу формаларының бейресми сипаты – субординация белгілерінің болмауы, яғни қатысушылар арасында иерархиялық айырмашылықтың жойылуы;
- Тілдік-экспрессивтік тәсілдердің көптігі – каламбур, метафора, ирония, пародия, гиперболла, теңеу, дыбыстық қайталау, неологизмдер және т.б.;
- Күтпеген нәтиже – күлдіргі мәтіндер әдетте логикалық емес, парадоксты аяқталумен ерекшеленеді;
- Қарапайым, қысқа сөйлемдердің жиі қолданылуы – бұл тілдің ауызекі сипатын көрсетеді және тез қабылдануына мүмкіндік береді [4, 8-10].

Әзіл-оспақ дискурсы адамның тілдік, мәдени танымын, ұлттық стереотиптерге көзқарасын, сондай-ақ әлеуметтік шындықты қабылдау ерекшеліктерін танытады. Ол тек күлкі тудыру мақсатын ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік сын, құндылықтарды жеткізу және коммуникативтік шеберлікті көрсету құралы болып табылады. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетіндегі «Қожанасыр» әңгімелерінде халық даналығы мен ирониялық күлкі қатар өрілсе, ағылшын тіліндегі «Mr. Bean» бейнебаяндары – бейвербалды әзілдің типтік үлгісі болып, күлкі арқылы мәдени кодтарды жеткізеді. Бұл мысалдар әзіл-оспақ дискурсының әмбебаптығы мен ұлттық ерекшеліктерін қатар көрсете алады.

Соңғы зерттеулерде әзіл-оспақ дискурсы прагматика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика тұрғысынан белсенді түрде талдануда. Бұл дискурстың антропоэзектік сипаты – адамның күлкі арқылы өзін, қоғамды, айналасын тану тәсілі ретінде көрінеді. Сол себепті де ол тек тілдік емес, мәдени-әлеуметтік құбылыс ретінде де қарастырылады. Осы дискурстың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – анекдот. Ол тек күлкі туғызу құралы ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы стереотиптер мен құндылықтарды бейнелейтін, тіл мен мәдениет тоғысындағы күрделі феномен ретінде танылады. Анекдот – көркем, әрі прагматикалық мазмұнға ие мәтін. Ол вербалды коммуникация барысында нақты дискурстық ортада жүзеге асады және өзінің мәтіндік формасы мен сөйлеу жағдайына тәуелді түрде әртүрлі түсіндірулерге ие болады.

Анекдоттың лингвистикалық зерттелуінде маңызды аспектілердің бірі – мәтін пен дискурс арасындағы өзара байланыс. Қазіргі дискурс теориясында В.И. Карасиктің еңбектері маңызды орын алады. Ол дискурсты талдаудың көпқырлы үлгісін ұсына отырып, оның құрылымдық, мазмұндық және функционалдық аспектілерін жіктейді. Ғалым дискурс категорияларын төрт негізгі топқа бөледі: конститутивтік, жанрлық-стилистикалық, мазмұндық және формалды-құрылымдық категориялар. Бұл категориялардың әртүрлі комбинациясы негізінде дискурстың әртүрлі түрлерін анықтауға болады. В.И.

Карасиктің ұсынған әлеуметтік-лингвистикалық тәсілі дискурс құрылымын үш негізгі сипат арқылы сипаттайды:

- Дискурс түрі;
- Мәтін форматы;
- Сөйлеу жанры.

Осы үш сипат коммуникативтік жағдайға байланысты мәтінді талдаудың базалық параметрлері ретінде қарастырылады. Бұл жіктелімнің негізінде В.И. Карасик үш ірі әлеуметтік-лингвистикалық дискурс типін бөліп көрсетеді:

1) Институционалдық дискурс – белгілі бір қоғамдық институттармен байланысты дискурс түрі. Бұл типке педагогикалық, діни, ғылыми, саяси және медициналық дискурстар жатады. Олар ресми сипатта, құрылымы қалыптасқан, терминологиялық тұрғыдан қатаң реттелген мәтіндер мен сөйлесім үлгілерін қамтиды.

2) Тұрмыстық дискурс – адамның өмірлік болмысын, күнделікті тәжірибесін, эмоционалдық және жеке тұлғалық қатынастарын бейнелейтін дискурс. Мұнда ресмилік жоқ, еркін форма, экспрессивті тілдік құралдар басым.

3) Прагмалингвистикалық дискурс – бұл типке әзіл-оспақ және рәсімдік дискурстар жатады. Мұнда сөйлеушінің мақсаты тек ақпарат беру емес, сондай-ақ адресаттың эмоциялық-когнитивтік қатысуын белсендіру болып табылады. Әзіл-оспақ дискурсында бұл күлкі, ирония, сарказм арқылы іске асса, рәсімдік дискурста салттық қалып, дәстүрлік мәндер басымдыққа ие болады.

Ғалым В.И. Карасик дискурсты «сөйлеу мен қарым-қатынас, тілдік мінез-құлық пен мәтін арасындағы аралық құбылыс» деп сипаттайды [3, 201-208]. Бұл анықтама анекдотқа да толықтай қатысты. Анекдот мәтін ретінде дискурстан туындайды, кейіннен түрлі репрезентациялар арқылы қайтадан дискурстық сипатқа ие болады. Басқаша айтқанда, бір мәтін әртүрлі жағдайларда айтылып, тыңдаушылардың мәдени, әлеуметтік мәнмәтініне байланысты жаңа мағынаға ие болуы мүмкін. Қазіргі таңда анекдоттардың баспа және интернет форматтарында кең таралуы оның тек мәтін ретінде ғана емес, дискурстық құбылыс екенін айғақтайды. Жарияланған анекдоттарда бір мәтіннің бірнеше нұсқасы болуы, редакторлық өзгерістерге ұшырауы – оның статикалық емес, динамикалық дискурстық болмысын көрсетеді. Бұл тұрғыда анекдот бір мезетте әрі мәтін, әрі дискурс бола алатын күрделі тілдік бірлік ретінде қарастырылады.

Анекдоттың құрылымдық ерекшеліктерінен бөлек оның мазмұнына назар аударар болсақ, онда антропоэзектік бағыт ерекше орын алады. Антропоэзектілік – тіл мен дискурстың орталығына адамды қоятын бағыт. Анекдотта адам – күлкінің объектісі, субъектісі және адресаты ретінде көрінеді. Бұл феномен анекдоттың табиғи функциясымен, яғни әлеуметтік мінез-құлықты реттеу және адамға тән типтік ерекшеліктерді әшкерелеумен байланысты.

Мәселен, қазіргі анекдоттар жиі түрде авторға телініп, нақты бір тұлғаның есімімен байланысады. Мұндай атаулар анекдоттың авторлық сипатын

күшейтіп қана қоймай, индивидуалды идиолектінің көрінісін береді. Бұл жерде анекдот тек тілдік бірлік емес, сонымен бірге адамның дүниетанымын, көзқарасын, қарым-қатынас стилін көрсететін құрал ретінде де қарастырылады.

Анекдоттың тақырыптық жіктелуі де оның антропоэзектік табиғатын айқын көрсетеді. Көптеген баспа жинақтарында анекдоттар нақты тақырыптарға топтастырылған. Бұл тақырыптар белгілі бір адамның сыртқы немесе ішкі сипаттамасын беріп қана қоймай, стереотиптік бейнелерді қалыптастыруға және күшейтуге ықпал етеді. Осылайша, анекдотта адам белгілі бір мінез-құлық, әлеуметтік рөл немесе психологиялық тип ретінде беріледі. Тіпті кейбір тілдік бірліктерде адамның эмоционалдық күйі (ашулану, іш пысу, ұяңдық, ғашық болу секілді сипаттар) арнайы лексика арқылы көркем жеткізіледі.

Әзіл-оспақ дискурсындағы анекдоттың антропоэзектік сипаты «адам адамға қарсы» моделінде де байқалады. Анекдотта адам тек бейнеленіп қана қоймайды, сонымен қатар өзі де осы мәтінді тудырып отырған субъект ретінде танылып, өзге адамдармен қарым-қатынас жүйесінде көрініс табады [1, 46]. Бұл – тек әзіл тудыру мақсатынан гөрі тереңірек прагматикалық және әлеуметтанулық қызметті атқарады: қоғамдағы типтік мінездерге, әлеуметтік құбылыстарға сын айту, оларды карикатуралау, сол арқылы реттеу мен бағыттау.

Анекдот – бұл қарапайым мәтін емес, ол – нақты коммуникативтік жағдаймен тығыз байланысты, мәтін мен дискурстың тоғысында орналасқан күрделі тілдік феномен. Анекдоттың антропоэзектік сипаты оның мазмұны мен формасында, құрылымында және репрезентациясында айқын байқалады. Адам – анекдот дискурсының әрі орталық субъектісі, әрі күлкі объектісі ретінде ұсынылып, қоғамдағы стереотиптер мен әлеуметтік рөлдердің көрінісін береді. Сондықтан анекдот лингвистикалық қана емес, сонымен қатар мәдениеттанулық және әлеуметтанулық талдауды да қажет ететін күрделі зерттеу нысаны болып табылады [2, 65].

Анекдот құрылымы әдетте екі немесе үш бөлімнен тұрады: кіріспе (экспозиция), дамуы және шарықтау шегі (күлкі тудыратын нәтиже). Алғашқы бөлігінде тыңдаушыға белгілі бір логикалық немесе әлеуметтік жағдай ұсынылады, алайда финалда **болжанғаннан мүлде өзгеше, күтпеген жағдай** орын алып, сол арқылы тыңдаушыда күлкі мен эмоциялық реакция оянады. Бұл механизм мидың «күтпегенді тану» қабілетіне тікелей байланысты.

Мысалы:

Мұғалім оқушыдан былай деп сұрайды:

– Айтшы, тоқылдақ қандай құс?

Оқушы:

– Шулы, жүйкеге тиетін.

Мұнда «тоқылдақ» туралы биологиялық немесе танымдық сипаттама күтіледі, алайда оқушының мінездік тұрғыдан бағалауы тыңдаушыда күлкі тудырады. Бұл – когнитивтік күтуді бұзу арқылы жасалған әзіл.

Анекдоттардың мазмұнында көбіне қоғамдық нормаларды сынға алу, саяси немесе әлеуметтік шындықты әжуалау, адам мінез-құлқындағы стереотиптерді

әшкерелеу сияқты танымдық-бағалаушылық элементтер болады. Сондықтан анекдот тек күлкі туғызушы мәтін емес, сонымен қатар қоғамдық сана мен ұлттық танымның айнасы деуге болады. Мысалы, қазақ анекдоттарында жиі кездесетін образдар – Қожанасыр, кемпір-шал, келін мен ене, бастық пен қызметкер. Бұлар арқылы ұлттық болмыс, тұрмыстық қатынастар, әлеуметтік иерархия мен өмір философиясы көрініс табады.

Анекдоттың әзіл-оспақ дискурсындағы қызметі адамның когнитивтік әлемімен, яғни адамның таным-түсінігі, тәжірибесі мен эмоциялық қабылдауымен тығыз байланысты. Бұл жерде анекдот тек күлкі туғызушы мәтін емес, сонымен қатар тыңдаушының ішкі ойлау жүйесіне әсер ететін тілдік құрылым ретінде танылады. Анекдоттағы күлкілік эффект когнитивтік диссонанс арқылы қалыптасады. Бастапқыда болжанған логикалық құрылым кенеттен өзгеше, күтпеген бағытқа бұрылып, тыңдаушыда күлкі тудыратын эмоция оянады.

Мысалы, классикалық анекдот құрылымындағы күтпегендік:

- Мұғалім оқушыдан былай деп сұрайды:
- Айтшы, Айдын, біз неге суды қайнатып ішеміз?
- Өйткені шайды құрғақтай іше алмаймыз...

Бұл мысалда тыңдаушы рационалды жауап күтеді, алайда бала өз логикасымен күлкі туғызатын жауап береді. Мұнда прагматикалық нормалардың бұзылуы мен баланың тілдік концептуализациясы арқылы анекдоттың дискурстық әсері күшейеді.

Тағы бір мысал әлеуметтік стереотипті бейнелеуге негізделеді:

- Қазақ пен ағылшын ат жарысқа қатысыпты. Қазақ бірінші келген екен. Ертеңіне шетелдік басылымдарда: «Ағылшын екінші орын алды, ал қазақ соңғыдан бір орын жоғары болды» деп жазыпты.
- Бұл мысалда ұлттық ерекшелік, ақпаратты бұрмалау, медиасаяси ирония – бәрі астарлы түрде көрсетіледі. Мұндай анекдоттарда лингвомәдени кодтар мен ұлттық дүниетаным да көрініс береді.

Анекдотта антропоэзектік сипат коммуникативтік рөлдердің нақты бөлінісінен де байқалады. Анекдот айтушы адам әдетте өз әлеуметтік мәртебесін пайдаланып, біреуге әзіл түрінде баға береді, сынайды немесе мысқылдайды. Бұл әрекет белгілі бір шектеулермен жүзеге асады: адресатқа тікелей зиян тигізбеу, этикалық нормадан аспау, бірақ сонымен қатар шындыққа негізделген әзіл айту.

Анекдоттарда лингвистикалық тұрғыдан сөздің көпмағыналылығы, фонетикалық ұқсастық, грамматикалық құрылымдардың әдейі бұзылуы арқылы да күлкі туындайды. Бұл тәсілдер – анекдотты прагмалингвистикалық тұрғыдан зерттеудің өзекті нысаны.

Анекдот – адамның танымдық, әлеуметтік, эмоциялық болмысын бейнелейтін ерекше тілдік дискурс. Ол тек тілдік форма ғана емес, сонымен қатар мәдени кодтарды, ұлттық дүниетанымды, қоғамдық қатынастарды бойына сіңірген күрделі коммуникативтік феномен. Оның антропоэзектік сипаты – анекдоттың орталығында әрдайым адам тұратынын көрсетеді. Адам анекдотта әрі бейне, әрі адресат, әрі тыңдаушы рөлін атқара отырып, күлкінің және сынның басты нысанасына айналады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

- 1.Бородина Л.В. Антропоцентрические параметры юмористического дискурса (на материале русских и французских анекдотов) // Изв. Волгогр. гос. пед. ун-та. Сер. «Филологические науки». – 2010. – № 10 (54). – С. 46-49.
- 2.Бородина Л.В. Антропоцентризм юмористического дискурса (на материале русского и французского анекдота): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Саранск, 2015. – 212 с.
- 3.Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 4.Проскурина А.А. Прецедентные тексты в англоязычном юмористическом дискурсе / А.А. Проскурина. Автореферат. – Самарский государственный педагогический университет, 2004. – 18 с.

ҰЛТТЫҚ СИПАТ ЖӘНЕ ӘЗІЛ-ОСПАҚ

Ж.А. Жетесова, А.С. Тухтарова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Әзіл-оспақ сезімі ұлттық сипаттағы компоненттердің негізгі құрылымдарының бірін білдіреді деген мәселені зерттеушілердің көпшілігі мойындайды. Ұлттық әзіл-оспақ бірнеше түрлі функцияларды орындайды: біріншіден, ол шартты белгілердің бірі болып табылады, соның арқасында адам «өзі» немесе «бөтен» ретінде ерекше анықталады. Екіншіден, әзіл мәдениетте адамды ұлттың бір бөлігі ретінде анықтап, оны басқа халықтардың өкілдерінен бөліп, психикалық қойманың белгілі бір ерекшеліктерін бекітеді.

Күлкі тұрғысынан ұлттық сипатты талдау кезінде туындайтын қиындықтардың бірін әзілмен көрсетілген белгілі бір этностың анықтайтын белгілері туралы стереотиптік ұсыныс деп атауға болады. Көптеген әзіл-сықақ әңгімелердің, әзілдердің, әзіл-қалжыңдардың немесе комедиялардың кейіпкері – белгілі бір халықтың өкілінен ерекшеленетін гиперболизацияланған типтік ерекшеліктері бар абстрактілі түр. Осылайша, әзіл ұлттық сипаттағы мифологиялық көріністі ұсынады; айта кету керек, ұлттық сипаттың өзі нақты белгілерге де, мифологемаларға да негізделген.

Стереотиптер себепсіз пайда болмайды және шындықтан белгілі бір, азды-көпті адекватты мағыналарды білдіреді. Ұлттық әзілдің стереотиптері шындықты әрдайым саналы түрде бұрмалайтын идеологиялық стереотипіне қарсы тұруға байланысты шындықты анағұрлым барабар көрсетеді. Ұлттық сипат – бұл абстрактілі жалпылау, «идеалды тип». Менталитет – мәдени кодтың грамматикасы, және сол тілдің грамматикасын қолдана отырып, жоғары және төмен стильде, өлеңдер мен прозада сөйлеуге болады, тіпті модернистік тұрғыдан грамматиканың ережелерін өзгертуге болады.

Ұлттық әзілді зерттеу қажеттілігінің тағы бір дәлелі – әзіл-сықақ стереотиптері, бастапқыда елеусіз – гиперболизацияланған және өзіндік табиғаты бар, ойын конвенциялары ретінде қабылдануы мүмкін. Бұл дегеніміз, ұлттық стереотиптерді дерексіз мифологемалар деңгейінде бекіту арқылы күлу оларды іс жүзінде бұзады. Этникалық әзілді талдау арқылы ұлттық сипатты зерттеу, осылайша, жеткілікті түрде негізделген болып көрінеді (әрине, бірінші және екінші конвенцияның белгілі үлесін ескере отырып). Ұлттық әзілдің әртүрлі түрлерінің мысалында мұндай талдаудың кейбір негіздері төменде келтірілген.

Британдық сипаттағы консервативтілік ұлттық әзіл-оспақты талдауды өте күрделі және қарама-қайшы міндетке айналдырады: дәстүрлі ұстамдылық маскасы құбылыстарға деген шынайы қатынасты жасырады. Шындық Льюис Кэрроллдың Чешир мысығы сияқты кенеттен жоғалып, күлімсіреу ғана қалдыратын жартылай әзіл-қалжыңның шетінде көрінеді. Шынында да, британдықтардың әзіл-оспақ символикасы қатты күлкіден гөрі күлімсіреуге шоғырланған. «Қатты күлкіні *les bienséances*-пен біріктіруге болмайды, өйткені бұл тек ақымақтықпен көңіл көтеруге дайын көпшіліктің шулы және жабайы көңілділігін көрсетеді. Нағыз джентльменге келетін болсақ, оның күлкісін жиі көруге болады, бірақ өте сирек естіледі», – деп жазады Т.Честерфилд. Ағылшын философиялық дәстүрінде ашық күлкі, әдетте, этикалық тұрғыдан ақаулы болып көрінеді, оған Т.Гоббстың артықшылық теориясы классикалық дәлел болып табылады [2, 60].

Осылайша, дәстүрлі мінез-құлық кодексі британдықты сабырлы, сыпайы және байсалды болуға, яғни өмірдің барлық жағдайларында байсалдылықты сақтауға тырысады. Ол кез-келген абайсыздықты көргенде күлімсіреуді жасыруы керек, күлкілі ыңғайсыздықты, шетелдіктердің тілдегі немесе мінез-құлықтағы қателігін байқап, үнсіз қалуы керек. Алайда, британдық байсалдылық әйгілі ағылшын әзіл-оспақ сезімімен жақсы үйлеседі. Ағылшын ауа-райы күн мен тұманды алмастырады, ал ағылшын этносы саксондық практикалық пен нормандық сыпайылықты біріктіреді, ал ағылшын кейіпкері оптимистік күлімсіреу мен қабағын түйеді. Бұл жерде ешқандай парадокс жоқ; әзіл тек байсалдылық аясында әзілге айналады, ал байсалдылық өз кезегінде ойын-сауық аясында мағыналы болып көрінеді. «Эстетиканы дайындау мектебіндегі» Жан-Поль ұлттық әзіл-оспақ тақырыптарына қатысты: «Байсалды ұлттар бар – ең алдымен, ағылшындарға сілтеме жасай отырып, комикстің жоғары және жанды сезімі» – деп жазады ол [4, 35].

Британдық әзілге тән белгілердің бірі – мазақ ету объектісіне өте айқын жанашырлық. Жақсы ағылшын әзіл-қалжыңы мақсатты құрғақ көріністерге жат болып келеді. Қазірдің өзінде «Кентербери әңгімелерінде» Дж. Чосер ағылшын әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ренессанс Англиясының әртүрлі таптары өкілдерінің жарқын әзіл-оспақты сипаттамалары олардың кемшіліктеріне жұмсақ көңілмен үйлеседі. Шекспирдің Фальстафы, мысалы, «сараң» Мольерден айырмашылығы, тек бас тартуды ғана емес, сонымен бірге белгілі бір жанашырлықты тудырады. «Атаққұмарлық жәрмеңкесінде»У. Такерей идеалдан алыс кейіпкерлерді жеңіл әзілмен және оларды «әдет-ғұрыпты ұрып-соғу» арқылы айыптау ниетінсіз ұсынады. XX ғасырдың

жарқын әзілкештерінің бірі Дж.К. Джером өз кейіпкерлеріне жанашырлық танытады [4, 72].

Ағылшын әзілінің филантропиясы көбінесе әдептіліктің айқындылығына негізделген. Әдептілік сезімі – британдықтардың ең маңызды қасиеттерінің бірі, ол *a priori* дегенді білдіреді:

Джентльмен ретінде тәрбиеленген адам мен туа біткен джентльменнің айырмашылығы неде?

Сол жағдай. Джентльмен қонақүйдегі бөлмені жалға алып, жуынатын бөлмеге кіріп, әйелдің сол жерде жуынып жатқанын көреді.

Тәрбиелі Джентльмен:

- Ханым, мың рет кешірім сұраймын.

Туа біткен джентльмен: - Кешіріңіз, мырза. Мен көзілдірігімді осында қалдырған сияқтымын [2, 28].

Ағылшын сыпайылығы күлкі объектісін тікелей қорлауға бағытталған нәзік жартылай кеңестер мен келіспеушіліктерді ұнататын тікелей өкпенің жоқтығын білдіреді. Теріс баға беру, наразылық білдіру қажет болған жағдайда, өткір сөздер сипаттамалар мен салыстырулармен жабылады, бұл эвфемизмдердің көптігін тудырады. Ақымақ ең нашар жағдайда «кейбір салаларда құзыретті емес адам» деп аталады, ал өтірікшіге «қосып айтпаңыз» деген айыптаушыдан гөрі бейтарап «өтірік айтпаңыз» деп айтылады:

Ағылшын кәсіпкері әріптесінен хат алды. Хатта: «Құрметті мырза, менің хатшым ханым болғандықтан, мен оған сіз туралы не ойлайтынымды айта алмаймын. Сонымен қатар, мен джентльмен болғандықтан, мен сіз туралы осылай ойлауға да құқығым жоқ. Бірақ сіз екеуіңіз де болмағандықтан, сіз мені дұрыс түсінесіз деп үміттенемін» [2, 32].

Ұлыбритания – континенттен алшақтап, өзінің ерекше ережелері мен дәстүрлері бойынша өмір сүруге тырысатын оқшауланған арал. Көбінесе тар шеңберде ғана түсінілетін тұспалдауларға негізделген ағылшын әзілінің жасырын болуы белгілі бір дәрежеде белгілі бір этноцентризмге сүйенеді. Сондықтан ағылшын мәдениетінен алшақтатылған адамға көптеген нәзіктіктерді түсіну қиын. Тілді білу әзілдерді түсінуді білдірмейді, ол үшін көп нәрсе қажет – дәстүрді, нақты топтық және кәсіби құндылықтарды, нәзік әлеуметтік, мәдени қатынастарды, көше жаргондарын немесе жабық оқу орындарын білу. Басқа мәдениеттің адамы тек осы нәзіктіктерді түсінуге жақындай алады, бірақ өте сирек жағдайларда түсінеді. Ағылшын тіліндегі *foreign, alien* сын есімдері бір уақытта «шетелдік» және «жат» деген мағынаны білдіруі мүмкін, күнделікті сөйлеуде «британдық эталоннан алыс», «өркениетсіз» дегенді білдіреді:

Еуропаға саяхат кезінде ағылшын туристері біреуге оларды шетелдіктер деп атаған кезде ренжіді.

- Бізді шетелдіктер деп атауға қалай дәтіңіз барады? – деп ашуланады.

- Біз ағылшындықпыз. Керісінше, сіз шетелдіктерсіз [2, 38].

Британдықтардың оқшаулануы Ұлыбритания өмірінің барлық салаларында мұқият сақталатын дәстүрлерді ұстануға байланысты. Елдің саяси құрылымын, сот практикасын, ағылшындардың тұрмыстық әдеттерін

еске түсіру жеткілікті. Бұл дәстүр әзіл-қалжыңның жиі кездесетін тақырыбы болып табылады:

Екі ағылшын жиырма жылын адам тұрмайтын аралда өткізді, бірақ олар тіпті бір-бірімен таныспайды да. Мұның себебі туралы сұраққа олар: «Бізді бір-бірімізді таныстыратын адам болмады!» – деп жауап береді [2, 38].

Ағылшындықтардың сыртқы ұстамдылығы, оқшаулануы, заңға бағынуы, дәстүрлілігі керісінше. Британдық ұлттық сипаттағы құрылымда белгілі бір компенсаторлық (психоаналитикалық мағынада) элементтерді табуға болады. Мысал ретінде басқа мәдениеттер тұрғысынан зиянды дене жазасына деген қызығушылықты немесе қылмыстық романдардың (А. Конан-Дойл, А. Кристи, Г.К. Честертон және т. б.) заңдарға дерлік патологиялық құрметпен үйлесетін парадоксалды түрде келтіруге болады.

Ағылшын ұстамдылығының өтемақысы белгілі бір дәрежеде ағылшын эксцентристи болып табылады. Біртұтас тәрбие мен мызғымас құндылықтар әртүрлі «оғаштықтар» мен ерекше хоббилерді өсіруде жекелікке жол іздеуге мәжбүр етеді. Әдетте, бұл оғаштықтар зиянсыз, рұқсат етілгеннен асып кетпейді және британдықтардың бейнесіне жеңіл, ақкөңіл әзіл әкеледі. «Әдетте ағылшын» эксцентриктерінің өзіндік сипаттамасын, мысалы, Л. Стерн «Тристрам Шендиде» жасайды. Өтемақы принципі бойынша Англияға тән «абсурдтық әзіл» салынған сияқты:

- Мырза, мен кеше сіздің үйіңіздің жанынан өттім.

- Рақмет [2, 40].

Осы және осыған ұқсас анекдоттардың мағынасын анекдоттың өзінде ғана емес, оның пайда болуына себеп болған әлеуметтік жағдайларда да іздеу керек. Жабық мектептер әлемінде, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлері бар кәсіби институттар, қатаң мінез-құлық нормалары және рұқсат етілген және рұқсат етілмеген арасындағы нақты шекаралар абсурд – «шындықты деконструкциялау» үшін зиянсыз ережелерден тыс еркін өмір сүру. Алисаның шытырман оқиғалары туралы тамаша абсурдтық әзілге толы әңгімелерді тек ағылшын ғана емес, сонымен қатар дәл математикалық ережелер бойынша маман Льюис Кэрролл да жазғаны кездейсоқ жағдай емес.

Британдық әзіл тақырыбын жаба отырып, Ұлыбритания моноэтникалық ел емес, этникалық байланыстың айқын аймағы екенін атап өткен жөн. Британдықтардың шотландтарға, ирландтықтарға және ел халқын құрайтын басқа ұлттарға әзіл-оспақты қатынасы, сондай-ақ өздерінің этникалық әзілдерінің ерекшеліктері бар екендігін көре аламыз.

Шотландтар, мысалы, олардың саудаға бейімділігі мен ерекше сараңдығы туралы мазақ етудің нысаны:

Олардың екеуі бес пенс тиынды бөле алмаған кезде, мыс сымды шотландтар ойлап тапты.

Әзілкеш Стивен Ликок сонымен қатар шотландтық әзілдердің кейбір өрескелдігін, әсіресе ағылшын тілімен салыстырғанда, шотландтардың қара әзілге бейімділігін атап өтеді. Үлгі ретінде ол осындай оқиғаны келтіреді:

Өлім халінде жатқан әйелі күйеуіне:

- Джон, сен Джанетті ұнатсаң да, мен сенен онымен бірге табытымның қасымда болғаныңды қалаймын.

- Жарайды, бірақ бұл күн мен үшін сорақы болатынын есте сақтаңыз [2, 42].

Дөрекі және қатал қара әзілдің жарқын мысалы қазіргі заманғы ең танымал шотланд жазушысы Ян Бэнкстің шығармашылығы болып табылады.

Шотландтықтың сараңдық, ұқыптылықтың толық болмауы сияқты карикатуралық ерекшеліктері, әрине, асыра сілтелген, бірақ олар нақты алғышарттарға негізделген: Шотландия – буржуазиялық кәсіпкерлік әрқашан бағаланатын және өзін ағылшын ақсүйектер үйлеріне қарағанда әлдеқайда жарқын көрсететін елдің индустриалды бөлігі.

Ағылшын анекдоттарындағы ирландиялық бейнесі бұл, ең алдымен, барлық заңдар мен ережелерге қарсы тұрған адамның бейнесі, заңға бағынатын ағылшынның айнадағы бейнесі:

Қайырымдылық жасаушы түрмеде жазасын өтеп жатқан ирландиялыққа айтады:

- Білемін, сіз бес ағайындысыз. Олар сізге Рождествода құттықтап келетін шығар.

- О, жоқ. Оларды кім босатады? [2, 43]

Ирландиялықтардың бостандыққа деген сүйіспеншілігі және оның заңнан бас тартуы Ирландия тарихына жүгінген кезде түсінікті болады: Англияның отаршылдық саясаты аралды негізінен жергілікті тұрғындарға қатысты қатал және әділетсіз заңдар арқылы мойынсұнушылықта ұстады. Мұндай жағдайда бүлікшіл рух пен шектеулерге күле білу маңызды және құнды қасиеттерге айналды. Осыған байланысты ирландиялық әдебиеттің бірқатар көрнекті өкілдерін атап өтуге болады: Лоренс Стерн, Джонатан Свифт, Оскар Уайлд, Бернард Шоу, Джеймс Джойс, Сэмюэль Бекетт. Бұл авторлардың шығармалары Свифттің қатал сатирасынан бастап Джойстың модернистік ирониясына дейін, Уайлдтың нәзік парадоксынан Беккетаның абсурдтық гротескіне дейін күлкілі барлық реңктерді сезінуге жеткілікті. Сондай-ақ, әйгілі лимериктердің (Лимерик – Ирландиядағы қала) ирландиялық шығу тегін еске түсіруге болады, Эдвард Лир танымал еткен әзіл-оспақ өлеңдері, онда балалардың бірнеше ұрпағы өсті. Бір қызығы, ирландиялықтың жеке қасиеттерінің иерархиясында бүгінде әзіл-оспақ сезімі және әзілге лезде жауап беру қабілеті – алғашқы орындардың бірі. Бұл жай ғана маңызды емес, ұлттық сипаттағы құрылымдық компонент. Бұл ойды растау үшін Х. Мэрфи атап өткен келесі фактіні келтіруге болады: «Ұлыбританияда ирландиялықтар ағылшындарға қарағанда «шизофрения» диагнозымен жиі ауруханаға жатқызылады. Ирландия мәдениетінде сөйлеудің жандылығы мен тапқырлықтың ерекше түрі – екі мағыналы мазақ ету ынталандырылады, бұл күрделікті арттырады және ақпараттың анықтығын төмендетеді. Бұл жағдайда мазақ ету құрбаны мұндай ақпаратты түсініп қана қоймай, оған тез жауап беруі керек» [3, 9].

Американдық ұлтты қалыптастырған мәдени әсердің барлық байлығымен оның дәстүрлерінің негізі англосаксондық болып табылады. Ағылшын тілі – АҚШ-тың мемлекеттік тілі, американдық әдебиет және фольклор

британдықтардың жалғасы ретінде пайда болды. Осының бәрімен американдыққа қарағанда ағылшын тілінен түбегейлі ерекшеленетін әзіл табу қиын.

Бұл жерде анықтаушы фактор жаңа жерлерді ашушылардың психологиясы болып көрінеді. Солтүстік Америка континентін игерген ізашарлар негізінен ескі әлемнің өлшенген және қалыптасқан өмірінде өз энергиясының шығуын таба алмаған авантюристер, көшпенділер, шытырман оқиғаларды жаны сүйетіндер болды. Олардың көпшілігінде заңмен күрделі проблемалар болды, біреуді оңай пайда табуға деген құштарлық қызықтырды. Тиісінше, олардың әзілдері орташа, ұстамды және заңға бағынатын ағылшын тілінен өзгеше болды. Американдық әзіл – ақылды, ұқыпсыз, ашық – ең алдымен өркениетті әлем шекарасындағы қауіпті және болжанбайтын өмірден алшақтап, жағдайды бәсеңдетудің құралы болды:

Сырттан келуші Техас штатының шағын қаласында өтіп бара жатқан адамнан сұрайды:

- Сіздерде ең тыныш қонақ үй қайда орналасқан?

- *Бұрышта, мырза. Ол жерде кеше шу шығарған қонақты атып өлтірді [2, 45].*

Ұлттық әзіл – белгілі бір этносқа тән мінез-құлық, дүниетаным, мәдени және тілдік ерекшеліктердің айнасы ретінде көрініс табатын күрделі мәдени-философиялық құбылыс [1, 296]. Әзіл-оспақ арқылы ұлт өзін-өзі таниды, өзгеден ерекшеленеді және өз болмысын бейсаналы түрде айқындайды. Британдықтардың ұстамды, жанама мағынаға негізделген ирониясы, шотландтардың қара әзілге бейімділігі мен мінезі, ирландтардың еркіндіксүйгіш, парадоксқа толы тапқырлығы және американдықтардың тік, ашық, прагматикалық әзілдері – әр ұлттың өзіндік мәдени коды мен тарихи тәжірибесін паш етеді.

Күлкі мен әзіл-оспақ тек көңіл көтерудің құралы емес, ол – мәдени жадыны сақтайтын, ұлттың ішкі құрылымын бейнелейтін символдық жүйе. Этностық әзілді зерттеу арқылы ұлттық мінездің жасырын қабаттарын ашуға, стереотиптердің пайда болу табиғатын түсінуге және мәдениетаралық қатынастардағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға болады. Сондықтан ұлттық әзілді талдау – ұлттың рухани болмысын танудың маңызды әрі тиімді жолдарының бірі.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

1. Габидуллина А.Р. Анекдот с точки зрения прагматингвистики // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. 6. Донецк: Донеччина, 2000. – С. 295-302.
2. Кулинич М.А. Лингвокультурология юмора (на материале английского языка). Самара: Изд-во Самарск. пед. ун-та, 1999. – 180 с.

3. Проскурина А.А. Прецедентные тексты в англоязычном юмористическом дискурсе / А.А. Проскурина. Автореферат. – Самарский государственный педагогический университет, 2004. – 18 с.
4. Сычев А.А. Природа смеха или Философия комического. Издательство Мордовского университета, 2003. – 176 с.

ФЕНОМЕН ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В СОВРЕМЕННЫХ ФИНСКИХ АНЕКДОТАХ

Кондратьева Н.В.

ФГБОУ ВО «Удмуртский государственный университет»

г. Ижевск, Российская Федерация

Анекдот представляет собой особый жанр, характеризующийся лаконичностью изложения, остроумием и комизмом ситуации. Одним из способов создания комического эффекта в анекдотах является языковая игра, представляющая собой осознанное отклонение от норм и правил речи с целью создания особого эффекта восприятия текста. Она проявляется в различных формах, включая игру слов, метафоры, аллюзии, пародию и другие приёмы.

В финской фольклорной традиции для определения короткого смешного рассказа используются термины *vitsi* ‘анекдот’ и *kasku* ‘анекдот’. Часто между ними сложно провести границу. Оба термина определяются как короткий смешной рассказ. По определению С. Кнууттила, *kasku* – комически изображаемая реальность, облаченная в традиционную форму, которой свойственна конкретика и простота [2, 114]. Исследователи полагают, что *kasku* образовались из устных рассказов, передающихся из уст в уста, благодаря чему рассказ теряет черты индивидуального рассказчика, а в его структуре остаются только комические элементы: «Kun jokainen muistitieto on säilynyt vain suullista tietä, niin tietenkin tällainen säilymistapa on omiansa hivuttamaan pois yksillöllisiä ominaisuuksia ja jättämään jäljelle vain sen, mikä soveltuu kansan yleiseen makuun» [2, 115–116]. Таким образом, рассказ кристаллизуется в *kasku*, отбирая наиболее интересные и запоминающиеся сюжеты.

Как подчеркивает С. Кнууттила, *vitsi* – это часть *kasku*, которая отделилась от него и начала жить самостоятельной жизнью [2, 119]. Естественно, рассказчиками запоминаются наиболее яркие кульминационные моменты. Они и образуют жанр *vitsi*. Учитывая вышесказанное, можно подчеркнуть, что *kasku* живет нарративом, а *vitsi* – языком и его возможностями. Именно поэтому основной формой репрезентации *vitsi* становится языковая игра.

Для создания приема языковой игры традиционно используются ресурсы всех языковых уровней: фонетика, графика, орфография, морфология, синтаксис, стилистика (см. об этом: [1]).

С точки зрения лингвистической репрезентации языковой игры в современных финских анекдотах можно выделить три группы текстов:

1. Анекдоты с языковой игрой на лингвистическом уровне

1.1. Так, с точки зрения фонетического уровня комическое выстраивается на корреляции звука и смысла в языковом сознании индивида: *Kaksi ilmapalloa leijui rauhallisesti. Äkkiä toinen hätäntyi ja huusi: «Varo kaktussssssss...!»* [3, 127]. ‘Два воздушных шарика летали по воздуху. Вдруг один из них закричал: «Берегись! Кактуссссссссс...!» В данном примере графическое оформление последнего звука *s* соотносится с выходом воздуха из воздушного шара.

1.2. Широко представлены случаи использования языковой игры на словообразовательном уровне. Это обусловлено прежде всего тем, что финский язык относится к агглютинативным языкам, где словосложение играет важную роль. Рассмотрим пример: *Mitä tulee, kun kaksi sydäntä kohtaa? – Sydänkohtaus* [4, 7]. ‘Что случается, когда встречается два сердца? – Сердечный приступ’. В данном случае обыгрывается словосочетание *kaksi sydäntä kohtaa* ‘букв. два сердца встречаются’ и лексема, образованная путем словосложения, *sydänkohtaus* ‘инфаркт’.

1.3. На лексическом уровне создание комического эффекта обусловлено особенностями слова как лингвистического знака. Данная группа анекдотов является наиболее частотной, т.к. анекдот – жанр, который в первую очередь связан со словом и его значением. Рассмотрим примеры: *Herra Virtanen oli ensimmäistä kertaa lentokoneessa. Lentoemäntä antoi hänelle karamellin ja selitti, etteivät korvat sitten mene lukkoon nousun aikana. Kun lentokone oli noussut, Virtanen pyysi lentoemännältä: ”Voisitteko ottaa karamellit pois korvistani?”* [3, 122]. ‘Господин Виртанен впервые летит на самолёте. Стюардесса дала ему карамельки и пояснила, что благодаря им во время взлёта не будут закладывать уши. Когда самолет взлетел, Виртанен попросил стюардессу: «Не могли бы вы убрать из моих ушей карамельки?»’

Важное значение в анекдотах этого типа могут играть антонимы: *Pikkutyttö oli elämänsä ensimmäistä kertaa häissä. ”Kuule, äiti, hän kuiskasi avioparin kävellessä häämarssin tahdissa kirkkoon. – Miksi morsiamella on valkoinen puku?” ”Koska valkoinen on onnen väri, vastasi äiti. – Ja tänään on hänen elämänsä onnellisin päivä”. ”Kuule, äiti, kuiskasi tyttö taas hetken kuluttua. – Miksi sulhasella on mustat vaatteet?”* [4, 37]. ‘Маленькая девочка впервые на свадьбе. «Мама, а почему невеста в белом платье?» «Потому что белый – цвет счастья. Сегодня самый счастливый день в ее жизни», – объясняет мама. «А почему жених в черном?»’

1.4. Важную роль в речевой деятельности играют не только лексические значения, но и те грамматические связи и отношения, в которые вступают словоформы в предложениях и текстах. Поэтому интерес представляют анекдоты, построенные на интерпретации грамматических конструкций и знании теоретических аспектов языка. *Opettaja: «Sano kaksi pronominia». «Mitä? Kuka?» «Oikein»* [3, 137]. ‘Учитель: «Назови два местоимения». «Что? Кто?» «Правильно»’. В данном примере обыгрывается знание теории местоимений.

2. В отдельную группу можно выделить анекдоты, построенные на нарушении связности текста. Связность текста – это свойство текста,

обеспечивающее плавный переход от одной мысли к другой и создание целостного представления у читателя или слушателя.

С точки зрения репрезентации языковой игры, построенной на нарушении связности текста, можно выделить следующие группы анекдотов:

2.1. В современном финском анекдоте наиболее частотным является усложнение смысла текста при сохранении его связности (так называемые смысловые скважины): *Suomi, Ruotsi ja Norja kilpailivat siitä, kenellä on viisain eläin. Norjalaiset sanoivat, että heillä on niin viisas kissa, että se osaa viheltää. Ruotsalaiset sanoivat, että heillä on niin viisas kissa, että se hakee lehden postilaatikosta. Suomalaiset sanoivat: «Meilläpä on niin viisas sorsa, että se on pääministerinä»* [3, 118]. ‘Финляндия, Швеция и Норвегия поспорили, у кого самое умное животное. Норвежцы подчеркнули, что у них есть такие умные кошки, которые умеют свистеть. У шведов есть такие умные собаки, которые приносят газеты из почтового ящика. А финны говорят: «У нас есть такая умная утка, что она стала премьер-министром»’. Без знания страноведческого компонента расшифровать указанный анекдот не удастся. В данном случае речь идет о Калеви Сорсе, которые в 1972–1975 гг. проработал в должности премьер-министра. *Sorsa* в переводе с финского языка обозначает ‘утка’.

2.2. Также встречаются анекдоты, для которых характерна репрезентация абсурдной ситуации при сохранении связности текста: *”Minä vähän pelkään, ettei Katri ole niin hyvä ruoanlaittaja kuin hän on kehuskellut olevansa”, – kertoi tuore aviomies kaverilleen. ”Mikä saa sinut epäilemään moista?” – kysyi kaveri myötätuntoa äänessään. ”Tänä aamuna hän yritti avata kananmunaa purkinavaajalla”* [4, 55]. ‘«Я немного боюсь, что Катри не так хорошо готовит, как она хвалила себя до свадьбы», – говорит молодой муж приятелю. «Почему?» «Сегодня утром она пыталась открыть куриное яйцо открывалкой»’.

Или: *«Sinä olet jo siinä iässä, että meidän olisi varmaan puhuttava sukupuoliasioista», tuumi isä pojalleen. «Kyllä, isä», vastasi kuuliainen poika. «Mitä sinä haluaisit tietää?»* [4, 24]. ‘Отец и сын. Отец: «Ты уже вырос, и я хотел бы поговорить с тобой о половой жизни». Сын: «Хорошо. Что бы ты хотел узнать?»’;

Mitä eroa on köyhällä saksalaisella ja rikkaalla saksalaisella? – Köyhä pesee itse mersunsa. [5]. ‘В чем разница между бедным и богатым немцем? Бедный сам моет свой Мерседес’.

2.3. Еще одну группу анекдотов составляют тексты с нарушением логико-смыслового звена: *Pikku-Kalle pyysi isältä apua läksyissä. «Isä, tekeekö koira munia vai saako se vasikoita niin kuin siili?»* [6]. ‘Пикку-Калле просит отца помочь в домашнем задании: «Папа, а собаки высиживают яйца или у них появляется теленок, как у ежей?»’ В данном случае анекдот является пародией на отдельные элементы системы образования.

3. Третью группу финских анекдотов составляют анекдоты, построенные на каламбуре. Каламбур – словосочетание, содержащее игру слов, основанную на использовании сходно звучащих, но различных по значению слов или разных значений одного слова, например: *Miksi Maukka kiersi makkarakioskin kaukaa? Siellä lukee: ”Maukasta makkaraa”* [7]. ‘Почему

Маукка далеко обходит киоск с сосисками? На нем написано: «Вкусные сосиски». Здесь обыгрывается слово *maukasta*. Данная словоформа может представлять собой и парититивную форму слова *maukas* ‘вкусный’, и имя *Маукка* в элативной форме. То есть перевод может звучать как ‘вкусные сосиски’ или ‘сосиски из Маукки’.

Некоторые анекдоты строятся на двусмысленных высказываниях, которые могут быть поняты по-разному и от того являются смешными: – *Saanko tarjota neidille käsivarteni? – Ei kiitos, olen kasvissyöjä*” [3, 9]. ‘– Могу я предложить девушке руку? – Нет, спасибо, я вегетарианка’. Элементом, обеспечивающим каламбуру успех, является так называемый эффект неожиданности. Появление каждого элемента речевой цепи как бы предопределяется всеми предшествующими элементами и предопределяет все последующие элементы: одновременно или последовательно читатель воспринимает два значения, одно из которых не ожидал: *Mitä eroa on mustilla ja vihreillä oliiveilla? – Musti on koira* [5]. ‘В чем разница между черными и зелеными оливками? – Мусти – это собака’. В данном случае обыгрывается лексема *mustilla* ‘у черных’, представляющая собой прилагательное во множественном числе и распространенная кличка собаки Musti. Данный тип анекдотов широко представлен в текстах для детей: *Mihin koira ei halua mennä? Kirpputorille* [7]. ‘Куда не желает идти собака? На блошинный рынок’. Они чаще всего строятся по принципу «вопрос-ответ», поэтому никто, кроме рассказчика, не может ответить правильно на поставленный вопрос. Но по ответам слушателя оценивается его сообразительность, ум, креативность мышления, например: *Mikä on eläinräökkäyksen huippu? Tikanheitto* [6]. ‘Что является наивысшей точкой жестокого обращения с животными? Дартс’. В этом анекдоте обыгрывается слово *tikanheitto*, которое переводится как ‘дартс’, но в случае перевода каждой* части слова в отдельности может быть переведен как ‘бросание дятла’.

Таким образом, анекдот играет важную роль в репрезентации комического в современной финской культуре. Для его реализации активно используется языковая игра, которая может быть основана либо на элементах одного уровня лингвистической системы, либо на текстовом уровне. Как показывает анализ эмпирического материала, для глубокого понимания анекдота важно не только владение языком, но также необходимы знания лингвокультурологического характера.

Литература:

1. Тюкина Л. А. Лингвопрагматические особенности юмористического диалогического дискурса (на материале англоязычного, немецкоязычного и русскоязычного анекдота). Дис. ... канд. фил. н.. Ярославль, 2021. 209 с.
2. Knuutila S. Vanhoja kaskuja. Hämeenlinna: Kirjasto Oy:n kirjapaino, 1990. 200 s.
3. Lipponen U. Kilon poliisi ja muita koululaisjuttuja. Tampere: Tammer–Paino Oy, 1991. 176 s.
4. Sammalkorpi V. Vitsikirja. Hämeenlinna: Karisto Oy, 2005. 120 s.
5. Vitsikirjasto // <https://www.vitsikirjasto.fi/vitsit/?sort=katsotuimmat> (дата обращения: 01.08.2025)
6. Vitsit // Kevätpörriäinen. 2005. S. 30–31, 34–35.
7. Vitsit // Kevätpörriäinen. 2008. S. 30–31, 34–35.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ЖАҢА ФОРМАЛАРЫ: СТЕНДАП

А.Н. Ахмет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Соңғы онжылдықта медиа экожүйенің цифрлыққа ойысуы қазақ тіліндегі әзіл-оспақ дискурсының (humorous discourse) жаңа формаларын алға шығарды. Бұл өзгеріс қазақ тіліндегі әзіл-оспақ сөздердің, яғни күлкі тудыратын әңгіме, монолог, қалжың сияқты жанрлардың жаңа түрлерін пайда қылды болды. Соның ішінде қазір ең танымалы – *stand-up* (стендап) жанры. Бұл – сахнада бір адамның жалғыз өзі сөйлеп, өз өмірінен, қоғамнан көрген-білгенін әңгімелеп беруі. Ол көбіне дайын мәтін бойынша сөйлегенімен, шынайы әңгімелескендей әсер қалдырады (бұл тәсіл ғылымда «псевдоспонтанды» – алдын ала дайындалған, бірақ табиғи көрінетін сөйлеу деп аталады) [1, 2].

Әзіл-оспақ дискурсы – шындыққа деген ерекше күлкі қатынасымен сипатталады, ол әсер ету объектісінің іс-әрекетінде немесе ойында оған түбегейлі тән емес мүмкіндіктер өрісімен үйлесімде көрінеді. Түсіну осы үйлесімдікті қабылдауға және осы әзіл көзқарасымен білдірілген субъективті позицияны бағалауға байланысты. Әзіл-оспақ мәдени құндылықтарды көрсетеді әрі ішкі топтық біртұтастыққа ықпал етеді, сондай-ақ «өзінің» және «өзгенің» шегарасын белгілеуге көмектеседі [2, 229].

Әзіл-оспақ дискурсы дегеніміз – белгілі бір ортада айтылатын күлкілі сөздердің жалпы жүйесі. Ол нақты бір шектеулі жанр емес, керісінше әртүрлі формада, аралас күйде кездесетін күрделі құбылыс. Ғалымдар мұны «жанрлық күту» деп атайды: яғни көрермен немесе тыңдарман белгілі бір әзілдің қалай басталып, қалай аяқталатынын алдын ала сезіп отырады [3, 216–217]. Ал «әзіл-оспақ дискурсы» деген ұғымға мынадай белгілер тән:

1. ресми, салмақты әңгімеден әдейі ауытқу,
2. көрерменмен жақын қарым-қатынас орнататын, қашықтықты қысқартатын күлкілі тон,
3. сол мәдениетте қалыптасқан әзіл айту дәстүрін сақтау [4, 170–171].

СТЕНДАП [ағыл. standup - тік туру] - ауызекі сөйлеу жанрында бір адамның өнер көрсетуін қамтитын комедиялық қойылым түрі [5, 470].

Stand-up жанрының ерекшелігі – ол бір жағынан дайын мәтінге негізделеді, бірақ екінші жағынан тыңдарманға шынайы әңгімелескендей әсер қалдырады. Бұл тәсіл күтпеген, ойға сыймайтын сәйкессіздіктер мен күлкілі жағдайларды айқындай түседі [1, 2]. Стендапта қолданылатын тілдік тәсілдер өте алуан түрлі: өзін-өзі әжуалау (өзін қалжыңға қосу), белгілі бір әлеуметтік рөлдерді қайта қарау, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің ұсақ-түйегін күлкілі немесе философиялық тұрғыдан талдау. Мұның бәрі сөз ойнақылығы

(каламбур), сөздің көпмағыналылығын пайдалану, қалыпты нормадан әдейі ауытқу сияқты әдістер арқылы жасалады [4, 171–172].

Күлкі тек көңіл көтеру ғана емес, әлеуметтік мағынаға да ие. Кейбір зерттеулерде этникалық (ұлтқа байланысты) және әлеуметтік (қоғамдағы топтарға байланысты) стереотиптер – әзілді тез түсінуге көмектесетін «танымдық қысқа жол» екені айтылады. Тіпті «стереотипсіз юмор болмайды» деген пікірлер де бар [6, 101]. Бірақ мұндай стереотиптер адамдардың бір-бірін түсінуіне де, кейде керісінше, ренжітуіне де себеп болуы мүмкін. Сондықтан стендаптағы мәтіндерді зерттегенде тек күлкі тудыратын тілдік тәсілдерді ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік жауапкершілік пен этикалық шектеулерді де ескеру керек [7, 1–2]; [8, 978–979].

Зерттеу нысаны ретінде Мұхтар Ерланның қазақ тіліндегі стендап монологынан алынған фрагмент қарастырылады. Бұл үзіндіде автор өзінің қазақ тілінде сөйлеу деңгейіне қатысты жеке тәжірибесін, қоғамдағы реакцияны және өзін-өзі қабылдауын әзіл арқылы жеткізеді. Мәтін былай беріледі: *«Сәлеметсіз бе! Мен қазақша кішкене дұрыс сөйлей алмаймын. Кешіріңіз. Мен қазақша сөйлегенде сіздерге біртүрлі естілетін сияқты. Мен сияқты адамдар қазақша сөйлегенде бізге “шала қазақ”, “мәнгүрт” деп айтады кейбір адамдар. Мен бұрын ойлайтынмын: мен қазақша дұрыс сөйлей алмаймын, сөйлемей-ақ қояйын деп. Сосын бір күні байқадым – мен Қазақстандағы депутаттар сияқты сөйлейді екенмін, министрлер сияқты сөйлейді екенмін. Сөйлей берейін. Сенде де таңдау жоқ қой, тыңдаңдар енді».*

Бұл мәтінде әзілкеш тыңдарманмен тікелей байланыс орнатып, шынайы әңгімелескендей әсер қалдырады. Сөйлеу ауызекі тіл нормаларына негізделгенімен, құрылымдық жағынан алдын ала дайындалған комикалық түйінге жетелейді. Мұндай тәсіл псевдоспонтанды сөйлеу деп аталады – яғни мәтін алдын ала ойластырылған, бірақ табиғи көрінетіндей етіп жеткізіледі. Тыңдаушыға бағытталған тікелей сөздер («сіздерге», «сіздердің таңдауларыңыз») диалогтық әсер туғызып, әзілдің эмоционалдық ықпалын күшейтеді.

Күлкі тудыруда бірнеше механизм қолданылады. Біріншіден, күтпеген сәйкессіздік (incongruity) – өз тіл кемшілігін саясаткерлердің сөйлеу мәнерімен салыстыру арқылы орын алады. Екіншіден, өзін-өзі әжуалау (self-irony) – автор өз әлсіз тұсын мойындап, оны күлкіге айналдырады. Үшіншіден, мәдени стереотиптерді пайдалану – «шала қазақ», «маңғұрт» сияқты ұғымдар арқылы аудиториямен ортақ мәдени код құрылады.

Тілдік тұрғыдан мәтінде ауызекі стиль басым. Сөйлемдер қысқа, қарапайым, тыңдарманға түсінікті. Гипербола тәсілі де қолданылады – өзін министрлер мен депутаттарға ұқсату арқылы ирониялық эффект тудырады. Сонымен бірге, тыңдарманға тікелей жүгіну адресат пен адресант арасындағы қашықтықты азайтады.

Әлеуметтік-прагматикалық қырынан қарағанда, бұл әзіл жеке өмірден алынған естелік қана емес, қазақ қоғамындағы тілдік сәйкестік, тіл меңгеру деңгейі және қоғамдық қабылдау сияқты мәселелерді қозғайды. Мұнда тіл білмейтін немесе шала білетін адамдардың әлеуметтік бейнесі мен оларға қатысты қалыптасқан стереотиптер әзілдің негізгі өзегіне айналған. Сонымен

қатар, саяси элитаның сөйлеу мәнеріне жасалған пародия астарында қоғамдағы тіл саясаты мен ресми риторикаға қатысты жеңіл ирония байқалады.

«Маған бәрі айтады: сен акцентпен сөйлейсің деп. Ол акцент емес, ол кобальт» фрагменті – қысқа әрі күтпеген сөз ойынына (каламбурға) құрылған әзіл үлгісі. Бірінші сөйлемде «акцентпен сөйлейсің» тіркесі фонетикалық мағынада – адамның сөйлеуінде өзге тілдің немесе диалектінің әсері бар екенін білдіреді. Бұл тұста тыңдарманның санасында тілдік ерекшелік, сөйлеу мәнері туралы ой қалыптасады.

Алайда екінші сөйлем – «Ол акцент емес, ол кобальт» – күтпеген және логикалық тұрғыдан байланысы жоқ көрінетін жауап. «Кобальт» сөзі қазақ қоғамында кең таралған Chevrolet Cobalt көлік маркасы. Дәл осы тұрмыстық деңгейдегі мағына (көлік атауы) әзілдің негізгі комикалық эффектін береді.

«Мен өзімді мәшине жөндеу білмеген орыс сияқты сезінемін» фрагменті – салыстыру тәсіліне құрылған әзілдің үлгісі. Мұнда автор өз жағдайын түсіндіру үшін тұрмыстық және мәдени бейнені пайдаланады. Қазақстандағы кең тараған стереотип бойынша орыс ұлтының өкілдері техникамен, әсіресе көлік жөндеумен жақсы айналыса алады деген түсінік бар. Автор осы қалыптасқан бейнені әдейі бұзып, оны кері формада қолданады: «машина жөндей алмайтын орыс» бейнесі тыңдарман үшін тосын әрі күлкілі әсер тудырады. Бұл күтпеген сәйкессіздік (incongruity) – әзілдің негізгі механизмі. Сонымен қатар, сөйлеуші өзін төмендетіп, өз кемшілігін әжуалайды. Бұл – өзін-өзі әжуалау (self-irony) тәсілі. Тыңдарман мұндай шынайылықты жылы қабылдайды, себебі автор өз әлсіз тұсын жасырмай, оны күлкіге айналдырады.

Әлеуметтік-прагматикалық тұрғыдан бұл әзіл екі деңгейде жұмыс істейді: біріншіден, ол ортақ мәдени кодқа – орыстардың техникаға бейімділігі жөніндегі түсінікке сүйенеді; екіншіден, сол кодты әдейі бұзып, жаңа, абсурд бейне жасайды. Осылайша, әзіл әрі таныс, әрі тосын болып шығып, аудиторияны күлкіге бөлейді.

Бұл мақалада қазақ тіліндегі стендап жанрының ерекшеліктері қарастырылады. Атап айтқанда, жанрдың қалай құрылатыны, псевдоспонданды сөйлеудің қандай белгілері бар екені және әзіл мен стереотип арасындағы шекара қалай анықталатыны түсіндіріледі. Зерттеу жанр теориясына, дискурс талдауға және комикалық әсер тудыратын тілдік модельдерге сүйенеді [3, 216]; [1, 2]; [4, 170].

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі әзіл-оспақ дискурсының жаңа формалары, әсіресе стендап жанры, қазіргі медиа кеңістікте ерекше орынға ие болып отыр. Зерттеу нәтижесінде стендап мәтіндерінде псевдоспонданды сөйлеу, өзін-өзі әжуалау, күтпеген сәйкессіздік, сөз ойнақылығы сияқты тілдік амалдардың жиі қолданылатыны анықталды. Бұл тәсілдер көрерменмен тікелей эмоционалдық байланыс орнатуға, ортақ мәдени кодқа сүйене отырып, күлкі тудыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, этникалық және әлеуметтік стереотиптердің стендап құрылымында маңызды рөл атқаратыны, олардың бір жағынан әзілдің түсініктілігін арттырса, екінші жағынан әлеуметтік жауапкершілік пен этикалық шектеулерді қажет ететіні байқалды. Мұндай талдау ұлттық мәдениеттегі әзіл-оспақ дискурсының тілдік және әлеуметтік

табиғатын тереңірек түсінуге, оның заманауи формаларының даму бағыттарын айқындауға негіз болады.

Әдебиеттер:

1. Горлышкина А. В., Свойкин К. Б. Англоязычный юмористический дискурс STAND-UP SHOW: концепт комического. Статья. С. 1–9.
2. Рысмагамбетова Н.А., Тектіғұл Ж.О. Әзіл-оспақ дискурсының лингвомәдени сипаты (қазақ және ағылшын материалдары негізінде) // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – №2 (77). – Б. 228–243. – DOI: 10.48371/PHILS.2025.2.77.013.
3. Морозова А. М. Жанровая специфика юмористического дискурса // Вестник филологии. № 1. Т. 1. 2013. С. 216–221.
4. Фефелова Г. Г. Языковые средства выражения комического в юмористическом дискурсе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 9(63), ч. 2. С. 170–173.
5. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі /Құрастырғандар: Ш.Құрманбайұлы, қ17 С.Исақова, Б.М. изамхан, Г.Әлімбек, Г.Мамырбекова, Д.Боранбаев. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. - 596 бет.
6. Попов Я. Этнические стереотипы в национальном юморе как выражение социальных страхов // Вестник МиЛ. С. 101–103.
7. Гнездечко О. Н. Юмористические стереотипы и их роль в возникновении межэтнических и межнациональных конфликтов. Издательский дом «Среда», 2021. DOI: 10.31483/r-97470.
8. Новиков А. Л., Новикова И. А. Этнические стереотипы в контексте межкультурной коммуникации: психологические и семантические аспекты // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2019. Т. 10. № 4. С. 977–989.

ПОЛИТИЧЕСКИ КОРРЕКТНАЯ БИБЛИЯ: ОТ САКРАЛЬНОГО ТЕКСТА К СОЦИАЛЬНОЙ САТИРЕ

Пулеха И.Р., Гаврилина Д.С.

ФГБОУ ВО Магнитогорский государственный технический университет им.
Г.И. Носова
Магнитогорск, Россия

Политическая корректность (ПК), как языковое и социальное явление, вызывает неоднозначную реакцию в современном англоязычном обществе. Противники политкорректности активно используют критику, сатиру и пародию, чтобы подчеркнуть гиперболизированность и зачастую абсурдность политкорректных изменений. Более того, они придерживаются мнения, что введение политкорректных терминов в переводах сакральных текстов может привести к искажению их изначального смысла и нарушению традиционных интерпретаций [1, с. 57].

Существует ряд произведений, ярко демонстрирующих подобную реакцию. Среди них – иронизирующие словари и адаптации традиционных произведений, демонстрирующие крайнюю степень политкорректных изменений. Одним из таких произведений является Политически корректная Библия Роберта Прайса (“Politically Correct Bible” by R. Price) – сатирическая

версия Ветхого Завета. В своей версии Библии Р. Прайс «устраняет» гендерную конкретность текста Бытия, его патриархальные настроения, подвергает политкорректной обработке вопросы различного рода дискриминации (например, по половому или расовому признаку), а также активно использует лексическую замену, используя современную терминологию и тем самым делая отсылки к актуальным в настоящее время социально-политическим проблемам.

Обычно при создании так называемых инклюзивных текстов не используются личные и притяжательные местоимения, обозначающие референтов мужского пола (he, him, himself), а также лексемы типа father, son [3, 4]. Так, Бог в ПК-Библии представлен как гендерно-нейтральная сущность, которой даже нельзя однозначно присвоить статус одушевлённости/неодушевлённости, поскольку при обозначении Бога автор использует ряд взаимозаменяемых местоимений, включающий в себя как одушевлённые he и she, так и неодушевлённое it: “He, she, or it made humanity in his/her/its own image” [6]. Посредством множественных местоимений автор иронически показывает, как стремление к инклюзивности может привести к грамматической и логической бессмыслице.

Патриархальность Библии устраняется и другими средствами. Например, текст традиционной Библии “In the beginning God created the heaven and the earth” [5] в политкорректном варианте выглядит так: “In the beginning God evolved the heavens and the earth, and the earth was without patriarchy and void of sexism” [6].

В данном примере показан часто используемый Прайсом приём – лексическая замена (“created” на “evolved”), которая смещает текст Писания от религиозной доктрины к научно-направленному тексту. Кроме того, здесь присутствует добавленное прямое утверждение о том, что изначально мир был свободен от проблем патриархальности и сексизма, которое создаёт комический эффект.

Также стоит отметить стилистическую сниженность текста в ПК-версии Прайса. Например, оригинальный текст “Let there be light” [5] в ПК-версии выглядит так: “I propose there be light. Any feedback on that?” [6]. Подобное вольное изменение текста даже там, где, казалось бы, нет ничего непolitкорректного, придаёт речи Бога разговорный и юмористический характер, так как намекает на ситуацию некоего собрания, на котором Бог вносит «рационализаторское» предложение и ожидает реакции публики на него. Неоднократно используя этот приём, Прайс иронизирует над чрезмерной политкорректной обработкой любого текста в любом дискурсе, к которой стремятся сторонники ПК.

К политкорректным изменениям относится и критика насилия, облечённая в социальную сатиру. Здесь Прайс либо смягчает сцены убийств и наказаний, либо высмеивает их, превращая драматические моменты в гротескные пародии. В некоторых эпизодах автор открыто иронизирует над правовыми реалиями современности, вводя в древний текст понятия вроде права на приватность или надзора за преступниками. Такой приём придает тексту черты политического памфлета, где жестокость становится объектом

саркастического осмеяния. Например, в Библии короля Якоба говорится “And the Lord set a mark upon Cain, lest any finding him should kill him” (Genesis 4:15) [5]. В ПК-Библии Прайса читаем “Here, we’ll put this mark on you, so concerned parents will know a convicted murderer is in their community...” [6]

В классическом тексте наказание Каина выражается в виде таинственного знака, который одновременно защищает его от возмездия (не давая другим его убить) и символизирует Божье правосудие. Это метафорическое клеймо становится символом божественного суда, но одновременно и милосердия, поскольку Каин, несмотря на своё преступление, сохраняет жизнь. В версии Прайса текст претерпевает кардинальную трансформацию. Вместо абстрактного божественного знака появляется реалистичная, социально заряженная деталь – система общественного надзора. Фраза “concerned parents” отсылает к современным законам, требующим информировать общественность о преступниках (например, имеются реестры сексуальных преступников).

Изначально политкорректные лексемы были призваны смягчить тональность текста и обеспечивать его нейтральный или даже возвышенный стилистический регистр [2]. Однако в священном тексте Библии лексические изменения приводят к снижению стиля: возвышенная, сакральная формулировка заменяется на административно-бытовую. Вместо строгого “the Lord set a mark” автор использует фразу “we’ll put this mark on you”, в которой божественное действие обесценивается, превращаясь в банальный бюрократический акт.

Трагичность сцены убийства младенцев также была утрачена в ПК-варианте Библии: “And Pharaoh charged all his people, saying, Every son that is born ye shall cast into the river, and every daughter ye shall save alive” (Exodus 1:22) [5]. В политкорректной версии текст подвергается радикальной трансформации: вместо массового инфантицида появляется сцена, напоминающая современную практику усыновления: “A worker for DYFS [child services]... took him for her own son” [6]. Упоминание DYFS (Division of Youth and Family Services) – реального американского агентства по защите детей – вносит в текст анахронизм и создает эффект социальной сатиры. Хотя лексически текст смягчается (страшная сцена массового убийства заменяется на бюрократическую процедуру), он лишается трагичности и символизма, превращаясь в пародийную критику социальной системы.

Следовательно, можно сделать вывод, что в политкорректной Библии Прайса критика насилия воплощается через глубокую трансформацию языка, лишаящую текст сакральности и превращающую его в сатирическое зеркало современности. Величественное божественное правосудие здесь обесценивается, уступая место приземленным бытовым реалиям. В результате насилие в политкорректной Библии не устраняется – оно маскируется за абсурдом, сатирой и социальными анахронизмами, теряя свою сакральную значимость и превращаясь в средство политической полемики. Таким образом, возвышенные библейские образы превращаются в гротескные аллюзии на современные институты контроля, теряя свою глубину.

Таким образом, можно сказать, что “Politically Correct Bible” Р. Прайса представляет собой яркий пример произведений, высмеивающих и разоблачающих лингвистические нововведения борцов за ПК. Новая версия Библии показывает, к каким абсурдным последствиям может привести бездумное внедрение современных тенденций в прецедентный текст. В целом, политически корректная модернизация лексики и тематики текста Ветхого Завета приводит к переоценке инклюзивности языка и в очередной раз поднимает вопрос о необходимости и уместности подобных изменений.

Литература:

- 1.Беляева, И.Ф. Политкорректность в межязыковой передаче сакрального текста: путь в будущее или нарушение принципов перевода? / И.Ф. Беляева, Г.Т. Хухуни, А.А. Осипова // Вопросы современной лингвистики. – 2021. – №. 5. – С. 56-67.
- 2.Маклакова, Е.А. Политическая корректность и тональность общения как семантические признаки наименований лиц (на материале контрастивных исследований в русском и английском языках) / Е.А. Маклакова // Политическая лингвистика. – 2010. – №. 3. – С. 93-104.
- 3.Пулеха, И. Р. Английские гендерные маркеры в социокультурном контексте / И. Р. Пулеха // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования: Тезисы докладов 78-й международной научно-технической конференции, Магнитогорск, 20–24 апреля 2020 года. Том 2. – Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, 2020. – С. 415.
- 4.Шаров, К.С. Сделаем Бога политкорректным? / К.С. Шаров // Вопросы философии. – 2019. – №. 6. – С. 86-96.
- 5.King James Bible : [сайт]. – USA, 2007. – URL: <https://www.kingjamesbibleonline.org/> (дата обращения: 05.02.2025).
- 6.Price, R. The Politically Correct Bible / R. Price. – USA: Ebookit.com, 2014. – 194 p.

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕДИЦИНСКОГО ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Маджаева С.И.

**ФГБОУ ВО «Астраханский государственный медицинский университет»
Министерства здравоохранения РФ**

Исакова С.С.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Проблема отображения юмористического дискурса в языковой картине мира до настоящего времени не была изучена в полном объёме и остаётся актуальной для антропоцентрических направлений современного языкознания, в том числе и медицинский юмористический. Говоря о дискурсе, надо отметить его объемность, и помнить, что это комплексное коммуникативное событие. Появление такого направления в лингвистике как дискурс привело к решению новой задачи – задачи лингвистического описания дискурса [Бабаян, с.76], в процессе которого внимание исследователей сосредоточено не только на самом тексте. Дискурсивный анализ исследуемого языкового явления выходит за его пределы в междисциплинарную область

лингвистики, прагматики, психологии, философии, риторики, социологии и других наук. При анализе дискурса текст интерпретируется с учетом стратегий и тактик тех, кто участвует в создании данного текста, его продуцентов. Важно помнить, что дискурс-анализу подвергаются различные жанры речевых произведений – художественные тексты, фильмы (скрипты), речи политиков, врачей, артистов, дискуссии и т.п. Как справедливо подчеркивает В. В. Дворянцева, «данный анализ исследует речевые примеры не с точки зрения последовательности предложений, а в плане проявления в этих произведениях определенных характеристик, которые отражают их организацию, тематическую согласованность, риторическую направленность, связность и т.д.» [Дворянцева, 2013, с. 10]. Следует подчеркнуть, что целью дискурсивного анализа является обнаружение скрытых смыслов, которые могут быть отображены и через юмор. Рассматривая различные аспекты юмора с точки зрения контекста, среды и аудитории, С.С. Исакова и А.К. Култанбаева выделили основные функциональные жанры юмористического дискурса. Они пришли к выводу, что юмористический дискурс в казахской, английской и русской лингвокультурах характеризуется некоторыми общими и отличительными чертами в зависимости от ситуативного контекста и стилистической репрезентации шуток [Исакова, 2025, с. 88].

Развитие науки и техники, рост контактов в научной сфере расширило границы исследования дискурса в целом, и медицинского дискурса, в частности. Медицинский дискурс можно назвать междисциплинарным, поскольку медицина находится в постоянной связи со знаниями дискурсов таких наук, как психология, юриспруденция, физика, химия, компьютерная диагностика, биология, философия, экономика, космос и др. [Маджаева, Башкина, Гречухина, 2024, С.66]. Анализ работ по медицинскому дискурсу показал, что медицинский дискурс динамичен, социален, диалогичен и персоналифицирован, имеет такие особенности, как социальная ориентированность, взаимосвязь экстра- и интралингвистических факторов, роль адресата и адресанта особая, а также существует необходимость учёта коммуникации при исследовании дискурса [Маджаева, Башкина, Гречухина, 2024, С.66].

Медицинский дискурс, являясь специальной разновидностью институционального дискурса, предполагает речевое взаимодействие в сфере медицины, целью которого является оказание помощи пациенту, убеждение, обеспечение физического/морального благополучия. Медицинский дискурс можно подразделить на горизонтальный и вертикальный виды. Горизонтальный дискурс характеризуется общением специалистов-медиков, вертикальный содержит апеллятивный и эмоциональный компоненты, он ориентирован на широкий круг людей. При горизонтальном дискурсе функционируют термины, являющиеся инструментом профессиональной коммуникации, средством актуализации медицинских знаний в процессе деятельности [Маджаева, 2013, с. 28]. При вертикальном дискурсе актуализируются слова разного рода, толкование и объяснение терминов. Но, не всегда при горизонтальном виде медицинского дискурса, при обмене

информацией используются специальные лексемы, врачи часто используют юмор, применяют сленг.

В настоящей работе делается акцент на определение юмористического медицинского дискурса и его основных характеристик.

Считаем целесообразным остановиться и на определении юмора, а затем перейти к определению юмористического дискурса. Юмор – это умение подметить смешную сторону кого или чего-либо. Считаем, что только интеллектуальный человек может отнестись шутливо, добродушно-насмешливо по отношению к чему-либо или кому-либо. Можно сказать, что юмор это – «особый способ осмысления отдельных фрагментов действительности, уникальный показатель зрелости людей» [Кулинич, 1999, с. 8]. В. И. Карасик считает, что юмор представляет собой способность индивида воспринимать смешные стороны жизни и рассматривает эту способность как фундаментальную характеристику человека [Карасик, 1997]. Большая Советская Энциклопедия трактует юмор как «особый вид комического; отношение сознания к объекту, к отдельным явлениям и к миру в целом, сочетающее внешне комическую трактовку с внутренней серьёзностью. В отличие от собственно комической трактовки, юмор, рефлектируя, настраивает на более вдумчивое, серьёзное отношение к предмету смеха, на постижение его правды, несмотря на смешные странности, – в этом юмор противоположен осмеивающим, разрушительным видам смеха» [Электронный ресурс]. Юмористический дискурс, по мнению В. И. Карасика, представляет собой «текст, погруженный в ситуацию смехового общения». Ситуация смехового общения с точки зрения коммуникации, по В. И. Карасику, характеризуется такими признаками, как намерение участников избежать серьезного разговора, придать общению юмористическую тональность, наличие сложившихся моделей смехового поведения, принятого в данной лингвокультуре [Карасик, 2002, с. 252].

Поскольку целью данной статьи является анализ собственно медицинского юмористического дискурса, считаем необходимым привести определение понятия «медицинский дискурс». Медицинский дискурс – это совокупность языковых, культурных и социальных практик, связанных с медициной и здравоохранением. К медицинскому дискурсу исследователи относят лекции перед студентами, официальное и неофициальное общение с коллегами и младшим персоналом, общение с пациентами и их родственниками, записи в карточке пациентов, истории болезни, больничные листы, справки [Маджаева, с. 92]. Проблемам профессионального общения врачей и пациентов посвящены работы Э.В. Акаевой (2004), М.И. Барсуковой (2007), В.В. Жура (2008), Ю.В. Рудовой (2008).

Людям, принадлежащим к одной группе профессий, свойственно особое видение окружающего мира. Профессиональное видение мира находит свое отражение в языке, обслуживающем ту или иную специальную сферу [Киселева, с. 301]. В том числе, врач часто использует юмор. Использование юмора обусловлено спецификой деятельности врача, повышенной степенью профессиональной ответственности, стрессов. Все это порождает эмоциональную отстранённость в общении с пациентами и необходимость

эмоциональной разгрузки в неофициальном общении. Медицинский юмористический дискурс – это специфическая форма общения, в которой используются элементы юмора для обсуждения медицинских тем, вопросов здоровья и взаимодействия между специалистами-медиками и пациентами. В данном дискурсе используются различные формы – шутки, анекдоты, карикатуры, комиксы, сериалы и фильмы на медицинские темы.

Какова же роль юмора в медицинском дискурсе, его функции? Анализ профессиональной деятельности врачей Астраханской области выявил следующие функции юмористического дискурса в сфере медицины.

1. Предохранительная/протективная или рекреационная. Специалисты-медики посредством юмора «закрываются» от сложностей не только своей деятельности, но и окружающей среды. Юмор помогает снизить уровень тревожности, стресса как у пациентов, так и у врачей/ медицинских работников.

2. Маскировочная. Через данную функцию, врач скрывает истинное положение.

3. Оценочная. Специалист-медик, таким образом, готовит пациента к точному диагнозу. Юмор в данном случае может помочь пациенту адаптироваться к своему состоянию и сохранять позитивный настрой.

4. Фатическая. Врач старается наладить или прекратить коммуникацию, привлечь внимание пациента, убедиться, что он слушает внимательно, отвлечь пациента от его болезни. Юмор делает информацию более доступной и запоминающейся.

5. Функция коммуникативной поддержки заключается в оказании помощи через общение. При помощи этой функции специалист-медик создает условия для комфортного общения, устанавливает благоприятный психологический климат. Общаясь с коллегами при помощи юмор, врачи помогают создать ситуацию уверенности у молодых коллег и студентов, развивают профессиональные компетенции. Можно сказать, что юмор укрепляет связи между членами команды медиков, что способствует созданию более сплоченной и поддерживающей среды.

6. Образовательная. Юмор – эффективное средство в образовательных целях. Он делает информацию доступной, запоминающейся для студентов и пациентов.

В медицинском юмористическом дискурсе используются разнообразные риторические приемы, которые помогают создать комический эффект. К ним относятся ирония – насмешка, облеченная в форму положительной характеристики или восхваления, создающая комический эффект за счет противопоставления сказанного и подразумеваемого, сарказм – острая, язвительная ирония, направленная на обличение социальных явлений, пародия – подражание стилю, манере или содержанию произведения с целью его осмеяния, каламбур – игра слов, основанная на многозначности и омонимии.

Преподаватели кафедры латинского и иностранных языков Астраханского государственного медицинского университета собрали материал по переводу латинских терминов студентами-первокурсниками. Приводим некоторые из них. *Хирург – это руки, замешанные в чем-либо, corpus*

cornus posterioris – тело задних горлов, *e[ophthalmus* – полное выпучивание глаз, лимфогранулематоз – болезнь, когда лимфа скатывается в гранулы, *hiatus nasi nervi* – расщелина носа нерва, *enterorrhaphia* – наложение вшей на кишечник, врач, который лечит кожные заболевания – дерматолог и т.д. Такие перлы, с одной стороны возмущают преподавателя, с другой, позволяют разрядить обстановку и объяснить термины.

Нельзя не сказать о медицинском сленге – средстве языковой конспирации. Под сленгом понимается особо периферийный пласт нелитературной лексики и фразеологии, лежащий вне пределов литературной речи, но часто проникающий в нее и пополняющий ее. Сленг характеризует человеческое тело, осмотр и исследование, болезни, методы лечения, медицинскую документацию, названия врачей и т.д. Например, в английском языке *doctor's mistake* обозначен как *труп*, в русском – *прокáпать* – *ввести лекарственное средство с использованием капельницы, зашинуровать* – *наложить шину, раздышать* – *восстановить дыхание* и т.д. Сленг легко узнать по нестандартной синтаксической номинации, изменению сочетаемости лексических единиц: *поймать осложнение, завести сердце, загрузить пациента, реакция на тот свет, каратикулы, намордники* и т.д.

Юмор используется не только при коммуникации, но и для обозначения болезней, поведения пациентов. Например, в период пандемии появилось много лексем, связанных с юмором. Е.С. Бугрышева выделила ядро и периферию Ковида-19, в которых функционируют слова, связанные с юмором. Это - 1) карантин, самоизоляция; 2) пандемия и её распространение; 3) средства защиты [Бугрышева, 2022].

Медицинский юмористический дискурс как речевое действие имеет значение для коммуникантов в процессе общения. Он (юмор) может быть использован для того, чтобы поддержать нормальное общение, продлить его или, наоборот, нарушить ход коммуникации, создать коммуникативный конфликт, прервать процесс общения.

Информация о финансировании.

Статья написана в рамках научного проекта ИРН АР19676461 «Этнические стереотипы и категория смеха в юмористическом дискурсе: сопоставительные аспекты», финансируемого государственным грантом МОН РК на 2023-2025 годы.

Литература:

1. Бабаян В. Н. Различные подходы к определению понятия «дискурс» и его основные характеристики // Верхневолжский филологический вестник. – Ярославль. – 2017. – № 1. – С. 76 – 81.
2. Баранцева О.А., Икова Ю.И. Юмор в медицинском дискурсе // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков. Пермь, 2014. - № 10. – С. 11-15.
3. Большой толковый словарь русского языка / Под. ред. С.А. Кузнецова. -1-е изд. – Санкт-Петербург: Норинт, 2014. – 1536с.
4. Бугрышева Е.С., Измайлова А.С. Ковидный юмор в английском, французском и русском языках //культура и образование. – 2022. - №3 (46). – С. 81-89.
5. Дворянцева В.В. Лингвопрагматические особенности бытового диалогического дискурса (на примере русского и английского языков): дисс. ... к. филол. н. – Краснодар, 2013. 174 с.

6. Искакова С.С., Култанбаева Л.К. Юмористический дискурс: содержание, структур и специфика // Вестник Кокшетауского ун-та им. Ш. Уалиханова. Серия филология. – 2025. – №1. – С.76-92.
7. Елькин И.О. Юмор и пандемия // Эл. науч. журнал «Системная интеграция в здравоохранении. - №1 (54). – 2022. – С. 88-94.
8. Карасик В. И. Анекдот как предмет лингвистического изучения // Жанры речи: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Колледж, 1997. – Вып.1. – С. 144–153
9. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
10. Киселева, Л. А. Понятие профессионально-языковой картины мира в лингвистике // Слово. Словарь. Термин. Лексикограф: Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции памяти доктора филологических наук, профессора Юрия Николаевича Марчука, Москва, 01–02 марта 2019 года / Под общей редакцией И.И. Валуйцевой. Редактор английского текста И.А. Улиткин. – Москва: Московский государственный областной университет, 2019. – С. 299-303.
11. Кулинич М. А. Лингвокультурология юмора: (На материале английского языка). – Самара: Изд-во Самар. гос. пед. ун-та, 1999. – 180 с.
12. Маджаева С.И. Термины в медицинском дискурсе // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 33. – С. 92–94
13. Маджаева С. Медицинские терминосистемы: становление, развитие, функционирование: Автореф. дис.д. филол. н. – Волгоград, 2013. 37с.
14. Маджаева С.И., Башкина О.А., Гречухина З.Р. Особенности педиатрического дискурса // Вопросы современной лингвистики. – 2024. – № 1. – С. 65–80.
15. Электронный ресурс. Адрес доступа: URL: <https://gufo.me/dict/bse/Юмор> (дата обращения 16.06.2025)

ЮМОР И СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН В СКАЗКАХ ОБ АЛДАРЕ КОСЕ

Токатова Л. Е.

Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана
Павлодар, Казахстан

В казахской традиции высокоморалистичные «Слова назидания» Абая, основателя казахского литературного языка, являются известными призывами к справедливому поведению человека. Они контрастируют с юмористическими рассказами Алдар-Косе, проказника и плута, нередко сравниваемого с немецким Тилем Эйленшпигелем (Уленшпигелем) или турецким Ходжой Насреддином. Рассказы о нем имеют особую тональность, юмор и справедливость в них – полнозвучный голос реальной жизни казахов от средневековья до конца XIX века.

Казахская сказка стала обладательницей грандиозного идеала справедливости благодаря излюбленному герою всех казахов – Алдару Косе. Он откровенно издевается над здравым смыслом, наверное, поэтому он любим народом. Сам себя Алдар называет «обманщик обманщиков» (в сказке «Алдар-Косе»), насмешником (в сказке «Обманщик обманщиков»), страшным плутом (в сказке «Чык-Бермес Чыгайбай и Алдар-Косе»). Вопрос о том, кто же на самом деле такой Алдар Косе, проясняет С. Кондыбай: «Алар Косе –

комическо-демоническая фигура, отрицательный вариант культурного героя и мифологический плут-трикстер с отчетливой хтонически-шаманской окраской... Трикстер – демонически-комический дублер героя, наделенный чертами плута, озорника» [3, 74].

В самом антропониме обнаруживается связь с внутренней сутью: Алдар в переводе означает «насмешник». Свое же прозвище «Косе» герой получает символически и посредством публичного позора своих обидчиков, причем свидетелями их позора становится народ (сказка «Как Алдар стал Алдаром-Косе»). Сюжетная канва «главной» сказки «Как Алда стал Алдаром-Косе» анекдотична и соответствует сказочной эстетике «низа». Мы находим Алдара в почтенном возрасте и покинувшим свой край. Он переезжает во владения другого хана, где народ с почетом принимает его и отводит ему хорошие уголья. Однако Алдара преследуют те, кого он разорил. Они отправляет ему вслед самых бывалых и хитрых плутов. (Здесь нельзя не заметить, что анекдотичность сказки заложена уже в ее завязке: за плутом отправляются плуты. Горшок называет чайник закопченным, хотя и сам не белее). Прознав об этом, Алдар устраивает себе похороны: днем он режет семь баранов и призывает удивленных людей помочь ему копать могилу в форме юрты, а ночью – заготовил пищи, воды, топлива на десять дней, фитиль, кремень и косеу. На следующий день зарезал еще семь баранов, справил поминки, надел саван, попрощался с женой и детьми и вошел в могилу. Через семь дней устроили ему поминки. Те, кто пришли его наказать, от досады пошли посмотреть его могилу. Увидев дым из могилы, они решили, что Алдар горит в аду, ведь он обидел много достойных людей, и захотели по очереди поиздеваться над могилой «нечестивца». Раскаленным косеу Алдар отметил каждого. Байские и ханские люди не смогли даже сесть на своих коней, были вынуждены прийти к озеру и жить возле него, пока не зажили их раны. Потом они пришли жаловаться к хану, на земле которого жил Алдар, но в это время в юрту зашел разодетый в шелковых халат неизвестный бай, назвавшимся Косеу. Он рассказал свою историю о том, что богатый отец оставил ему шестьсот рабов, из них шестьдесят отъявленных смутьянов сбежали и грабят путников. «Все они имеют пометки на ягодицах раскаленным косеу. Если не верите мне, то разденьте их, проверьте. Вот этого я купил в стране такого-то хана, а тех вот у такого-то хана. А косеу, которым я сделал пометки, вот он», – заключил свой рассказ Алдар [2, 380]. Концовка этой сказки, как и других, типична, поскольку у героя своя сказочная «программа»: Алдар в очередной раз продемонстрировал торжество справедливости, которое всегда для него оборачивается денежным вознаграждением (в этом варианте «программы» хан по его совету продал байских и ханских людей и отдал ему деньги).

Поставив перед собой справедливость как задачу, которая должна находить свое решение и подтверждение, Алдар Косе направляет свой юмор либо против кучки настоящих «самых бывалых и хитрых плутов» и чертей, либо, что чаще всего, использует тактику личной нападки. Нам кажется, что его вера в спасительность юмора абсолютна, но с маленькой оговоркой: она иногда сочетается с некоторым недоверием, потому что герой жестоко и безжалостно расправляется, например, со своими обидчиками, чертями или с

другом (сказки «Как Алдар стал Алдаром Косе», «Алдар-Косе и черти», «Алдар-Косе и скупой друг»).

Сказки об Алдаре Косе – это мир амбивалентных возможностей, в котором герою необходимо вернуть себе и антогонисту свою собственную ответственность за справедливость этого мира. Алдар должен сначала скомпрометировать все смыслы, чтобы утвердить свой – смысл справедливости. Так, в сказке «Обманщик сказал правду» друг Алдара Альти интересуется у него, говорил ли он когда-нибудь правду. Алдар рассказывает историю о том, что у его знакомого бая Турмагамбета был арабский волкодав, которого кормил лишь один слуга Абиль. Он отвечал за волкодава своей головой. После праздника Абиль накормил остатками угощения пса, который сразу же заболевает. Абиль убегает, зная, что скрыться можно в двух местах: направо от аула в овраге и налево – в густых камышах, у озера. Все это видит Алдар. Турмагамбет, заметив, что его любимый пес подыхает, начинает искать Абиля, проклиная его. Спрашивает у Алдара, сетуя на то, что тот его обманывал уже сто два раза. «Что мне ответить? Задача! Если сказать, что Абиль в камышах, бай решит, что я, как всегда, обманываю его: бросится в овраг и поймает бедняга. Скажу-ка я на этот раз правду, что Абиль в овраге. Бай не поверит и кинется в камыши» [1, 78], – размышляет про себя наш герой. Бай, как мы понимаем, отправляется в камыши. «Ну как мне не радоваться, – говорит Алдар, – Один раз сказал правду баю, и то она обманула его. Кстати, собака выздоровела и Абиль был прощен» [1, 79].

Иногда юмор и справедливость в сказках об Алдаре изменяет границы жанра, не изменяя своей сказочной эстетике, и тогда сказка о безбородом исключает возможность конца и открывает путь в бесконечность; она становится легендой. Так, в сказке «Как Алдар увел коня у вора» наш герой берется украсть у самого настоящего вора племенного жеребца. Алдару рассказывают: «Шерсть у него – золотом блестит, хвост и грива – во ветру развеваются, зубы, как жемчужные, а глаза, как звезды, горят. А какой быстроногий! Говорят, птиц обгоняет. ... Ведет вор его в шелковом недоуздке, под шелковым покрывалом». Из разговора мы понимаем, что бай Шигайбай спрячет коня и не даст развести потомство. Алдар берется помочь чабанам: он обогнал вора, дождался момента, когда тот уснет, снял недоуздок, завел жеребца в лесную чащу, накрылся его шелковым покрывалом, надел на себя недоуздок и, вымазав себе лицо грязью, пошел за воров. Отойдя далеко, он дернул за повод. Вор подумал, что увидел черта, и Алдар еще долго гнался за ним. Шигайбай жестоко наказал вора, а «Алдар верхом на лысом сером жеребце приехал в аул. От этого красавца коня и пошла порода серых с лысиной лошадей – казахская чистопородная» [2, 354].

Справедливость, утверждаемая юмором демонстрирует состоятельность человека, его способность жить в гармонии, пусть для этого главный герой обманом изменяет свой социальный статус, иногда специально перевоплощаясь для этого, но чаще символически переходя из униженно-покорного состояния в роль хозяина ситуации. И складывается впечатление, что проделки Алдара Косе во имя справедливости не вызывали у него самого

и простого народа ничего, кроме удовольствия и искреннего смеха, ведь медведь знает семь песен, и все семь про мёд.

Разные векторы в утверждении универсальной справедливости для нас не имеют равным счетом никакого значения, потому что это лишь разные условно-поэтические и наивно-этические сюжеты со спасительной мудростью и ласковой насмешкой над несовершенным миром, и обладают исключительной важностью, потому что это борьба за божественные права человека.

Сюжетно сказки о безбородом насмешнике построены на встречах с разными персонажами, действие часто происходит и практически всегда связано с излюбленным народом топосом – степью. Думается, что таким образом вольно или невольно в казахской бытовой сказке разряжалась теснота жизни. Сказок об Алдаре достаточно много: есть сказки, содержащие сведения о герое; сказки, в которых герой помогает бедным, не оскорбляя их человеческого достоинства; сказки, сюжетный ход коих строится на обмане; сказки, где обман выполняет роль наказания или возмездия. Все эти сказки можно разделить согласно трем идеям. В первую включить истории о справедливости как выражение идей общечеловеческой морали («Ослиная подкова», «Сазан и щука», «Как Алдар стал Алдаром-Косе»); во вторую – сказки о социальной несправедливости («Рождение Алдара», «Обманщик обманщиков»); в последнюю – тексты, иллюстрирующие нехитрую мысль «всему должна быть своя мера, в том числе и добру» («Алдар-Косе и скупой друг», «Бараны рога», «Небылица», «Бай Утежан и Алдар-Косе», «Шутка Алдара-Косе»). Если в сказках первой группы развенчивается та или иная черта наших нравов – нелепость, неоправданное притязание на знание или опыт, завуалированная насмешка или даже ухмылка над человеческим достоинством, оскорбление моральных норм, глупое соперничество, превосходство, злорадство и многое другое, а в сказках второй группы все внимание сосредоточено на бессердечии как признаке социальной несправедливости, то в небольшой по количеству сказок третьей группе добро героя одинаково приобретает цену и обесценивается. Так работает природа. С помощью юмора Алдар Косе совершает торжество над дурным, раскрывает невероятную силу приспособляемости к несправедливым условиям в разрезе всех трех идей, которые составляют концепцию юмора как экстерииоризацию справедливости.

В сказочных сюжетах непримиримость позиции безбородого обманщика по отношению к отталкивающим чертам человека и к противоестественной социальной несправедливости создает справедливый мир ценностей, которые регулируют основы жизни в кочевом мировоззрении. Эти ценности являются выражением стремления народа к всеобщей справедливости, что является борьбой за божественные права человека в то время, когда «отсутствовало ясное различие между божественным и земным» [4, 239]. Юмор Алдара становится источником приятных переживаний для простого народа и нередко средством пополнения своего пустующего кармана.

В целом в сказках об Алдаре юмор и справедливость выступают как универсальное явление, его смысловое пространство – духовный опыт народа

и созерцание, познание, переживание, очищение, сопричастность, этническая память – связано с ценностью справедливости, носителя которой избрал народ:

Беспредельны земные дороги, а жизнь человеческая коротка. Не теряй времени, Алдакен!

Тогда сел он на медведь-коня, затащил песню и погнал шестом перед собой косяк байских скакунов, не гадая о том, что ждет его впереди, не печалась о том, что оставил за спиной.

Спрашивай не того, кто долго жил, а того, кто много видел.

Степь широка, нар силен, а Алдакен умен. И не всякий, кто гонится, хочет догнать.

Юмор Алдара универсален не только потому, что он естественен в своем развитии и бытовании в народе; не только потому что он «рукотворен», поскольку народ сведущ по опыту своих «рук» в смеховом эффекте мудрой идеи или здравого смысла; не только потому, что каждая шутка часть накопленного коллективного опыта, – юмор Алдара универсален потому, что является выражением идеи о всеобщей справедливости, которая возникает в равенстве, братстве и единстве, обладает чудесной смелостью, ведь достигается смелой борьбой, абсолютной непримиростью и славными победами; он дышит именно той энергией, которой заряжен народ. Он прославляет, вооружает, символизирует, выражает для человека идею справедливости так, как будто она является его собственной идеей.

Литература:

1. Алтайский К.Н. Алдар-Косе. По мотивам казахских народных сказок. Алма-Ата : Жалын, 1977. 144 с.
2. Казахские народные сказки / Сост. Т. Дауренбеков. Пер. с каз. Алма-Ата : Жалын, 1979. 415 с.
3. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь / В кн.: Кондыбай С. Полное собрание сочинений. 5 том. Алматы : Арыс, 2008. 472 с.
4. Радин П. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи. Пер. с англ. Кирющенко В. В. СПб : Евразия, 1999. 288 с.

ФРАНЦУЗ ӘЗІЛ-ОСПАҒЫ

С.С. Исакова, Н.Е. Қартжан

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Француз мәдениеті Ежелгі дәуір оқымыстыларының, франк соғысының, христиандық діндарлықтың және басқа да көптеген маңызды факторлардың күшті әсерін бастан өткерді, бірақ бұл белгілер ұлттық мінез құрылымынан әлі де айқын көрінеді. Әсіресе, «француз рухының» осындай компонентін тапқырлық ретінде атап өткен жөн; esprit сөзін орыс тіліне «тапқырлық» ретінде ғана емес, «рух, ақыл, мінез» деп аударуға болады. Тапқырлықты гетерогенді ұғымдардың, шындықтардың байланыс нүктелерін байқататын және оларды біртұтас, сыртқы парадоксалды, бірақ нақты мәнге

орналастыратын шығармашылық қабілет деп сипаттауға болады. Бұл сапа, сөзсіз, жоғары интеллектуалды қабілеттерді, ұшқыр ақыл-ойды, объектіні әртүрлі көзқараспен көре білуді білдіреді. Әйгілі француз моралисті Ж. де Лабрюйер өзінің «Мінез» еңбегінде: «талғампаздық пен жеңілдікті бай қиялмен үйлестіретін адам ғана ұсақ-түйек нәрселер туралы әдемі әзілдесіп, көңілді сөйлесе алады: «Көңілді өткірліктермен көрсету – бұл ештеңеден бір нәрсе жасау, бір нәрсе құрастыру», – деп жазды [1]. Шынайы француз тапқырлығының мысалдарын мақал-мәтелдерден, Мишель Монтень, Франсуа Рабле, Ж.-Б. Молиер, Вольтер, Анатолий Франс және Франция әдебиетінің көптеген классиктерінің дәйексөздерінен табуға болады. Ақылдылық, әрине, француздарға ғана тән емес. Нағыз Француз тапқырлығының ерекшелігі, мысалы, неміс тапқырлығының формальды ауырлығы мен ішкі тереңдігінен айырмашылығы, кейде оның мазмұнына зиян келтіретін фразаның жеңілдігі, қарапайымдылығы, әсемдігі, сыртқы әсемдігі болып саналады. Әрине, мұндай тапқырлықтың ең сәтті механизмі фонетикалық, яғни сыртқы үндестіктерге негізделген сөз болды. Ежелгі уақытта кеңінен қолданған сөз ойыны Францияда XVII-XIX ғасырларда өнерге айналып, сыпайылықпен байланысып, өркениетті әлемге Париждің жақсы талғамның (beau goût) тағы бір үлгісі ретінде таралды. Барлық әзілдер әлемдік әзіл тарихында қалмады; көбісі ұмытылды, басқа сәннен шыққан заттар сияқты, ұмытылды және бір кездері оларға қатысты өзекті себептер де болды.

Тапқырлық, жоғарыда айтылғандай, шығармашылық, демек, теориялық ойлауға негізделген интеллектуалды қабілет. Бұл байланыс кездейсоқ емес; айқындықтың негізі – мағыналардың әртүрлілігін байланыстыратын айқын және есептелген ақыл. Рационализм, абстракцияларды теориялауға және құруға бейімділік – Француз мінезінің тағы бір маңызды ерекшелігі. Математика мен философия, кем дегенде, картезиандық cogito-дан бері білімді француздың интеллектуалды қорының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл француз, айталық, өзінің мұқият эмпиризммен практикалық ағылшыннан күрт ерекшеленеді. Фрэнсис Бэкон француз ойлауын «өрмекшінің жолы» деп атайды, ол өзінен теориялық пайымдаулар тізбегін жасайды. Француздың қасиеті – қатаң логика, айқындық, логикалық құрылымдардың дәйектілігі. Егер сөйлеу тым түсініксіз және қисынсыз болса, француз: «Mais vous ne parlez pas Français!- Сіз француз тілінде сөйлеп тұрған жоқсыз! – дейді.

Француздардың логикаға бейімділігі бірқатар әзілдерде көрініс табады:

Қызы анасымен сөйлеседі:

- Иә, ол айына жүз мың франк алады, бірақ ол кәрі, таз және семіз!

- Сенің ойың дұрыс емес. Керісінше, былай айтқаның орынды: иә, ол кәрі, таз және семіз, бірақ ол айына жүз мың франк алады!

Керемет талғампаздық, ерекше талғампаздық, кездейсоқ тапқырлық оптимистік дүниетанымға негізделген. Оптимизм бұл жеңіл және үстірт болып көрінеді және Вольтердің айтуынша, «бәрі жаман болған кезде бәрі жақсы деп айтуға деген құмарлық», бірақ ол әдеттегіден әлдеқайда тереңірек. Ромен Ролланның кейіпкері Кола Брюньонның сау оптимизмі мен әзілі, оның сәтсіздіктерге күлу және өзіне-өзі күлу қабілеті Коланы нағыз ұлттық

қаһарманға айналдырады. Оптимизм мен болашаққа деген сенім фашизмге қарсы қарсылық ұйымының мүшелерін қалдырған жоқ, тіпті жеңіс ақылға қонымсыз болып көрінсе де, қарсыласу әрекетінің өзі Альберт Камю түсіндірген Сизиф мифі болды. Шамасы, әдебиеттегі Француз оптимизмінің «шекара жағдайындағы» ең танымал көрінісі – өлім алдында Франсуа Вийонадан табуға болады:

*Мен Франсуа, бұған қуанбаймын,
Өкінішке орай, зұлым өлім күтіп тұр,
Және артық салмағымның қанша екенін,
Ертең мойын біледі.*

Француздар өздеріне оңай күледі, бұл әзілдің сапасы мен өзіне деген сенімділіктің белгісі. Мысалы, Шарль де Голль карикатура мен шарждарды өзіне жинап, тіпті «Карикатурадағы Де Голль» бірнеше танымал кітаптар шығарды. Әдебиетте Францияның қаһармандық тарихына – Анатолий Франстың «пингвиндер аралында», оның храмдарында – Жанна д'Арк туралы Вольтер поэмасында одан да жаһандық күлкі естіледі. Өзінің кемшіліктері мен қасиеттеріне күлуге мүмкіндігі бар адамдар күшті халық екені сөзсіз.

Бір күнде Құдай Францияны жаратты. Өзінің балаларына таңдана отырып, талқылайды:

- Ия, мен өзімнен асып түстім. Мұндай сұлулық, мұндай әртүрлілік басқа елде жоқ... Мүмкін, бұл тіпті жақсы болды. Мұны қандай да бір жолмен теңестіру керек.

Содан кейін Құдай француздарды жаратты.

Француздар, әрине, біртекті емес этникалық масса. Франк солтүстігі мен роман оңтүстігі арасындағы айырмашылықтар өте үлкен. Тіпті әртүрлі бөлімдердің тұрғындары француз әзілін түсіндіруде өзіндік ерекшеліктерге ие. Сонымен, гаскондықтар ебедейсіз және мақтаншақ, бретондықтар қыңыр және баяу, нормандықтар айлакер және шытырманшыл және т. б. бельгиялықтар француз әзілінде көршілердің рөлін екі мағынада да ойнайды:

Бельгия тұрғыны бүргені қағаз парағына қойып, бұйырды: «Секіріңіз!». Бүрге секірді. Содан кейін ол оның барлық аяқтарын жұлып алып, қайтадан қағаз қойып, бұйырды: «Секіріңіз!» Бүрге қозғалған жоқ.

Бельгиялық ұлына мұны былай деп түсіндіреді:

- Көрдіңбе, егер бүргенің аяқтарын жұлып алса, ол саңырау болып қалады.

Барлық этносшілік айырмашылықтар мен ұлттық сипаттағы парадокстармен, мысалы, парасаттылық пен эмоционалдылықтың үйлесімі француз менталитетінде таңқаларлықтай үйлесімді. Александр Дюманың «Үш мушкетердің» танымалдығы көбінесе осындай үйлесімділікпен байланысты. Д'Артаньянның гаскондық батылдығы мен мақтаншақтығы, галлдық күш пен Портостың тәндік ләззатына бейімділігі, Арамистің сыпайы тәкаппарлығы және Атостың ақсүйектік тектілігі тамаша ұлттық сипатты, классикалық *esprit de la France* құрайды.

Француз әзілін «Әтеш» деп атауға болады. Латын тілінде «әтештер» және «галлдар» (яғни француздар) сөздері бірдей естіледі – Галли. Францияда «күлкілі өлтіреді» деген сөз дүниеге келді.

Француз ұлттық батыры кім деп ойлайсыз? Мысалы, Жанна д'Арк сияқты француз халқының кейіпкері емес, орыстар үшін Еми сияқты ұлттық символ? Сонымен, бұл Сирано де Бержерак. Мұрын, забияка және ақын болғандықтан емес, осы үш қасиеттің барлығы белгілі бір дәрежеде нағыз французда болуы керек, бірақ ол өзіне күрделі күлгендіктен, бірақ басқаларға бұған жол бермейді. Сондықтан француздардың өздері туралы айтқан сөздерін қайталауға тәуекел етпеңіз. Айталық: "неліктен Францияның символы – Әтеш? – Себебі бұл тізе бүгіп ән айта алатын жалғыз тірі жан". Француздар өз елін жақсы көреді, бірақ бір-бірін ұнатпайды. "Франция әдемі, егер француздар болмаса, одан да әдемі болар еді".

Өз-өзіне күлу – бұл сапа, онсыз галл әзілін елестету мүмкін емес. Ал француздар жеке тұлғаға ауысқанда, бұл қазірдің өзінде қара әзіл аймағынан. Қалай болғанда да, Париж мэриясындағы қоғамдық қабылдауда қала басшысы Бертран Деланое секірді, бір адам және оны пышақтап тастады. Әкім, Құдайға шүкір, аман қалды, «мейірімді» отандастар бұл оқиғаға анекдоттармен жауап берді: "Делано хатшыға: – Николь, қанжар лақтырушылар фестиваліне шақыру келді. Бас тарту арқылы жауап беріңіз: менде оларға аллергия бар". 11 қыркүйекте Нью-Йорктегі жарылыстар туралы әзілдер саналмады: "бұл аққұба Дүниежүзілік сауда орталығында не істеп жатыр? "Ұшақ күтіп тұр".

Бұл қаншалықты күпірлік көрінсе де, әлсіз және кедей көбінесе қара әзілдердің объектісіне айналады. Мысалы, жұмбақ: "бұл не: АҚ және қыста суық болған кезде құлайды? "Жауап: "Қарттар". Рас, француздардың өздері мүгедектерге қатысты әзілдері олардың бар екенін еске түсіруге бағытталған дейді.

Француздар әрқашан "физиологиялық" әзіл-оспақты, дөрекі әзілдерді және клоунатты жақсы көретін, сондықтан Бастер Китон мен Джерри Льюис олар үшін туған дерлік болды; француздар Джек Бенни мен Джордж туралы күлкілі американдық комедияларды жақсы көреді.

Жалпы, француз әзілінің негізі-айтылмағанның 50 пайызы. Француздар әзіл-қалжыңды маңдайына емес, әзілге бұрышпен қарайды – бәрібір өткір немесе мылқау және «тангенс бойынша» әрекет ете отырып, олар махаббаттың ұлы өнерінде бірдей қабылдау мен шеберлікті көрсетеді, дегенмен олардың әзілдері әлдеқайда қызықты, әсіресе соңында.

Француздар көшеде өте сирек жанжал шығарады. Бұл жанжалды жағдайлардан олар әзіл арқылы шығатындығымен түсіндіріледі. Мұнда ең күлкілі анекдоттан гөрі тапқыр сызық бағаланады. Әдетте, тартымды француз әзілдері гомерикалық күлкі тудырмайды, бірақ олар күлімсірейді, ал бұл өз кезегінде жақсы көңіл-күй тудырады.

Ең бастысы, француздар жақын көршілер туралы әзілдейді. Бельгиялықтар әсіресе «бақытты»: бельгиялық цикл біздің Чукчи эпосынан және армян радиосынан асып түсті. «Бельгиялық отбасының шетелге сапары әйеліне шаңғымен сырғанау ұсынылды, ал Бельгияда сырғанайтын жер жоқ - теңіз тегіс». Немесе: «бельгиялықтан көлік ұрланған, бірақ бақытымызға орай ол нөмірді есте сақтай алды». Содан кейін сол рухта. Танысу туралы газет хабарландыруларында сіз мынаны таба аласыз: «байланыста жағымды, жас жігіт бельгиялықтар туралы екі сағат бойы әзіл айта алады».

Швейцария циклі де бар. Міне, әдеттегі әзіл: «кедей швейцариялық кім? Өзінің «Мерседесін» өзі жуатын адам. Швейцариялықтардың сөйлеу қарқыны француздарға қарағанда әлдеқайда баяу. Сонымен, «француз әйел швейцариялық етікшіге келіп: «Қайырлы күн, монсье. Менің аяқ киімім бар, олар өкшелерін ауыстырып, тұмсықтарын нығайтып, табанында тесік бар - көрдіңіз бе? - оны жабу керек. Ертеңгі тапсырысты орындай аласыз ба?»- «Добрый де-Али, мада-АМ Али».

Францияда пантомима өнері өте танымал; әйгілі француз мимі Марсель Марсо бүкіл әлемге танымал. Кез келген жылы күнде тротуардан сол немесе басқа үйдің ауласында ерлер мен әйелдердің жоқ орындықтардың қалай орналастырылғанын немесе тығыз есікпен күресіп жатқанын немесе желді күнде үлкен терезе әйнегін алып жүргенін көруге болады.

Француз әзілі, ағылшын тілінен айырмашылығы, орыс адамы үшін жұмбақ және түсініксіз болып қала береді. Мысалы, ағылшындар өздерін немесе жақын адамдарын мазақ ету арқылы өз әрекеттері мен қадір-қасиеттерін айтарлықтай төмендетуді ұнатады. Сонымен қатар, әлсіздіктер әлемге әйгілі флегматикалық көрініспен ұсынылады, мұнда күлімсіреудің кішкене ғана белгісі хабарламаның мәнін аша алады.

Француздармен бәрі басқаша. Олар өздерін мазақ еткенді ұнатпайды. Алайда, басқалардың ерекше оғаштықтарын байқап, оларды филигранно талқылай бастайды, каустикалық және қатыгез сарказммен. Егер қазіргі уақытта сарказм объектісі әзілкештер компаниясында болмаса, онда француздар бұл туралы шынайы түрде, қатал өсек түрінде және зұлымдықтан емес сөйлескенді жөн көреді. Егер объект компанияда болса-әзілдер басқа сипатқа ие болады, бұл қарсыласқа жауап беруге мүмкіндік береді.

Француздар кез келген нәрсе туралы әзілдейді және әрқашан ешқандай әлеуметтік немесе жас шектеулерінсіз. Сырттан келген кез келген сатушы анекдот талғампаз және абыржулы болса да, клиенттің әзілдегенін түсінеді. Әзіл сізге ыңғайсыздық пен тітіркену сәттерін сұйылтуға, әңгіменің дұрыс толқынына бейімделуге, көңіл-күйді жақсартуға және ұжымда салауатты атмосфера құруға мүмкіндік береді.

Кез келген елде әзіл-қалжыңға басқалар сияқты қарамайтын кейбір тұрғындар бар екені түсінікті. Францияда «байсалды» адамдар қатарына төменгі деңгейдегі полиция қызметкерлері, қоғамдық көліктегі хатшылар мен бақылаушылар кіруі керек. Олармен кез келген дұрыс қабылданбаған әзіл әртүрлі қиындықтарға, кейде өте ауыр жағдайларға әкелуі мүмкін.

Un jeune Corse demande à son grand-père comment on fait pour être heureux.

– «Fiston, il faut la santé et un bon travail.

– Tu as eu cela, toi, Pépé? — Moi ?

J'ai toujours eu une bonne santé parce que Mémé a toujours eu un bon travail».

Жас корсикандық атасынан қалай бақытты болу керектігін сұрады.

– "Немерелеріңіз, денсаулығыңыз және жақсы жұмысыңыз болуы керек.

– Сізде болды ма, ата? – Менде бар ма? Менің денсаулығым әрқашан жақсы болды, өйткені әжеңнің жұмысы жақсы болды".

Сонымен, француз әзілі жоғары талғампаздықпен, тапқырлықпен, қатаң логикалық сипатымен ерекшеленеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

1. Размышления и афоризмы французских моралистов XVI — XVIII веков. СПб., 1994. С. 267.
2. Сычев А.А. Природа смеха философия комического/науч. редактор доктор филос. наук, Р.А. Александрова. – Саранск, Мордов. гос. унив., 2003. -176 с.

ҚАЗАҚ ӘЗІЛ-ОСПАҒЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Г.Г. Ермекбаева, Р.К. Танатова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Әзіл адамды ұялтуға, сөзге тартуға, күлкілі де көңілді, логикасы жағынан жақсы ойластырылған сөз тіркесі. Мұндай жағдай адамның тапқырлығы мен шешендігіне, кез келген адамның көңіліне түсе бермейтін, сөз таба білетін адамдарға жарасып тұрады. Бұл адамдардың типі өмірдегі кез-келген нәрсені көңілге тимейтіндей етіп әдемі әзілмен жеткізеді. Бірақ әзілдің бұдан басқа кісіні шымшып алатын, Байтұрсыновша айтқанда шағып алатын түрлері де бар. Қалжыңның жеңіл, көңілге қонымдысы юмор деп аталады. Соңғы түрі эмоцияны қажет ететін жеңге мен қайны, нағашы мен жиен және т.б. арасында айтыла береді. Әзілдің бұл түрі күнелікті тұрмыста орын алады. Дана халқымыз «әзілдің жарасса, атаңмен ойна» - деп осыдан айтқан болуы керек [1, 2].

Әзіл – бір адамның екінші адамға айтқан кекесін жауабы, яғни белгілі бір құбылысқа, болмысқа қатысты баға беруі [2]. Әзілде адамды астарлы түрде сынап-мінеуі жатыр. Бірақ кейде бұл ниет қалжыңға тірелуі мүмкін, кейде астарлы кекесінге ұласуы мүмкін. Сол ретіне қарай қазақ халқы «әзіл-оспақ», «әзіл-қалжың» деп ажыратқан. Ащы әзілдің астарында сатираның ұшқыны болса, жеңіл қалжың юмор түрінде болады [3].

Әзіл – нағыз тапқырлықтың жемісі. Бірақ барлық әзілдің түрін юморға балауға болмайды. Кез-келген сатира, юмор өмір болмысының шынайы көрінісін көрсетеді, көп жылдар бойғы болып жатқан өмірлік құбылыстарды зерттеп, ой елегінен өткізгеннің нәтижесінен туындайды.

Сатира мен юмор жанры шығармашылықтың жемісі ретінде жұртшылыққа жария ету үшін жазылады. Ал әзіл-оспақ кез-келген жерде, той-томалақта айтыла беретін сөз орамы. Мұндай әзілдерде ресми сипат болмайды. Тұрмыстағы бұл әзілдің түрі Абай мен ақындар, болыстар арасында көп айтылған. Абай болыс болып тұрған кезде үйіне Байкөкше ақын қонақ болып келеді. Үйге кіре берген Байкөкшеге Абай:

«Тақыр жерге қауындап шөп бітеді, Қай адамға мал мен бақ көп бітеді», - деп шаншиды.

Сонда Байкөкше: «Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң, Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді», – деп сөз қайтарады екен.

Әзіл-оспақ, сатира, юмор қоғамдағы болып жатқан келеңсіз жағдайларды емес, жеңіл тұрмыстық әзілді сөз етеді. Сатира мен юмор кез-келген жерде тұрмыста айтыла бермейді, ал әзілмен сөз қағыстыру құрбы-құрдас, жезде мен балдыз, жеңге мен қайны, құдаша мен құда арасында айтылып жатады [4].

Сатира мен юморды орынды қолдана білу – адам өміріндегі болған жәйттарды асқан шеберлікпен жеткізу. Өркениеті қарыштап дамып тұрған АҚШ елдерінде әзілді орынды түсінетін және орынды әзілдесе білетін адамды жұмысқа аларда артықшылыққа балайды екен.

Әзілді орынды жеткізудің өзі асқан дарындылықпен ұласып жатыр. Бұл адам баласына дарыған ерекше қасиет. Әзіл жоқ жерде ашу мен ыза туындайды. Осы тұрғыдан жазушы Ф.М.Достоевскийдің «сатира – терең сезімнен туатын өткір ой» деген сөзін, ұлы ойшыл И.Канттың «сатира дегеніміз – жайма-шуақ көңіл-күйге дарын-қабілеттің өз жөнімен оралуы» деген анықтамасын келтіргіміз келеді.

Алайда әзіл-қалжыңды дәм-тұзды әртүрлі сезіну сияқты түрлі қабылдаулар болады. Әзілді түсіну, әзілді қабылдау адамның ой-өрісі, біліміне байланысты, сондықтан талғампаздықты жоғарыатқан абзал. Жалпы ойы жүйрік, санасы терең, ақылды адамдар шебер әзілдейді және әзілді орынды қабылдай алады. Әзіл-қалжыңды сезіне білген сайын сатираны қабылдап, оны жеткізе лу да оаңға түседі. Сайып келгенде, орынды әзілдесудің артында терең білім, ой жатыр.

Сатиралық шығармалар шынайы өмірмен ұштасып жатқан мазмұны кең түсінуге жеңіл әрі ойға қонымды болуы керек. Оны қысқа да нұсқа қылып жеткізудің өзі талант. Тауып айтылған әзіл, орынды қолданылған сөз орамы сол қолданушының білім деңгейін көрсетеді. Сол қасиетімен де ол тындар құлаққа жағымды, жүректі жібітеді. Әзілдің өз уақыты, нысанасы бар, сол мерзімде айтылған әзіл ғана шынайы әзіл болмақ. Егер уақытында орынды жерде қолданбаса, ол басқа мақсатта арты шуға айналуы мүмкін.

Алайда әзілдің мақсаты тек күлдіру ғана емес. Қоғамдағы келеңсіз жағдайларды, жағымсыз әрекеттерді күлкімен емдеуде сатираның орны ерекше. Сатираның тілі ащы, өткір болғанымен қоғамға тигізер пайдасы зор. Ол сонысымен адам баласының жадында ұзақ сақталады, пайдасын тигізеді. Орынды әрі уақытында айтылған әзіл адам ойында ұзақ сақталады.

Сатира арқылы адамды тәрбиелеуге болады, ұятты істерден қорғап, сақтап қалуға септігін тигізеді. Егер біреудің мінін тура айтсаң ашуға берілуі мүмкін, ал астарлап, әзілдеп жеткізсек, ол ұялып содан нәтиже шығаруы мүмкін. Сатира осы тұрғыдан адамның нәпсісін тиюға, жаман әдеттерден аулақ етуге көмектеседі.

Әзіл сөз бола тұра ол шындыққа жақын тұрады. Қатты айтылған әзілдің өзі адамға ой салып, түзетеді. Өмірмен байланыспаған орынсыз әзіл шындық бола алмайды. Орынсыз әзіл айтамын деп күлкіге қалудың өзі де адамды

шындық айтуға жетелейтіндігін көруге болады. Сатирада үнемі өткенді айтып, тың ойға, жаңашылдыққа ұмтылмаса халықты жауыр қылатын әзілдер адамды жалықтырып жіберуі мүмкін. Осы тұрғыдан жазушы Эрнест Хэмингуэй сатирик әзілдерінің әзілі қайталана берсе жұртты мезі қылып жалқаулыққа апаратыны айтылған. Сондықтан да сатирик ақын-жазушылар жаңарып отыруы қажет.

Коммуниканттар арасында тілдік қатынас негізінде байланыс орнатылады. Өзара ақпарат алмаса отырып, диалог құру кезінде тіл арқылы қарым-қатынас өрісі кеңейеді. Пікір алысу кезінде әзіл-қалжың қоса айтылады, әр әзілде ұлттық менталитет, мәдени ерекшеліктер көрініп тұрады.

«Әзіл» сөзі араб тілінен енген. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде әзілдің семантикасы төмендегідей берілген:

- 1. Күлкі тудыру үшін айтылатын сөз, күлдіргі әрекет, қалжың;*
- 2. Бір адамның екінші адамды ұялтуы үшін айтылатын сөз, сөзге тоқтату мақсатындағы астарлы пікірі;*
- 3. Қазақ қоғамындағы қатарлас, құрдас немесе туыстық қатынастағы адамдар арасындағы сөз сынасу, сын айту, қалжыңдасуға негізделген қарым-қатынас.*

Әзіл қоғаммен бірге өмір сүреді, заман ағымына икемделеді. Барлық халықтың әзілін кез-келген халыққа қолдана алмаймыз, әр халықтың менталитетіне, болмысына қарай тән ерекшеліктері болады және өзіндік ұқсастықтары да болады.

Халықтың белгілі бір аймақта өмір сүруі оның ұлттық сипатына әсер етеді. Ұлттық сипаттағы ерекшелік оның тұрмысына әсер етпей қоймайды. Ол әрине, тілде бейнеленеді. Көңіл көтеру мақсатында пайда болған әзіл кейін қоғамның белгілі мәселесін шешуге септігін тигізуі де мүмкін.

Әзілдің мағыналық сипатта мынадай түрлерін ажыратуға болады: достық әзіл, жарасты әзіл, жеңіл әзіл, қисынсыз әзіл, өткір әзіл, тұрпайы әзіл, шымшыма әзіл.

Әдетте досқа айтылатын әзіл көңілге қонымды әрі жарасымды болып келеді, ал даулы сөздерге қарсы айтылатын әзіл зілді болады. Әзілдің сәтті орындалуы екіжақты тараптың да мәдениетінің жоғарылығын көрсетеді. Орынды жерде көңілге қонымды әзілді қолдану – ол тапқырлықтың белгісі.

Қазақ әзілдерінің мазмұнында халықтың даналығы, философиясы, наным-сенімі тұнып тұр. Сөзге шешен халқымыздың әзіл-оспағы астарлы түрде терең мағынамен жеткізілген. Ел аузында жүрген әзілдердің көпшілігі танымал ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері арасында белгілі. Мұның себебі олардың болмыс-бітімі қашан да жұртшылыққа үлгі-өнеге. Қазақ әзілдерін сұрыптай келе төмендегі топатарға бөліп қарастыруға болады:

- халықтың салтына байланысты;
- халықтың әлеуметтік жағдайына байланысты;
- білім-ғылымға байланысты;
- жас ерекшелікке байланысты;
- туыстық әзілдер;
- ұлттық әзілдер;

- құрдастар, достар арасындағы әзілдер.

Дәстүрге байланысты әзілдер ертеден келе жатқан әзіл түрі. Өлең түрінде немесе қарасөз түріндегі әзілдерде халықтың тұрмыс-тіршілігі баяндалады.

«Қазақ салтында қонағын сыйламау, оған тиісті ізет-құрмет көрсетпеу, малдың дұрысын сойып, сыбағасын жөнді етіп бермеу және осы сияқты әдет-ғұрыпты сақтамау – бәрі қонағының көңілінен шықпаса, ол ауыл ақсақалына, ру басына, биіне шағым айтуы, ақын болса, ел күлетіндей етіп өлең шығарып, әжуа етуі де мүмкін. Бұл құдайы қонақтың салт-әдет заңы бойынша құқығы» [5, 594].

Қоғамда әлеуметтік жағдайға байланысты әзілдер де орын алады. Жиналыста қаржы министрі баяндама жасапты. Үзілісте Мұхтар Әуезовке министр келіп амандасып:

«Мұқа, менің баяндамам сізге ұнады ма?» - десе, Сонда Мұхтар Әуезов:

«Ел сенен ақыл сұқар деймісің, уақытында ақша беріп тұрсаң болды емес пе?» - жұртты күлкіге қарқ қылыпты [6, 49].

Диссертациялық кеңесте бір кісі докторлық диссертациясын қорғап жатыр екен. Әлкей Марғұлан қорғалған жұмысқа пікір білдіріп, қайта-қайта сұрақ қойған екен. Сол кезде кеңестің бір мүшесі:

– Әлеке, бүгін көп сөйледіңіз ғой, - десе: Әлекең:

– Сөйлеген кісі бір нәрсе біліп сөйлейді ғой, білмесе несін айтады - депті [7, 7].

Қазақ халқының ұғымында туысқандық, отбасылық әзілдер орынды әрі ұтымды айтылып отырған. Данышпан ақын Абай: «Кісі болар баланың кісі менен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар» - деп адам арасындағы туысқандық қарым-қатынасқа ерекше мән берген. Осы тұста отбасындағы әзілдерге мысал келтірсек:

Баласының телефонмен досымен қаттырақ сөйлескенін байқаған әкесі:

- Сен неге досыңмен даусыңды көтеріп сөйлесесің, - депті. Сонда баласы:

- Өзі кінәлі, үнедемеген сайын басыма мінді, - депті. Әкесі баласына:

- Ол емес, сенің төбең кінәлі, мінуге ығайлы, - деп қалжыңдапты [7, 15].

Нота жазып отырған композитор Ахмет Жұбановқа қызы Ғазиза «әке мына нотаны дұрыс алмадыңыз» - деп ескерту жасай берген. Сонда Ахаң:

- Қызым, мен сен сияқты академиктің баласы емеспін ғой, мен жай шаруаның баласымын, – депті [7, 49].

Жазушылар Одағының жиналысында жас ақын тұрып Сәбит Мұқановқа тиісе сөйлепті. Сонда Сәбит тұрып:

- Бұл бала жөнді айтты, мен де жасымда Абайды ақын емес дегенмін, – депті [7, 9].

Ақын Шөмішбай Сариев Ахат Жақсыбаевтың өкшесін оңдырмай басып кетіпті. Сонда Ахат:

- Өкшемді оңдыртпадың-ау – десе: Шөмішбай:

- Ағау-ау, өкшеңізді басып келе жатқан ініңізбін ғой, - деген екен [7, 27].

Бір күні Мұзафар Әлімбаев ұйғыр жазушысы Илья Бахтиярға әзілдеп:

- Илья, осы сен өзің қазақша таза сөйлейсің, ал енді шығармаларыңды неге қазақ тілінде жазбайсың? – дейді.

Сонда Илья:

- *Мұзаға, ұйғырға да бір мықты ақын керек емес пе?! – деген екен [7, 20].*

Жақан және Жамалхан Баєтов бір әріптес көрей досының үйінен ас ішіп шығып:

- *Бізге ненің етін берді, – деп сұрапты жолдасынан.* Сонда Жақан тісін шұқып тұрып:

- Білмедім, әйтеуір, менің үргім келіп тұр, – деп зәресін ұшырыпты [8, 4].

Қазақ жігіттері құрдастың әзіліне еш уақытта ренжімеген. Ренжеу азаматтыққа жатпайды деп есептеген. Сондықтан да құрдас азаматтар, достар арасында достық әзіл мен өткір әзілдер қатар жүретін болған.

Қорыта келгенде, халықпен бірге жасасып келе жатқан әзіл-қалжың рухани байлығымыз ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінетін жері – ұлттық мәдениет. Әрбір этностың мәдениеті – оның тілі арқылы сақталған. Халқымыздың бастан кешкен тарихы, өмір тіршілігі, күнделікті тұрмысына қажетті бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, наным-сенімі, талғамы тілімізде бейнеленетін таңба десек, ұлтымыздың тілдік шығармаларында ол міндетті түрде таңбаланады және мәдениетіміздің көрсеткіші бола алады. Әзілді дәстүрлі құндылығымыз деп бағалағандықтан, бүгінгі таңда оны тақырыптық тұрғыдан жіктеп, талдаудың маңызы зор.

Қазақ ақын, жазушыларының арасындағы әзілдердің мағыналық-тақырыптық топтарын жүйелеу арқылы әзіл-қалжың дискурсында қатысымдық тактиканың маңыздылығы байқалады. Осы тұрғыдан тілдік қатынастағы әзіл саласын лингвистикалық зерттеуді қажет ететіндігін айтқымыз келеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

1. Қазақ ұлттық энциклопедиясы
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев –Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011.
4. «Қазақ әдебиеті»: Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010.
5. Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік / Қоғам. – Т. 2. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.
6. Ниязбеков М. ...деген екен! 1-кітапша – Алматы: Өнер, 1992. – 64 б.
7. Садыр Б. Ауыл әзілдері. – Астана: BG-print, 2013. – 288 б.
8. Төреқұлов Н. Сөз тапқанға қолқа жоқ. – Алматы: Жазушы, 1964. – 69 б.

ОРЫС ӘЗІЛ-ОСПАҒЫ

С.С. Исакова, Р.К. Танатова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Әзіл-оспақ тілдік және мәдени құбылыс ретінде сөйлеу қарым-қатынасының ерекше түрі болып табылады. Әзіл-оспақ адамды күлкіге бөлейді, сонымен бірге адамдарды әзіл-оспақ тұжырымдайтын философияның мағынасын немесе астарын түсінуге шақырады. Әзіл-оспақтың басты ерекшелігі – оның негізі болып табылатын ақылдылық, күлкі. Әзіл-оспақ ең кең күлкілі құбылысты көрсете алады, күлкілі емес объективті заттарды күлкілі нәрсеге айналдыра алады [Моу Шуанг, 2015: URL]. Орыс тілінде «әзіл-оспақ» – латынның «humor» сөзінің транслитерациясы. «Humor» сөзі (неміс. humor, франц. humeur) еуропа тілдерінде көңіл-күйді білдіреді, француздар арасында жаман көңіл-күй, содан кейін XVIII ғасырдан бастап немістер үшін жақсы көңіл-күйді білдіреді [Фернандес Санчес 2017: URL].

В.И. Дальдың анықтамаларында [Даль, 2012: URL] [және қысқаша Әдеби энциклопедияда [ҚӘЭ, 1975: URL] әзіл-оспақ дүниетаным ретінде түсіндіріледі. Кейінірек оның мағынасы әдебиет, өнер және эстетика ұғымдарына айналды. Дегенмен күнделікті өмірде әзіл-оспақ жиі кездеседі.

Орыс әзіл-оспағы – бұл әлемдік мәдени көріністің маңызды бөлігі, бұл орыс халқының мәдени идеялары мен ұлттық мәдениеттегі жалпы қабылданған норманың қайталануы. Жоғарыда келтірілген талдауларға сәйкес, біз әзіл-оспақтың жалпы тұжырымдама екенін білеміз, оған күлдіргі әңгіме, әзіл, тапқыр сөздер және т.б. жатады. Күлдіргі әңгіме де әзіл-оспаққа жатады, ол әзіл-оспақтың барлық ерекшеліктеріне ие, диалогтың қысқаша түріндегі ауызша әзіл-оспақтың нұсқасы болып табылады және күтпеген аяқталуымен ерекшеленеді. Анекдот термині гректің «anekdotos» деген сөзінен шыққан, «жарияланбаған» және «бұрын белгілі емес» дегенді білдіреді. Анекдот – халық ауыз шығармашылығының жанры, қазіргі уақыттағы оқиғаларды бейнелейді, әзілдің ерекше тілдік түрі болып табылады.

Лэн Сюэфэн [Сюэфэн Лэн, 2023: URL] анекдоттың мәтін ретінде екі формада болатындығын атап өтті: ауызша (бастапқы және негізгі) және жазбаша (екінші және шартты). Анекдоттың ауызша түрі әзілдерде, айналадағы шындыққа пародия ретінде жүзеге асырылады. Анекдоттың екінші, шартты түрі әртүрлі жинақтарда, сондай-ақ арнайы интернет сайттарында жұмыс істейді. Қазіргі тіл білімінде анекдотқа келесі анықтама беріледі: «Анекдот – бұл барлық ана тілінде сөйлейтіндерге белгілі тұрақты кейіпкерлер әрекет ететін ойдан шығарылған, күтпеген жерден аяқталатын оқиға туралы қысқа, ауызша күлкілі оқиға». Анекдотты прецеденттік мәтінге жатқызуға болады, өйткені мәтіннің бұл түрі ерекше құрылымы мен мазмұнына ие, белгілі бір стереотиптік бейнелі-ассоциативті кешен, жеке қоғам өкілдерінің сөйлеуінде маңызды және белсенді жұмыс істейді. Мәселен, мысалы, фольклорлық, ертегі кейіпкерлерінің атаулары: Яга кемпір, өлмейтін Кощей, жылан Горыныч, Иван ақымақ және т.б. Бұл жағдайда нақты адамдар (туыстары, көршілері)

ертегілерде белгілі бір қасиеттерге ие фольклорлық бейнелер арқылы жағымсыз немесе жағымды тұлғалық сипаттамаларды алады: әйелі - жалмауыз (зұлым, ашуланшақ); енесі – Баба Яга (ұсқынсыз, зиянкеш, айлакер); ағасы – Бұлбұл қарақшы (өзімшіл, дұшпан); балалары – шайтандар (өте мазасыз, көптеген қиындықтар туғызады); көрші әйел – әдемі Василиса (әдемі, жас әйел); көршісінің күйеуі – Иван ақымақ (аңғал, сенгіш, ақымақ). Бұл фольклорлық атаулардың барлығы прецедентті, өйткені олар ертегімен бірқатар ассоциацияларды тудырады, сондықтан анекдотты қабылдау кезінде тыңдаушылардың фольклорлық санасына маңызды рөл беріледі. Осы жерден күнделікті қарым-қатынаста тұрақты тіркестер пайда болды: *«Сіз Баба Яга сияқтысыз» – шашыңыз ода-дода, тарақ көрмеген, ұсқынсыз әйел; «ол Кощей сияқты өлмес» – өте арық, өспейтін адам; «ол Иванушка ақымақ сияқты» – аңғал, тым сенгіш, ақымақ жас жігіт* [Сюэфэн Лэн, 2023: URL].

Әзіл-оспақ – бұл күлкілі маска астында жасырылған өмірді бағалаудың дүниетанымдық сипаты бар күлкі түрі. «Әзіл-оспақ» ұғымы екіұшты. Кең мағынада әзіл-оспақ жеке құбылыстарға және жалпы әлемге қатыгез, мазақ ету қатынасы ретінде анықталады. Тар мағынада әзіл-оспақ – бұл шығармашылық тұлғаны білдіру әдісі, оның негізінде күлкілі жанрлардың туындылары жасалады. Олардың арасында жоғары және күлкілі формалар ерекшеленеді. Біріншісіне көркем әдебиет пен өнер туындылары кіреді, ал екіншісіне пародиялар, әзілдер, анекдоттар, ертегілер, әзілдер, частушкалар, мультфильмдер, достық шарждар жатады. Әзілге ұлттық колорит те тән [Ильина, 2010 : URL].

Ресейде әзілдің ең көп таралған түрі күлдіргі әңгімелер – ойдан шығарылған күлкілі жағдай. Бұл тарихи кейіпкермен немесе прецедентпен байланысты бірнеше сөзден тұратын әңгіме және оның күлкілі болуы міндетті емес.

Орыс күлдіргі әңгімелері өзіне сыртқы жағынан ұқсас жанрлардан ерекшеленеді: өтірік әңгімелер, әзіл-сықақ әңгімелер, тұрмыстық ертегілер, сондай-ақ әдеби және тарихи анекдоттар – бұл әрқашан шын мәнінде болмаған (және, әдетте, мүмкін емес) оқиға. Анекдоттарда кейіпкерлер уақыт кеңістігінде өте еркін қозғалады (сондықтан әртүрлі дәуірлерге жататын қайраткерлер бір анекдотта кездесуі мүмкін), фантастикалық жағдайларға тап болады, табиғаттан тыс физикалық қабілеттерімен ерекшеленеді және олардың мінез-құлқы көбіне күнделікті өмірдің психологиясы тұрғысынан дұрыс емес. Қазіргі орыс анекдоты барлық орыс тілінде сөйлейтіндерге белгілі тұрақты сөйлеу және мінез-құлық сипаттамалары бар, сондықтан ұсынуды қажет етпейтін ықтимал кейіпкерлердің салыстырмалы түрде тұрақты жиынтығымен сипатталады (шамамен төрт-бес, ондаған). Бұл кейбір халықтардың өкілдері (орыс, американдық, француз, неміс, ағылшын, қытай, негр) және этникалық аз халықтар (грузин, чукча, еврей, украин), саяси және әскери қайраткерлер (Чапаев және оның серіктестері, Брежнев, Хрущев, Ленин, Дзержинский, Буш, Киссинджер), телевизиялық фильмдердің кейіпкерлері (Штирлиц, Мюллер, Шерлок Холмс, Ватсон, Чебурашка, крокодил Гена және т. б.), сондай-ақ күйеуі, әйелі, сүйіктісі, бастығы,

профессоры, студенті, Вовочка, мұғалімі, милиционерлер, жаңа орыстар және т. б. сияқты кейіпкерлер [Ильина, 2010: URL].

Ресейде анекдот жанры ең сүйікті және танымал жанрлардың бірі екенін ерекше атап өткен жөн. Талғаммен, көркем және күлкілі әзіл айта алатын адам – әр үйдің құрметті қонағы. Әзілді айтушылар ерекше бағаланады, өйткені олардың көпшілігі өз мансабында тек көрермендерді және әсіресе бастықтарды қуанту қабілетінің арқасында дамыды. Әзіл жанры (қысқа ауызша күлкілі әңгіме) қарқынды дамып, Кеңес өкіметі кезінде КСРО-да, сонымен қатар Кеңес өкіметінің арқасында өркендеу шыңына жетті деп айту артық айтқандық емес. Жеке өмірді қатаң бақылау, әдебиет пен бұқаралық ақпарат құралдарындағы бірдей қатаң цензура бұл жанрдың дамуына себеп болды. Барлық адамдар жүйенің өнімсіздігін, өрескел қателіктерді және басшылардың ақымақтығын анық көрді. Бірақ өздерінің сыни көзқарасын қадір-қасиетін жоғалтпай және ерекше тәуекелсіз түрде, тек әңгімелесу барысында, мәнерлі және қысқа әңгіме арқылы білдіре алды. Алайда, сталиндік режим кезінде мыңдаған адамдар анекдоттар үшін түрмеге қамалып, түзету лагерінде болды [Ильина, 2010 : URL].

Кез келген әзіл қандайда бір жағдайдың ирониялық түсіндірмесіне негізделген, ол өздігінен қорқыныш немесе көз жасын тудыруы мүмкін, бірақ олар әзілде күлкілі болып көрінеді. Мұндай күлкінің табиғаты – сюжетке байланысты жеңіл ирония немесе ащы сарказм болып келеді. Осы жанрдағы көпжылдық жаттығу орыстардың әзілге деген ерекше көзқарасын тудырды, атап айтқанда: «сапалы», шынайы және нәзік әзіл, кем дегенде, сәл қайғылы болуы керек немесе жазушы Николай Гогольдің айтуы бойынша, «көз жасымен күлу» [Ильина, 2010 : URL].

Әзіл-оспақ туралы жоғарыда айтылған түсініктерге сәйкес, әзіл-оспақты келесідей қорытындылауға болады: 1) адамдардың туа біткен ашық және оптимистік қасиеттері; 2) өмірде күлкілі нәрсені байқай және білдіре білу қабілеті. 3) сөйлеу немесе мінез-құлық адамның күлкісін тудырады. 4) адамдарды ойлауға жетелейтін дана, нәзік тұжырымдар.

Осылайша, біз әзіл-оспақты тілдік және мәдени құбылыс, сөйлеу қарым-қатынасының ерекше түрі ретінде анықтаймыз. Әзіл-оспақ адамды күлкіге бөлейді, сонымен бірге адамдарды философияның мағынасын немесе астарын түсінуге шақырады. Орыс әзіл-оспағы – бұл әлемдік мәдени бейненің маңызды бөлігі, осы ұлттық мәдениеттегі жалпы қабылданған норманың қайталануы орыс халқының мәдени идеялары мен өмірге деген көзқарасын көрсетеді. Әзіл-оспақ – бұл жалпы тұжырымдама, оған анекдот, әзіл, тапқырлық жатады. Анекдот әзіл-оспаққа жатады, ол әзіл-оспақтың барлық ерекшеліктеріне ие, әзіл-оспақ нұсқасы және диалогтың қысқа формасы түріндегі ауызша әзіл, күтпеген аяқталумен сипатталады. Анекдот мәтін ретінде екі формада болатындығы анықталды: ауызша (бастапқы және негізгі) және жазбаша (екінші және шартты). Қазіргі орыс әзілі барлық орыс тілінде сөйлейтіндерге белгілі, сондықтан ұсынуды қажет етпейтін тұрақты сөйлеу және мінез-құлық сипаттамалары бар ықтимал кейіпкерлердің салыстырмалы түрде тұрақты жиынтығымен ерекшеленеді.

Орыс әзілі өзінің тілдік ерекшеліктеріне сәйкес баяндау емес, бейнелеу жанрларына жататыны анықталды. Ресейдегі әзіл жанры ең сүйікті және танымал жанрлардың бірі болып саналады.

Сонымен, орыс әзілі – бұл ұлттық орыс мәдениетінің таңғажайып, жарқын құбылысы, прецеденттік мәтін бола алатын, прецеденттік жағдайды және прецеденттік атауды көрсете алатын ауызша сөйлеудің ерекше жанры. Сонымен қатар дәстүрлі мәдениеттен әлі де қолдау табады және жинақталады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

1. *Ильина О.К. «Шутка в культурах Великобритании и России»: Лингвострановедение: методы анализа, технология обучения. Седьмой межвузовский семинар по лингвострановедению; Сб. статей: В 2-х ч. Ч. 2. Национальные особенности юмора. Отв. ред. Л.Г. Веденина / Московский государственный институт международных отношений (университет). - М.: МГИМО-Университет. 2010 г.- С. 38-50 . [Электронный ресурс] / – Режим доступа https://mgimo.ru/upload/iblock/491/491137668effd2b6c7e4babb0865d0df.pdf?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com; (дата обращения 01.08.2025)*
2. *Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – М.: Сов. Энцикл, 1962-1978. // [Электронный ресурс] / – Режим доступа [www://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc](http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc) (дата обращения 10.12.2024)*
3. *Моу Шуанг Шуанг. Лингвокультурологический анализ русского юмора. // Молодой ученый. – 2015. – № 24 (104). – С. 879-882. // [Электронный ресурс] / – Режим доступа <https://moluch.ru/archive/104/24265/>(дата обращения: 04.10.2024)*
4. *Сюзфэн Лэн. Семантические и стилистические особенности русского анекдота как жанра и прецедентного текста // [Электронный ресурс] / – Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskie-i-stilisticheskie-osobennosti-russkogo-anekdota-kak-zhanra-i-pretседentnogo-teksta> (дата обращения: 04.10.2023)*
5. *Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. Даль. – Репр. воспроизв. изд. 1912-1914. – М.: Цитадель, 1998. Т. 4. – С. 30-31.*
6. *Фернандес Санчес Ю.В. Юмористический дискурс в испанской и баскской лингвокультурах: сопоставительный анализ: дис. канд. филол. наук: 10.02.20. – М: РУДН, 2017. – 173 с. // [Электронный ресурс] / – Режим доступа <https://www.dissercat.com/content/yumoristicheskii-diskurs-v-ispanskoi-i-baskskoi-lingvokulturakh-sopostavitelnyy-analiz> (дата обращения 05.11.2024).*

ҚҰМЫҚ КҮЛДІРГІ ӘНГІМЕЛЕРІНЕ ТӘН БЕЛГІЛЕР

Р.К. Танатова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Күлдіргі әңгіме – бәріне белгілі ұғым, ол баяндаудың шындыққа жанасымдылығынан гөрі, тапқырлықпен әдейі әзілдеп айту шеберлігі. Оның «ирония шеберханасындағы» басқа әріптестерінен айырмашылығы,

таңғажайып ұтқырлық пен өнімділікті сақтайтын ең тірі фольклорлық жанрға жатуы, сөзбе-сөз айтқанда ол – мәдениет құбылысы.

Ғалым А.А. Кадиеваның «Құмық, орыс және француз анекдоттарына салыстырмалы лингвомәдени талдау» деген кандидаттық диссертациясында жазылғандай, «әзіл белгілі бір лингвомәдени ортаның ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсететін заманауи фольклордың бірнеше өнімді жанрларының бірі болып табылады». Әзіл мәтінінің деңгейінде мінез-құлық нормалары, дәстүрлі дүниетанымдық және әлеуметтік-психологиялық көзқарастар мен этникалық идеялар бекітілген. Анекдоттар – социологиялық, эстетикалық және психологиялық талдаудың тақырыбы бола алатын және әрекет ететін көп қырлы құбылыс [Кадиева А.А. 2013: URL].

Күлдіргі әңгімелерді зерттеу тарихы 1905 жылы Фрейдтің «Тапқырлық және оның бейсаналыққа деген көзқарасы» атты еңбегін жариялаудан бастау алады, бұл күлдіргі әңгімелердің көптеген түсіндірмелерінің бастапқы нүктесі болды. Әзілдердің бастапқы тұжырымдамалары, тәсілдері және әдістемелері әртүрлі болды, дегенмен бұның өзі оларды үйренудің барлық қажетті алғышарттарын жасады. Әзілдерді заманауи зерттеудің жалпы теориялық негізі Аристотельдің «Поэтикасынан» және ежелгі ойшылдардың өзге де жұмыстарынан бастау алатын Ю.Б. Боров, А.Н. Лук, Б. Джемидок және В.З. Санников сияқты зерттеушілердің еңбектерінде ұсынылған философиялық және эстетикалық тұжырымдамалары болды.

Әзілдерді зерттеуде ресейлік ғалым М.М. Бахтиннің «Сөйлеу жанрларының проблемасы» атты жұмысының үлесі зор.

Прозалық фольклордың жетекші жанрларының бірі бола отырып, заманауи әзілдер соңғы онжылдықта зерттеушілердің назарын жиі аударды. Осы бағытта көптеген мақалалар мен монографиялар жазылды (Ефим Курганов «Анекдот жанр ретінде», Елена және Алексей Шмелевтер «Анекдот мәтін ретінде және сөйлеу жанры ретінде», А.М. Аджиев «Құмық анекдоттары ауызша халық шығармашылығының жанры ретінде», Morin Violette «l'histoire drôle», Federica Visani «Etudes de poetique des histoires drôles russes sovietique (anekdoty) des annee 70» және т.б.), антологиялар мен анекдоттар жинақтары құрастырылды (Ю. Керимов Әңгімелер қазынасы. Махачкала, 1968 – 99 с.; Ю. Керимов Инжу-маржанды әңгімелер. - Махачкала, 1974-83с.; Курганов Е., Н. Охотин «XVIII-XIX ғасырдың басындағы орыс әдеби анекдоты» М., «Көркем әдебиет», 1990 ж. және т. б.) [Кадиева А.А. 2013: URL].

Күлдіргі әңгіме мәтінін зерттеуге А.Б. Карасик (2000), В.И. Карасик (2003), Е. Курганов (1997), Э. Ландвай (2001), О. А. Чиркова (1998), Е. Я. Шмелева (2002) және В.Д. Шмелев (2002), Е.Н. Абдразакова (2007), Е.А. Хрущева (2009) еңбектері арналған. Олар өз еңбектерінде әзілдің құрылымын, күлдіргіні жүзеге асырудың негізгі принциптерін анықтайды, оның прагматикалық және коммуникативті функцияларын ажыратады, сонымен қатар күлдіргі әңгімені әлемнің лингвистикалық көрінісімен байланыстырады, оның психолингвистикалық параметрлерін анықтайды. Жалпы, авторлар өз зерттеулерін бір тілдің материалымен де, бірнеше тілдің материалымен де жүргізеді.

Дегенмен, кейбір сұрақтар әлі де шешілмеген және арнайы зерттеуді қажет етеді. Осындай проблемалардың бірі ретінде күлдіргіні жасаудағы тілдік құралдарды және анекдоттың лингвомәдени сипаттамаларын салыстырмалы түрде зерттеуді атауға болады. Осы орайда ғалым А.А. Кадиеваның «Құмық, орыс және француз анекдоттарына салыстырмалы лингвомәдени талдау» атты жұмысының орны ерекше. Аталған жұмыс құмық, орыс және француз күлдіргі әңгімелеріне салыстырмалы талдау жасауға арналған. Зерттеу нысаны – құмық, француз және орыс лингвомәдениеттеріндегі заманауи әзілдер мәтіндері, мақсаты – оларды жасайтын тілдік құралдарды зерттеу және ұлттық шындық тұрғысынан күлдіргі әңгімелерді зерделеу.

Автордың ойынша, әзіл көп қырлы құбылыс, өйткені ол бір мезетте тілдік, фольклорлық және күлкілі жанр болып табылады. Күлдіргі әңгіменің барлық тілдік құралдары күлдіргі әсер жасауға бағытталған, сондықтан күлдіргі әңгімеде қарама-қайшылық, екіұштылық, тосын сый және ауытқу сияқты күлдіргінің негізгі белгілері бар.

Өз еңбегінде автор әзіл мен ертегінің көптеген ұқсастықтары бар, олардың шығу тегі ортақ болуы мүмкін деген көзқарасын айта отырып, бұндай дереккөз ретінде мифті санайды. Дегенмен оның өзіне ғана тән белгілері бар екенін көрсетеді. Ерекшелік әзілдің құрылымын да қамтиды. Біріншіден, ол қысқа болуы керек. Екіншіден, күлдіргі әңгіме мәтіні әрдайым дерлік екіұштылық қағидаты бойынша құрылады: оның кіріспесі (интродукция) және шешілуі (соңы) бар. Басқа ауызша және сөйлеу жанрларының мәтіндерінде ортаңғы бөлік, фабула болуы мүмкін, бірақ күлдіргі әңгімеде оның жанрлық табиғаты мен әдеттегі қысқалығына байланысты ортаңғы бөлік болмайды [Кадиева А.А. 2013: URL].

Басталуы немесе интродукция тыңдаушыны мазмұн жоспарына енгізеді, тақырыпты, интриганы хабарлайды. Күлдіргі әңгімелер стандартты клишелерді қолдануымен сипатталады. Сонымен, құмық күлдіргі әңгімелеріне тән белгілері: оқиғаның орны, уақыты немесе іс-әрекет тәсілінің жағдайлары: *алданғыы заманда* (баяғы заманда). Орыс күлдіргі әңгімелері осы шақтың немесе өткен шақтың формаларымен сипатталады және баяндауыштың препозициясы басым болады: *Приходит муж домой..* Француз сөйлемдеріне - «бастауыш-баяндауыш» сызбасы тән: *Une femme consulte un medecin* (женщина консультируется с врачом) [Кадиева А.А. 2013: URL].

Күлдіргі әңгіменің басталуы жан-жақты болуы мүмкін. Мәселен, мысалы, күлдіргі әңгіменің кіріспесі дәстүрлі тұрмыстық ертегінің заңдарына сәйкес, оқиғаның үш еселенген (кейіпкерлер саны немесе олардың әрекеттері бойынша) өзгеруімен құрылуы мүмкін, бұл мәтіннің финалында күтпеген жерден жойылатын қабылдау автоматизмін тудырады, ол бүкіл мәтіннің ұзақтығына қарамастан әрқашан қысқа, күтпеген, көбіне парадоксальды болуы керек, бұл әдетте анекдотты күлкілі қылады [Кадиева А.А. 2013: URL].

Сонымен қатар автор әзілдерді ұлттық шындық тұрғысынан салыстырады. Әрбір ана тіл тасымалдаушысы бір мезгілде мәдениеттің де тасымалдаушысы болатындықтан, тілдік белгілер мәдениет белгілерінің қызметін атқару қабілетіне ие болады. Сондықтан тіл өз сөйлеушілерінің мәдени және ұлттық менталитетін көрсете алады [Кадиева А.А. 2013: URL].

Құмықтардың қонақжайлығы баршаға аян, олар тіпті жауына да қатысты қонақжайлылықты жоғары бағалайды. «Қонаққа барыңды бер, бәрінен бұрын қабағыңды бер» деген халық мақалы бекерге айтылмаса керек. Келген қонақ қанша уақыт қажет болса, сонша уақыт қонақтай алады, ол құмық күлдіргі әңгімелерінде жиі айтылады: - *Ялмагъа тура деп, гъар гюн чакъны багъана этип, биревню къонагъы гетип битлей болгъан. Алгъасайгъангъа ошайсан. Ямучумну гийип сама бар, - деген ахырдауый есси огъар. «Жаңбыр жауайын деп тұрған сияқты», - деген сылтаумен кетуге асықпаған қонағына: «Сен асығыс сияқтысың, сол себептен менің плащымды алуыңа болады», - деген екен үй иесі [Кадиева А.А. 2013: URL].*

Құмықтарда қонақжайлылық әдетінен басқа, үлкендерді құрметтеу ең маңызды болып табылады, бұл құрмет ата-аналарға да, жалпы үлкендерге де қатысты. Ата-ананың еркі – балалары үшін заң. Балалар қарт ата-аналарына қамқорлық жасауға міндетті. Сонымен қатар, құмықтар көршісіне көмектесуге дайын, білімі, еңбекқорлығы, ұжымшылдығы, тәртіптілігі, қарапайымдылығы жоғары бағаланады.

Орыс халқына «мүмкін болып қалар үміт», қоғамдық басымдықтардың қазіргі билікке тәуелділігі, билікке сенімсіздік, ұжымшылдық, экспрессивтілік, пессимизм, шыншылдық тән. Келесі күлдіргі әңгімеде орыстардың негізгі құндылықтарының бірі - шыдамдылық баяндалады: *Мас адам қоқыста жатыр. Таңертегілік уақыт. Жұмысқа бара жатқан әйелдер. - Ой, қыздар! Қараңдар, қандай еркекті лақтырып тастаған! Онымен әлі де өмір сүруге болады зой!*

Орыс қоғамында қонақжайлылық жоғары бағаланады, күлдіргі әңгімелерде көбіне оның болмауы орын алады: *Орыс украиндыққа қонаққа келеді, ол оған: - Менің үйім – сенің үйің, мен шай ішуге отырсам, сен де отырып шай іш, мен шошқа майын жесем, сен шай ішесің.*

Француз менталитеті келесі белгілерге негізделген: тәртіпсіздік, жеңілдік, индивидуализм, барлық жаңа нәрселерге деген құштарлық, экспрессивтілік, оптимизм, сыпайылық. Францияда этикетке үлкен мән беріледі. Барлық француздар батыл және кез келген жағдайда, әсіресе нәзік жандыларға қатысты этикет ережелерін жақсы сақтайды:

«Титаник» айсбергпен соқтығысты. Француз алғашқылардың бірі болып құтқару қайығына асығады. Бұны көрген ағылшын артқа тартып, сөйлейді: - Сіз мұнда әйелдер де бар екенін байқадыңыз ба? Ал француз оған жауап береді: - Сіз осындай сәтте мені олар қызықтырады деп ойлайсыз ба?

Мәдени құндылықтар қатарынан қоғамда орын алған стереотиптерді де байқауға болады. Құмық этникалық әзілдерінің негізінде келесі стереотиптер жатыр: лактардың кәсіпкерлігі, лезгиндердің күдікшілдігі, дарғындардың үнемшілдігі, аварлардың абайсыздығы, құмықтардың сақтығы:

Ұшақта құмық, лезгин, дарғын, аварлық және лак ұшып барады. Ұшақ апатқа ұшырайды, ал бары тек төрт-бес парашют. Құмық: Менің отбасым өте үлкен, егер мен өлсем, олар менсіз өмір сүре алмайды, - дейді. Олар оған парашют берді, ол ұшып кетті. Дарғын: менің бизнесім үлкен, ақшам көп, егер мен өлсем – Дағыстан экономикасы зардап шегеді дейді. Олар оған да

парашиот берді, ол да ұшып кетті. Аварлық шығады: ал мен ең ақылды адаммын, маған әлі де ғылыми еңбектер, кітаптар жазу керек, сондықтан мен де өле алмаймын, - дейді. Сүйтіп ол да ұшып кетті. Лак пен лезгин қалады. Лак лезгинге: Парашиотті алып, сіз секіріңіз! Лезгин жауап береді: - Бұл жерде бірдеңе дұрыс емес, төрт парашиот болды, үшеуі ұшып кетті, сіз алдап тұрсыз. Лак: уайымдамаңыз, екі парашиот қалды – «ең ақылдысы» рюкзақпен ұшып кетті», - деп жауап береді.

Аталған жұмыста барлық тіл деңгейлеріндегі күлкілі әсер жасау құралдары қарастырылып, лингвистикалық әзілдерге талдау жасалады. Автор мұндай әзілдер көбіне француз тіліне тән, ал орыс тілінде аз, құмық тілінде сирек кездеседі деп тұжырымдайды. Талдау барысында тілдік ойын анекдоттардың барлық деңгейлерінде – фонетика, морфология, лексика, синтаксис, стилистика, прагматика – қолданылатыны анықталды. Фонетика деңгейіндегі тілдік ойын орыс және француз анекдоттарына тән, мұнда дыбыстық қайталау, шетелдіктер мен сөйлеу кемістігі бар адамдардың сөйлеуіне пародия жасау, просодикалық құбылыстарды ойнау және т.б. сияқты әдістерді қолдануға болады.

Көбінесе орыс әзілдерінде кавказдықтардың сөйлеу ерекшеліктері баяндалады. Әдетте кавказдықтардың палатализацияланған және патализацияланбаған дауыссыз дыбыстарды ажырата алмайтындығы байқалады: *Грузин мектебіндегі сабақ: - Дэти, запомнитэ: в русском языке слова «сол», «фасол» пишэтса с мягким зынаком, а «вилька», «тарелька» - бээ! Эта нэвазможна понять, эта нужна запомнить!*

Прагматика деңгейінде күлкілі әсерге қарым-қатынас постулаттарының бұзылуының арқасында қол жеткізуге болады. Сонымен, анекдоттарда ақпараттық постулат жиі бұзылады: *Биревню уью урлангъан болгъан. Хоншулары шонда жыйылып: «Гъейлер, шу ишни ким этген жен?» - деп, тамашалыкъ этип турагъанда, вир авлия гиши гелип: «Воллагъ, шо адамны мен билемен» - деп ант этген. Уьйню есси огъар: «Кимдир? Кимдир? Айт гъали, айт!» - деп къарышып йиберген. «Ким буса да бирсе», - деп жавап берген авлия. Бір адамның үйіне ұры түсіпті. Көршілер жиналып, мұны кім жасады екен деп ойлайды. Бір ақымақ оларға келіп: «Мұны кім жасағанын мен білемін» дейді. Бәрі жиналып «Кім ол, ал айт», - дейді. Сонда ол ақымақ тұрып «Кім болса да біреу жасады», - деген екен.*

Сондай-ақ, анекдоттарда өзектілік ұстанымының бұзылуы жиі кездеседі. Тақырыптағы күтпеген сәтсіздік мәтіннің тұтастығын бұзады. Мәтін әңгіме тақырыбына қатысы жоқ «сырғанауды», қойылған сұрақтарға жеткіліксіз жауаптарды және т. б. қамтуы мүмкін.:

- Атабыз неге эретургъан кюйде юхлай? - деп сорагъан атасына яшы. Аранда карават ёкъ екенге, - деген ол. «Неліктен біздің жылқылар түрегеліп ұйықтайды?» - деп сұрапты бала әкесінен. «Біздің ат қорада кереует жоқ», - деп жауап беріпті әкесі.

Зерттеу нысаны болған үш тілде каламбургеге негізделген анекдоттардың кеңінен таралғанын байқауға болады: *Байны эки къазагъы болгъан. Иише оланы бири гечинген. Оьлегенде ёлдашынг не айтды? - деп сорагъан савуна*

хожайын. - Мағға яман болуп тура, - деди. - Сен не дедің? - Байланы алдында кимге яхшы болған? – дедім.

Байдың екі жалшысы болған екен. Олардың біреуі жұмыста өліп қалыпты. - «Өліп бара жатқанда саған бірдеңе айтты ма – деп сұрапты бай жалшысынан. «Өзімді жайсыз сезініп тұрмын деді», - дейді жалшы. «Ал сен не дедің оған?». «Байға жұмыс жасаған кімге жайлы болар дейсің?» - дедім мен.

Әзіл және күлдіргі әңгіме туралы жоғарыда айтылған түсініктерге сәйкес, келесідей қорытындылауға болады:

Әзілді белгілі бір лингвомәдени ортаның ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсететін заманауи фольклордың жанрларының бірі деп анықтаймыз. Әзіл көп қырлы құбылыс, өйткені ол бір мезетте тілдік, фольклорлық және күлкілі жанр болып табылады. Күлдіргі әңгімелер әзіл-оспаққа жатады, оның барлық ерекшеліктеріне ие. Күлдіргі әңгімелер стандартты клишелерді қолдануымен сипатталады. Күлдіргі әңгіменің екі түрі бар екені анықталды: жағдайдың күлкілілігі ойналатын референциальды және кез келген тілдік құбылыс ойналатын лингвистикалық. Құмық әзіл-оспағы – әлемдік өркениеттің маңызды бөлігі. Құмық әзілдері өз сөйлеушілерінің мәдени және ұлттық менталитетін көрсете алады. Құмықтар қонақжайлылықты жоғары бағалайды, үлкендерді құрметтеу олар үшін ең маңызды болып табылады. Сонымен қатар, құмықтарда білім, еңбекқорлық, ұжымшылдық, тәртіптілік, қарапайымдылық жоғары бағаланады.

Сонымен, құмық күлдіргі әңгімелеріне ең тән белгілер: оқиғаның орны, уақыты немесе іс-әрекет тәсілі көрініс табуы. Құмық этникалық әзілдерінен мәдени құндылықтар қатарынан қоғамда орын алған стереотиптерді де байқауға болады. Құмық анекдоттары негізінен референциальды болады, орыс анекдоттарының арасында екі түрдегі анекдоттар орын алса, француздарда лингвистикалық анекдоттар басым. Құмық тілінде лингвистикалық әзілдер өте сирек кездеседі. Бұған дейін лингвистикалық тұрғыдан құмық күлдіргі әңгімелері мүлдем зерттелмеген.

Сонымен, құмық күлдіргі әңгімелері – бұл ұлттық құмық мәдениетінің ерекше құбылысы, ауызша сөйлеудің ерекше жанры. Ол прецеденттік мәтін ретінде белгілі бір құрылым мен мазмұнға ие.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер:

1. Кадиева А. А. Сопоставительный лингвокультурологический анализ кумыкских, русских и французских анекдотов, Автореферат диссертации и соискание ученой степени кандидата филологических наук, 2013// [Электронный ресурс] / – Режим доступа www.https://www.dissercat.com/content/sopostavitelnyy-lingvokulturologicheskii-analiz-kumykskikh-russkikh-i-frantsuzskikh-anekdotov (дата обращения 01.08.2025)
2. *Мир анекдотов* // [Электронный ресурс] / – Режим доступа : <https://www.anekdotovmir.ru/> (дата обращения: 09.08.2025).

ҚАЗАҚ КҮЛДІРГІ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАҢҒЫРУЫ

А.С. Қуандықова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің магистранты
Ақтөбе, Қазақстан

Қазақ халқының күлдіргі әңгімелері – ғасырлар бойы халықтың рухани өмірімен бірге жасап келе жатқан ауыз әдебиетінің ерекше жанры. Бүгінгі күнде бұл жанр өзінің дәстүрлі сипатын сақтаумен қатар қоғамның заманауи өзгерістеріне бейімделіп отыр. Жаңа технологиялар, ақпараттық құралдар және жастардың күнделікті қарым-қатынасы күлдіргі әңгімелердің қабылдану формасына да ықпал етті.

Күлдіргі әңгімелердің кең таралуының негізгі себебі – олардың қарапайым әрі ықшам құрылымында. Қысқа оқиғадан немесе диалогтан құралған әңгіме әркімге жеңіл есте қалады. Тыңдаушы оны әрі қарай басқаларға жеткізіп, ауыздан ауызға таратып отырған. Сөйтіп, күлдіргі әңгімелер халық арасында тез тарап, ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Осы күлкі арқылы халық өзіне тән дүниетанымды жеткізіп қана қоймай, ұрпақты ойлануға, мінез-құлқын түзетуге шақырған. Алайда күлдіргі әңгімелер әр халықтың дүниетанымы мен мәдениетіне негізделгендіктен, оны толық түсіну үшін ұлттық ерекшеліктерді білу аса маңызды. Осы тұста келесі сөздер де біздің сөзімізді дәлелдей түседі: «Ұлттың ерекшелігін, таным-түсінігін білмей, басқаларға олардың қалжынын түсіну өте қиын. Әр халықтың әзілін түсіну үшін сол халықтың өмір сүру салтымен, ерекшелігімен таныс болуыңыз керек. Қазақтың мәдениетін, дәстүрлері мен менталитетін түсінбейтіндер қазақы қалжыңдарды да түсінбейтіні ақиқат. Сондықтан әр ұлтқа тән күлкінің түрлері лингвомәдени, прагматикалық, семантикалық, танымдық және тағы да басқа аспектілері тұрғысынан кешенді түрде зерттелуі тиіс. Күлкі мәдениеті де зерттеуді қажет етеді. [2, 197]

Қазақ халқының күлдіргі әңгімелері – халықтың дүниетанымын, тұрмыс-салтын, өмірлік ұстанымын айқын көрсететін шағын жанр. Олардың ұлттық сипаты ең алдымен халықтың күнделікті өмірімен тығыз байланысында көрінеді. Күлдіргі әңгімелерде мал шаруашылығы, қонақжайлық дәстүрі, ауылдағы тұрмыс пен адамдар арасындағы қатынас бейнеленіп, қазақы болмысқа тән ерекшеліктер айқындалады. Мысалы, мал бағу барысында туындайтын қызықты оқиғалар немесе қонақ күту кезінде айтылатын қалжың сөздер күлдіргі әңгімелерге арқау болған. Бұл – күлкінің тек көңіл көтеру емес, ұлттық мәдениетті сақтаудың да бір тәсілі екенін көрсетеді. Жазушы Зейін Шашкиннің үйінде Сәбит Мұқанов, тағы бірқатар ақын, жазушылар қонақ болып отырады. Алдарына табақ-табақ ет келеді. Дәстүр бойынша бәрінен үлкен Сәбең ет асатуға ыңғайланады. Уысына қазы-қартаны толтырып алып, жанына отырған Жұбан Молдағалиевқа ұсына бергенде, Жұбан:

- Ойбай, Сәбе, менің гастритім бар, - деп ат-тонын ала қашады. Сонда, сол жағында отырған Сырбай Мәуленов:
- Сәбе, маған әкеліңіз, Жұбанның гастриті болса, менің қасқыр итім бар, - деген екен. [1, 23-24 бб.]

Келтірілген мысалда қазақ қоғамында табақ тарту, ет асату – үлкенге, қонаққа деген құрметтің ерекше белгісі екені анық. Мұнда Сәбит Мұқановтың жасы үлкен болғандықтан, етті үлестіруі дәстүрлі әдебін көрсетеді. Сырбай Мәуленовтың «Жұбанның гастриті болса, менің қасқыр итім бар» деп жауап беруі – күлкілі әрі тапқыр қалжың. Қасқыр ит – өте обыр, ашқарак, көп ет жейтін жануар. Осыны меңзеген С.Мәуленов әзілді шебер жалғастырады.

Күлдіргі әңгімелердің ұлттық сипаты олардың кейіпкерлер типінен де байқалады. Қазақ аңыз-әңгімелерінде кездесетін кейіпкерлер әрқашан белгілі бір мінез-құлық үлгісін білдіреді. Мәселен, аңғал адам – халықтың қарапайымдылығын, қулығы басым кейіпкер – тапқырлық пен әділетсіздікке қарсы айлакерлікті, сараң бай – қоғамдағы жағымсыз мінезді бейнелейді. Ал ақылды, әділ кейіпкерлер халық арман еткен қасиеттерді танытады. Осы типтер арқылы күлдіргі әңгімелер адам мінезін сынға алып, халықтың моральдық ұстанымын айқындайды. «Күлдіргі әңгімелерде кездесетін Қожанасыр мен Алдаркөсе қазақ ауыз әдебиетінде ғана емес, бүкіл Шығыс және түрік халықтарының фольклорына ортақ кейіпкерлер дәрежесіне көтерілген. Қазақ фольклорында Алдаркөсе, Қожанасыр, өзбек ауыз әдебиетіндегі Афанди, Хожа Насриддин, түркімен фольклорында Кеминэ мен Мирали, ал ұйғыр ауыз әдебиетіндегі Салаяй Чаққан мен молла Зайдин, түрікте Бекташ, қырғызда Шәршен, қарақалпақта Өмірбек сияқты күлдіргі кейіпкерлер бірін-бірі толықтырып отыратын образдар» [3, 200], - деген пікірді негізге ала отыра, образдар халық қиялынан туып қана қоймай, күлкі арқылы өмір шындығын бейнелейтін, әр дәуірде өзекті болып келген әмбебап тұлғаларға айналды деуімізге болады.

Сонымен қатар, күлдіргі әңгімелердің ұлттық ерекшелігі – тілдік қолданысында. Қазақ халқы сөз өнерін ерекше қастерлегендіктен, күлдіргі әңгімелерде әзіл-қалжың қарапайым, бірақ әсерлі тілмен беріледі. Әдетте диалог арқылы өрбитін бұл жанрда қысқа сөйлемдер мен шымшыма сөздер қолданылады. Тыңдаушыны күлдіретін күш те осында – қарапайым сөздерден құрылған тосын шешім тыңдаушыны бірден еліктіріп әкетеді. Мысалы, әлеуметтік желіден алынған мына күлдіргі әңгімеде де осы ерекшелік байқалады: Бір ауылда бір шал бәрін мазақтап, бәрімен қалжыңдасады екен. Бір күні сол шалдың Ақтөс деген иті өліп қалады. Ауылдағы жігіттер жиналып:

- Біз де барып қалжындайық. Иті өлгеніне көңіл айтып барайық, - дейді. Жігіттер жиналып барса, шал есік алдында отыр екен.

- Ата, итіңіздің арты жақсы болсын! - деп жігіттер шалды құшақтап көңіл айтыпты.

Сонда шал:

- Әй, кемпір, шай қой, Ақтөстің достары келді! – депті [4]. Бұл жағдай қысқа да нұсқа қалжың арқылы күлкі туғызып қана қоймай, қазақы сөз саптаудың тапқырлығын дәлелдейді.

Жанрдың тағы бір маңызды ерекшелігі – оқиғадағы шиеленіс пен күтпеген шешім. Әдетте күлдіргі әңгімеде қарапайым көрінетін жағдай бір сәтте тосын бұрылыспен аяқталады. Тыңдаушы оқиғаның қалай аяқталатынын болжағанымен, шешім көбіне күтпеген жерден шығып күлкі тудырады. Мәселен, аңғал адамның әжуалы жауап беруі немесе қулықпен біреуді алдап кетуі оқиғаның аяқталуына ерекше рең береді. Бұл ерекшелік күлдіргі әңгімені қызықты әрі әсерлі етеді.

Күлкі тудыратын басты құралдардың бірі – тілдік тәсілдер. Күлдіргі әңгімелерде қарапайым, тұрмыстық сөздер кеңінен қолданылады. Әдетте кейіпкерлердің диалогтары қысқа әрі нық айтылады, ал кейде сөздің екіұшты мағынасы немесе тапқыр қалжың негізгі күлкі көзіне айналады. Бір сөздің тура және ауыспалы мағынасын қатар қолдану немесе сөзді әдейі бұрмалау арқылы тыңдаушыны күлдіру тәсілдері жиі кездеседі. Сонымен қатар, қайталама, әсірелеу, ирония, әжуалау сияқты көркемдік әдістер де кеңінен қолданылады. Дәл осы ерекшелік заман ағымына бейімделіп, бүгінгі жастар ортасында да кең таралуына негіз болып отыр.

Әсіресе, студенттер мен жастар бас қосқанда қысқа анекдоттар айту, бір-бірін қалжың әңгімелермен әжуалау жиі кездеседі. Бұл тұрғыда күлдіргі әңгіме жастардың көңіл көтеру құралы ғана емес, олардың қарым-қатынас мәдениетінің бір бөлігіне айналғанын көреміз. Күлдіргі әңгімелердің ықшамдылығы, тез есте қалатындығы, күлкі арқылы ой салатындығы оны жастар ортасында танымал етіп отыр. Екіншіден, қазіргі кезеңде күлдіргі әңгімелердің әлеуметтік желілер арқылы кең таралатыны анық. Әлеуметтік желілерде қысқа мәтіндер, мемдер мен әзілдер түрінде таралатын қалжындар – дәстүрлі күлдіргі әңгімелердің жаңа формасы деуге болады. Мәселен, бұрын ауыздан ауызға жеткен күлдіргі әңгімелер қазір бір сәтте мыңдаған адамға тарап, қоғамдық резонанс тудыруы мүмкін. Жиі талқыға түсетін ене мен келін тақырыбын алсақ болады. «Шал мен кемпірдің жаңа түскен келіні есік алдын сыпырмайды екен. Шал мен кемпір өзара келісіп екеуміз таласайық сен «мен сыпырамын» де, мен «жоқ мен сыпырамын» дейін, мүмкін, келін ұялғаннан «мен сыпырамын» дейтін шығар, - депті. Сөйтіп шал мен кемпір сыпырғыны алып таласа бастапты. Мұны көрген келіні келіп: «не болды, неге таласып жатырсыздар? Бір күн сіз сыпырыңыз, бір күн енем сыпырсын», - деген екен [4]. Әлеуметтік желілердегі күлкілі әңгімелер халықтың қазіргі әлеуметтік жағдайын, тұрмысын, жастардың тілдік ерекшелігін бейнелейді. Бұл да – күлдіргі әңгімелердің қоғаммен бірге өзгеріп, жаңа арнада дамып келе жатқанын дәлелдейді. Үшіншіден, классикалық күлдіргі әңгімелер мен жаңа қалжың әңгімелердің арақатынасы ерекше назар аударарлық. Қазақ ауыз әдебиетінде Қожанасыр, Алдар көсе, Тазша бала сияқты кейіпкерлерге қатысты күлдіргі әңгімелер ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып келеді. Бүгінгі таңда да бұл кейіпкерлердің атына байланысты күлдіргі оқиғалар айтылады. Қожанасыр бір танысының үйіне қонаққа барады. Үйдің иесі тұрып қалған нан мен бір табақ бал алып келеді. Қожанасыр қатқан нанға тісі өтпегеннен кейін балды қасықпен алып жей бастайды. Оны көрген сараң үй иесінің көзі шыға жаздап:

- Ойбай, абайлаңыз! Бал нансыз желінетін болса адамның ішін күйдіріп жібереді,-дейді. Қожанасыр балды жеп бітірген соң:

- Кімнің іші күйіп жатқанын бір құдай біледі, - деген екен [4].

Қожанасыр секілді кейіпкерлер бұрынғы дәуірде пайда болғанымен, олардың бейнесі әлі күнге дейін халық жадында сақталып, жаңаша мазмұнмен айтылып келеді. Яғни, классикалық кейіпкерлердің аты өзгермей қолданылғанымен, оқиғалар заманауи тұрмысқа бейімделіп, әр кезеңнің өз ерекшелігіне сай жаңа қалжыңға айналып отырады. Дегенмен қазіргі жастар көбіне заманауи кейіпкерлерге, күнделікті өмірдегі оқиғаларға байланысты жаңа «қалжың әңгімелерді» көбірек пайдаланады. Мысалы, әлеуметтік желілерде белгілі бір мамандық иелеріне, студенттік өмірге, тұрмыстық жағдайларға байланысты қысқа күлдіргі әңгімелер кең таралған. Бұл құбылыс күлдіргі әңгімелердің тұрақты негізі бар екенін, бірақ оның мазмұны уақыт талабына сай өзгеріп отыратынын көрсетеді.

Заманауи күлдіргі әңгімелердің тағы бір ерекшелігі – интернационалдық сипат алуы. Бұрын тек қазақ қоғамына тән жағдайлар баяндалса, қазір әлемдік деңгейде таралған әзілдер мен күлдіргі әңгімелер қазақ ортасына бейімделіп айтылады. Бұл да халықтық жанрдың икемділігін, өміршеңдігін дәлелдейді. Мәселен, дәстүрлі «Қыз Жібек» жырына қатысты оқиғаның қазіргі технологиямен астастырылып берілуі соның айқын дәлелі. Мектеп шығармасынан: «Төлеген Жібекке сезім білдіру хатын жазған екен. Алайда Жібек хатты бірден спамға жіберіпті» [5]. Осылайша, ұлттық фольклор кейіпкерлері мен мотивтері жаңа заманның тілімен қайта жаңғырып, күлдіргі әңгімелердің мазмұнын байыта түсуде.

Қорыта айтқанда, күлдіргі әңгімелер бүгінгі заманда өз маңызын жойған жоқ. Керісінше, олар жаңа формада өмір сүріп, жастардың мәдениетінде, әлеуметтік желілерде, тұрмыстық қарым-қатынаста кеңінен қолданыс табуда. Классикалық күлдіргі әңгімелер халық даналығын сақтап жеткізсе, заманауи қалжыңдар қоғамның бүгінгі ахуалын бейнелейді. Осы екі арнаның тоғысуы күлдіргі әңгімелердің дәстүр мен жаңашылдықты қатар ұстанатын өміршең жанр екенін көрсетеді. Күлкі – қазақ халқының ұлттық болмысын танытатын, тұрмысын бейнелейтін әрі әлеуметтік құбылыстарға баға берудің өзіндік тәсілі болып қала бермек. Сондықтан күлдіргі әңгімелерді сақтау мен дамыту – ұлттық мәдени мұраны жалғастырудың және оны келер ұрпаққа жеткізудің маңызды тетігі саналады.

Әдебиеттер:

1. ...деген екен! / құрастырған: Жұмағалиев М.- Алматы «Асыл кітап» баспасы, 2015. - 296 б.
2. Кок А., Кадырова Б.М., Копаева А.К. Қазақы қалжыңдардың ұлттық-тілдік табиғаты // Торайғыров университетінің Хабаршысы. №1. 2023.
3. Танауова Ж.Т., Сандыбаева А.Д., Шайхыстамова М.Б. Халық прозасы – күлдіргі әңгімелердің зерттелуі жайынан // Серия общественных и гуманитарных наук. №1. 2016.
4. <https://bilim-all.kz/quote/joke?page=3>
5. <https://www.zharar.com/kz/aneidot/4765-ustaz.html>

Ғылыми жетекші – ф.ғ.д., профессор Исакова С.С.

THE PECULIARITIES IN RENDERING ENGLISH HUMOUR IN ENGLISH WORKS OF ART

A.M. Kuzyassova

K. Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan

English humour is characterized by irony, sarcasm, understatement, puns, absurdity, satire, and banter. A typical British understatement would be describing a hurricane as "*It's a bit windy.*" This reflects a cultural preference for subtlety over exaggeration.

Self-irony is another central feature. British humour often mocks the self, institutions, or traditions, especially in political satire and comedy shows. Absurd or surreal humour, exemplified by Lewis Carroll, Edward Lear, and Monty Python, deliberately undermines logic to create comic effects.

One of the difficulties in defining humour lies in the fact that the terminology describing it is not explicit. Some scholars, such as Schmidt-Hidding, have attempted to clarify the issue by suggesting semantic maps of humour but various others could also be formulated.

Humour is a phenomenon that is common to all people on the one hand and deeply national on the other. Every nation has its own unique sense of humour, which can be regarded as a national trait, serving to differentiate one people from another. Common laws and tendencies of the humorous picture of the world are expressed in it, but this common thing is influenced by social, cultural, physiological, and other features of each nation.

Humour is a very important part of the English national character and an extremely essential element of the national identity. The British are proud of their sense of humour and not without reason, consider it their national treasure. They treat it very tenderly and it's painful for them when foreigners express their doubt about the English sense of humour. You may question any other British trait traditionally attributed to their nature, such as courtesy, ingenuity, and tolerance, but nothing will hurt their national pride more than a statement about their lack of humour.

Rendering humour across languages is one of the most problematic areas in translation studies. Humour does not primarily convey factual information but emotional, cultural, and pragmatic effects. This makes it highly context-dependent, and several key issues arise.

Applied to humour, this means that translators, teachers and researchers of texts where humour is an ingredient, especially if it is an important one, would benefit from a "map of humour", i.e. a series of classifications, definitions, and examples of instances of humour and humour-types, as well as models and insights like the ones laid out in the General Theory of Verbal Humour [1; 174]. Humour scholars should presumably do the bulk of the cartographic work and then be picked up by translation researchers and translators, who ultimately must make their own decisions on whose

map to use or whether they might have to draw up their own, hopefully based on a sound model.

English humour thrives on homonyms, homophones, and polysemy. Puns like “*Seven days without laughter makes one weak*” rely on wordplay (*week/weak*), which cannot be reproduced literally in many languages [4]. Translators may substitute a different pun, compensate elsewhere, or add explanatory notes, though the latter often ruins the humour.

Idioms are another source of humour, but literal translation usually leads to confusion. For example, “*to kick the bucket*” (to die) may sound absurd in another language if translated directly. Equivalents or paraphrases are necessary to preserve comic effect [6].

British humour often relies on understatement, irony, and sarcasm, as in calling a disaster “*not too bad.*” Without cultural familiarity, this may be misunderstood as poor judgment rather than wit. Irony and sarcasm also rely on shared assumptions and intonation, which are difficult to convey in translation [8].

Many jokes depend on references to British institutions, celebrities, or history. A sitcom line about “*having tea with the Queen*” may sound humorous to a British audience but puzzling abroad. Strategies include cultural substitution or explanatory notes [3].

In theatre and film, humour depends on timing, rhythm, and intonation. Subtitles that lengthen a line may disrupt the comic punchline. Translators must adapt dialogue to preserve rhythm [1].

Visual jokes often combine words and images. In the line “*I know a little German... he’s sitting over there,*” the pun depends on both language and the sight of a small man. Translators must adapt spoken text to fit the visual joke.

British humour often includes sexual innuendo or taboo words. Since tolerance varies by culture, translators face a dilemma: soften the language or risk offending the audience. In children’s dubbing, censorship is common, while in adult contexts, cultural equivalents may be used.

Explaining jokes often kills their humour. As E. B. White famously noted, “*Analyzing humour is like dissecting a frog. Few people are interested, and the frog dies of it.*” This highlights the danger of over-explanation in translation [5].

At first, you may think that translating humour is too difficult, if not impossible. And you are almost right. Translating humour does demand careful and creative work, and there are cases when you simply can’t do it. But even in these cases, you can often still create humorous material – text, sound, images, video – inspired by the original. You’re not exactly translating the joke, you’re transcreating it.

So, let’s check a few tips to help you convert witty commercials, funny dialogue and amusing descriptions into a foreign language.

1. When transcreating wordplay, use your ears

“His name is Eustace, milord,” says a courtier introducing a boy to a dwarf in C.S. Lewis’ *The Silver Chair*. “Useless?” the dwarf mishears. “I daresay he is.”

When translating this scene into Brazilian Portuguese, where the character’s name is Eustáquio, the translator chose to transcreate the dwarf’s answer as “*Batráquio?*” (“*Batrachian?*”) This sounds slightly forced, because the first syllable

in each word is so different from the other it would be hard to mishear one for the other.

But if you just say the name Eustáquio a few times out loud, it's clear which would be the most likely way for a person to mishear it: "está aqui", which means "is here." This makes for a more natural-sounding transcreation, and it also opens the way for a funnier reaction: "He is here? I can see that."

2. When transcreating image-related jokes – use Google

Now imagine you are subtitling a movie scene where characters are eating tomatoes, and one of them asks: "Why is the tomato red?" – then delivers the punch line: "Because he saw the salad dressing."

If you are subtitling this in French, you can't translate the joke. But you can google "blagues avec tomate" – and find a few options of French jokes about tomatoes.

In fact, there is one which goes: "What does the gardener do to make his tomatoes turn red? He undresses in front of them." Which, by the way only makes sense in French, since in that language "tomato" is a feminine word.

3. When translating a funny commercial, consider if it makes sense in the target culture

This humorous MySwitzerland ad is easily translatable and works across most countries, because the humour is not in wordplay or images, but in the situation. And the problem is not too culture-specific – as long as the audience knows who cinema legend Robert De Niro is, and the types of movies he tends to play in, they will find the ad funny.

It's not always possible to translate humour, but more often than we think, it is possible to transcreate it. What you need is enough time, a good knowledge of the target language and culture, and a dose of creativity.

Scholars suggest several methods:

1. Retention – keep the original joke if the audience understands.
2. Substitution – replace with a culturally equivalent joke.
3. Compensation – add humour elsewhere if it cannot be translated in place.
4. Explication – explain the joke, though it reduces effect.
5. Omission – remove untranslatable jokes.

Humour translation requires creativity, cultural insight, and a willingness to prioritize effect over literal accuracy.

Humour may be rendered across different art forms such as literature, visual arts and theatre, film, and multimedia. For example, in novels like William Thackeray's *Vanity Fair*, humour is conveyed through hyperbole, irony, puns, and metaphors. Humour here is not just entertainment but also a form of social critique. Donald McGill's seaside postcards, filled with innuendo and satire, represent another form of English humour. George Orwell noted in his essay *The Art of Donald McGill* that they reflected a rebellion against respectability [7]. English comedy on stage and screen often relies on timing, accents, and wordplay. Monty Python sketches mix absurdity with cultural references, making them especially hard to translate. Films also pose challenges when jokes depend on both verbal and visual cues.

Strategies for Overcoming Difficulties

Humour is deeply embedded in culture and language which is why translators must be both linguists and cultural mediators. The following strategies are often used in rendering English humour into other languages.

Transcreation involves recreating the joke in the target language so that it produces a similar humorous effect, even if the wording changes completely. This is common in advertising, literature, and dubbing for comedy films. For example, In the film *Shrek*, the English line “*Do you know the Muffin Man?*” is humorous because of its intertextual link to the nursery rhyme. In translations, local children’s rhymes are sometimes substituted to preserve familiarity and humour. It requires deep cultural knowledge and creativity; not always possible when jokes are tied to historical figures or unique cultural events [11].

Cultural Substitution replaces culture-specific references with equivalents from the target culture. For example, A British sitcom might include a joke about the BBC license fee, which may not be understood abroad. A translator could replace it with a local equivalent (e.g., a well-known national broadcaster). Cultural substitution maintains the humour's naturalness for the target audience, but the “Britishness” of the humour may be lost, which can compromise the authenticity of the work [12].

Explanatory Notes are needed when humour is so culturally bound that translators provide footnotes or subtitles with explanations. For example: In Lewis Carroll’s *Alice’s Adventures in Wonderland*, puns on English nursery rhymes often require translator’s notes to explain the joke. Explanatory Notes preserve the original text faithfully, but break the flow and comic timing; readers may understand, but will not laugh [2].

Functional Equivalence focuses less on literal translation and more on reproducing the same emotional response in the target audience. For example, If an English play uses an ironic understatement like “*Well, that went smoothly*” after a disaster, a translator may substitute an idiomatic phrase in the target language that also expresses sarcastic irony [1].

If a pun or cultural reference cannot be translated in one place, the translator may “compensate” by adding humour elsewhere in the text. For example: A Shakespeare pun that is untranslatable might be replaced with a witty remark in another part of the dialogue to balance the humorous tone [10].

Multimodal Adaptation implies that jokes are often tied to both images and words. Translators must adjust subtitles or dubbing so that they match the visual context. Example: In the joke “*I know a little German... he’s sitting over there,*” the pun is supported by a visual cue (a small man). Translators may modify the line to make it work with the image (e.g., “*I know a short German*”) [9].

The translator’s task is to weigh fidelity to the original against the need for audience laughter. Successful rendering of humour often requires a blend of strategies – sometimes transcreation, sometimes substitution, sometimes compensation – depending on the genre, medium, and cultural expectations of the target audience.

The rendering of English humour in works of art is a complex process that goes beyond words. Humour is deeply tied to culture, timing, and shared assumptions. Translators must act as cultural interpreters, using creative strategies to preserve the intended effect. Whether in literature, visual arts, or film, the goal is not to replicate

every linguistic detail but to reproduce the laughter and wit. It is suggested that the translator develop a sense of humour and really understand the joke that they are going to translate. Besides, it should be kept in mind that in preserving the humorous effect, the translator should consider the acceptability of the word/terminology they use in the target text. In other words, it is also important to consider the readers' sense of humour.

References:

1. Attardo, S. (2002). *Translation and Humour: An Approach Based on the General Theory of Verbal Humour (GTVH)*. *The Translator*, 8(2), 173–194.
2. Chiaro, D. (2006). Verbally Expressed Humour and Translation: An Overview of a Neglected Field. *The Journal of Specialised Translation*, 6, 1–22.
3. Chiaro, D. (2010). *Translation, Humour and Literature: Translation and Humour, Volume 1*. London: Bloomsbury.
4. Delabastita, D. (1996). *Wordplay and Translation*. *The Translator*, 2(2), 127–139.
5. Díaz-Cintas, J., & Remael, A. (2007). *Audiovisual Translation: Subtitling*. Manchester: St. Jerome.
6. Dobrovolskij, D., & Piirainen, E. (2005). *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
7. Orwell, G. (1941). *The Art of Donald McGill*. *Horizon Magazine*.
8. Ross, A. (1998). *The Language of Humour*. London: Routledge.
9. Gottlieb, H. (1997). *Subtitles, Translation & Idioms*. Copenhagen: University of Copenhagen.
10. Harvey, K. (1995). A Descriptive Framework for Compensation. *The Translator*, 1(1), 65–86.
11. Pedersen, J. (2015). From Old Tricks to Netflix: How Local are Intercultural Subtitles? *Perspectives*, 23(1), 21–38.
12. Vandaele, J. (2011). *Humour in Translation*. In Y. Gambier & L. van Doorslaer (Eds.), *Handbook of Translation Studies* (pp. 147–152). Amsterdam: John Benjamins.

НАРОДНЫЙ ЮМОР БАШКИР: АНАЛИЗ КУЛЯМАСОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ФОЛЬКЛОРНОГО СБОРНИКА «СОКРОВИЩА БАШКИРСКОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА» (АВТОР- СОСТАВИТЕЛЬ РАШИТ ШАКУРОВ))¹

Камалова Г.Р.

Институт стратегических исследований ГБНУ
«Академия наук Республики Башкортостан»

Шакурова Ш.Р.

Институт стратегических исследований
ГБНУ «Академия наук Республики Башкортостан»,

Кулямас (көләмәс) представляет собой уникальный жанр башкирского фольклора, который можно охарактеризовать как шуточное прозаическое произведение с парадоксальной и неожиданной развязкой. Этот жанр занимает важное место в культурной традиции башкирского народа, отражая его мировоззрение, ценностные установки и критическое отношение к

социальным явлениям. Рассмотрим основные характеристики кулямаса [2, с.129; 6], которые позволяют ему сохранять актуальность и популярность на протяжении веков.

Как правило, кулямас строится на основе реальных жизненных ситуаций, что придает ему особую убедительность и делает его близким и понятным для слушателей. В диалогах героев часто используются остроумные ответы, каламбуры и парадоксы, которые вызывают улыбку и способствуют более глубокому осмыслению поднимаемых проблем.

Одной из ключевых функций кулямаса является сатирическое высмеивание человеческих пороков и общественных недостатков. Среди наиболее часто критикуемых черт характера можно выделить глупость, жадность, тщеславие, лень, суеверие и другие высмеиваемые негативные качества. Кроме того, кулямас не обходит стороной и социальные пороки, такие как социальная несправедливость, бюрократизм и взяточничество, что делает его важным инструментом социальной критики.

В башкирском фольклоре существует ряд персонажей, которые стали своеобразными символами этого жанра. Среди них выделяются Хужа Насретдин, Алдар Косе, Ерэнсэ-сэсэн и Шомбай. Каждый из этих персонажей обладает уникальным образом и характером, что позволяет авторам кулямасов создавать разнообразные и запоминающиеся сюжеты.

Одной из характерных черт кулямаса является его лаконичность, которая достигается за счет ограниченного числа действующих лиц. Обычно в кулямасе участвуют не более двух персонажей, что позволяет сосредоточить внимание на ключевых моментах сюжета и сделать его более концентрированным и запоминающимся.

Кулямас отличается четкой и стройной структурой, которая состоит из короткого зачина и неожиданной развязки. Это позволяет авторам создавать компактные и легко запоминающиеся произведения, которые легко воспроизводятся и передаются из поколения в поколение.

Башкирский фольклорный жанр кулямас можно рассматривать как уникальное явление, которое сочетает в себе элементы юмора, сатиры и критики социальных явлений. Его особенности, такие как реальность сюжета, сатирическая направленность, наличие постоянных персонажей, ограниченное количество действующих лиц и лаконичность изложения, делают его важным и интересным объектом для изучения.

Кулямас не только отражает культурные традиции башкирского народа, но и способствует формированию критического мышления и осмыслению социальных проблем.

Рассмотрим кулямасы, которые были представлены в книге Рашита Шакурова «Башкорт халык ижады хазиналары» («Сокровища башкирского народного творчества») [1], изданной в 2024 году.

---

¹Работа выполнена в рамках Государственного задания ИСИ ГБНУ АН РБ на 2025 г., тема НИР: «Вклад выдающегося башкирского ученого профессора Рашита Шакурова в башкирскую гуманитарную науку», НИОКТР №125021302091-4

Автор-составитель – ученый-тюрколог Рашит Закирович Шакуров работал над книгой в течение последних нескольких лет, закончив титанический труд накануне своего ухода из жизни. Книгу опубликовали его дочери – авторы данной статьи при поддержке Фонда Грантов Главы Республики Башкортостан.

В предисловии к книге Рашит Закирович пишет, что у каждой книги своя уникальная история. Действительно, автор-составитель внушительного сборника образцов башкирского фольклора, в течение многих лет, начиная с 1959 года, собирал по крупице образцы народного творчества башкир [3, с.319]. Архивные материалы, собранные Рашифом Закировичем, являются незаменимым источником для дальнейших исследований в области фольклористики и этнографии. Как отмечает сам автор, идея о подготовке и издании книги о башкирском фольклоре зародилась при написании им книги воспоминаний «Йөрәктәге язмалар» («Письмена на сердце», 2018) [8]. Самая ранняя полевая запись, опубликованная в книге «Сокровища башкирского народного творчества», относится к 6 ноября 1959 года: *«Это часы моей незабываемой встречи, когда после долгой службы в армии, я, истосковавшийся по близким и односельчанам, по родной речи, вернулся в родной аул, встретился со всеми за праздничным столом. Сколько песен было спето, сколько пожеланий в мой адрес было сказано в этот вечер. А я весь вечер не выпускал из рук карандаш, записывая в записную книжку песни, частушки, пословицы и поговорки»* [8, с. 9; 9, с.170; перевод авторов статьи]. В течение всей своей жизни Рашит Закирович не расставался с записными книжками и карандашом: они всегда лежали в верхнем кармане его пиджака, чтобы успеть записать уникальные образцы башкирского народного творчества. Рашит Шакуров начал собирать фольклорные материалы еще до поступления в университет - в 1959 году. Таким образом, Рашит Закирович чувствовал время, вспомним, что традиция проведения фольклорных экспедиций по сбору башкирского фольклора учеными ИИЯЛ БНЦ УрО АН СССР так же начинается в этот период (1959 г.) [7, с. 91]. Р.З.Шакурову посчастливилось обнаружить и записать варианты таких башкирских народных эпосов как «Кунгыр-буга» («Куңыр буға»), «Заятуляк и Хыухылу» («Заятүләк менән Ыуһылыу»), «Кузыйкурпэс менән Маянхылыу» («Кузыйкурпэс менән Маянһылыу») [10, с.21].

Книга «Сокровища башкирского народного творчества» структурирована по жанровым типам и состоит из семи разделов: Песни, причитания, мунажаты, баиты (Йырзар, сеңләүзәр, мөнәжәттәр, бәйеттәр), Предания и легенды, истории песен, странные истории (Риүәйәттәр һәм легендалар, йыр-көй тарихтары, әкиәттәр, сәйер хәлдәр), Эпические произведения (Эпик әсәрзәр), Пословицы и поговорки, приметы, загадки (Мәкәлдәр һәм әйтемдәр, һынамыштар, ышаныузар, йомактар, йолалар), Кулямасы (Көләмәстәр), Записки фольклориста (Юлдар миңә йырзар бүләк итә (фольклорсы язмалары)) [9, с.171].

В книге представлены кулямасы, которые были записаны Рашифом Шакуровым в ходе различных фольклорных экспедиций в разные годы (1959,1979, 1980, 1982, 1983 гг.). География собранного материала:

Сафакулевский район Курганской области РФ (деревня Бакаево (Бакай) и населенные пункты различных районов Республики Башкортостан: Стерлитамакский район (деревня Сумар (ныне: Ново-Абдрахманово)), Альшеевский район (деревня Тюбетеево (Тәүәтәй)), Дюртюлинский район (деревня Москово (Мәскәү)), Миякинский район (село Киргиз-Мияки (Кыргыз-Миәкә)), Бурзянский район (деревня Атиково (Әтек)) и др.

Всего в данном сборнике опубликовано пятнадцать текстов кулямасов, основанных на реальных жизненных ситуациях, которые происходили с информантами либо их знакомыми, родственниками, а так же с самим автором-составителем этой книги – Рашитом Закировичем: о возникновении прозвищ (лакап), курьезных ситуациях, обыгрывании диалектных слов, детской лексики, фонетической адаптации, о жителях сел Ильсегул и Москва, о легендарных личностях (Г.Мингажев), писателях, актерах (Юнир Салаватов), певицах (Назифа Кадырова), ученых (Закирьян Аминев) и др. В диалогах героев используются остроумные ответы (например, в кулямасах «Дингез һыуы ниңә тозло була?», «Минһаж карттың министрға барғаны»), каламбуры, игра слов (например, в кулямасе «Һин Мәскәү булһан, мин Петербург!») и парадоксы (например, в кулямасах «Бабайзарзың йорто беззекенә окшаған икән...», «Зәкирийән, исемен нисек?»).

Так, в кулямасе «Если ты – Москва, то я – Петербург!» («Һин Мәскәү булһан, мин Петербург!») герои становятся заложниками забавной игры слов. В Учалинском районе Башкортостана есть село Москово (на башкирском языке звучит Москва (Мәскәү)). По легенде основателем деревни является башкир по имени Москва. В кулямасе речь идет как раз об этом старике, который поехал однажды в Верхнеуральск и повстречал в дороге другого башкира. Начали знакомиться, башкир из Москово представился: «Меня зовут Москва», а новый его знакомый не поверил ему и обидевшись, ответил: «Если ты – Москва, то я – Петербург!». Так и разошлись в разные стороны [1, с.371-372, *перевод авторов статьи*]. Кулямас этот записал Рашит Шакуров 16 августа 1980 года в деревне Москово у Фарита Шамиловича Билалова в ходе научной экспедиции в Дюртюлинский район Республики Башкортостан.

Рашит Закирович не расставался с карандашом и блокнотом, стремясь в любой ситуации, не только во время экспедиций, успеть записать сокровища народного творчества в живом бытовании. Так, в декабре 1979 во время поездки группы писателей в Илишевский район, им был записан следующий текст, рассказанный Мустаем Каримом об очень известном тогда человеке: «Во время войны супруге народного артиста Гималетдину Мингажеву выдали туфли. Туфли оказались малы. Минхаж пошел к министру и сказал: – Или ты мне новую жену дай под туфли, или – новые туфли» [1, с.371, *перевод авторов статьи*].

Фото 1. Г.Мингажев с супругой. Фото: А.Арсланов [4]

Минхаж, как любовно называли артиста в народе, был легендарной личностью, ведь он сыграл отца Салавата Юлая в знаменитом фильме Я.Протазанова «Салават Юлаев» (1940). Мустай Карим рассказывал о Гималетдине Мингажеве (1889-1955) в 1979 году, к тому времени уже прошло почти четверть века после ухода артиста, но его по-прежнему помнили и любили, раз рассказывали о нем кулямасы. Записанный Р.З. Шакуровым текст стал свидетельством той эпохи, когда первое полнометражное черно-белое башкирское кино могло сделать артиста кумиром многих поколений.

Фото 2. Кадр из фильма Я. Протазанова «Салават Юлаев» (1940), Г.Мингажев в роли Юлая, отца Салавата [5]

В ходе экспедиций Рашит Шакур записывал не только ценные тексты с точки зрения народного творчества, но и интересный материал для анализа диалектных особенностей говоров (например, сальзигутского/сальютского (сальйоҫот), аргаяшского (арҫаяш), миасского (мейәс)). Знание диалектных особенностей башкирского языка позволяло Рашиту Шакурову точно интерпретировать смысл текстов кулямасов, а также давать поясняющие комментарии в книге, что раскрывает также лингвистические и культурные особенности, существенно обогатившие научное понимание этого феномена.

Литература:

1. Башкорт халык ижады хазиналары (Сокровища башкирского народного творчества). Автор-составитель: Р.З. Шакуров. Отв. ред. Ш.Р. Шакурова, ред. Г.Р. Камалова. Уфа: Принт+, 2024. -520 с. (на башкирском языке).
2. Галин С. Тел аскысы халыкта. Башкорт фольклорнының аңлатма һүзлеге (Народной мудрости источник. Толковый словарь по башкирскому фольклору). Уфа: Китап, 1999. – 328 с. (на башкирском языке).

3. Камалова Г.Р., Шакурова Ш.Р. Научное наследие и вклад выдающегося ученого-тюрколога Рашита Шакурова в гуманитарную науку//Turkiy xalqlarning ma'naviy integratsiyasi: tili, adabiyoti, madaniyati. Toshkent. 2025. P.312-322.
4. Мингажев Г. с супругой. Фото: А.Арсланов.//URL: https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Мингажев_Гималетдин_Мингажевич.jpg
5. Салават Юлаев. Художественный фильм. Режиссер Я.Протазанов, 1940 г.//URL: <https://ru.kinorium.com/32362/gallery/screenshot/>
6. Сөләймәнов Ә. Әкиәттә хәкикәт. Өфө, 1997; Башкирское народное творчество. Т.6. Шуточные сказки и кулямысы. Уфа, 1992.
7. Хусаинова Г.Р. Башкирская фольклористика в системе современной гуманитарной науки (опыт собирания, издания, исследования)//Известия УФИЦ РАН. Серия: История. Филология. Культура. 2024. № 1. С. 89-96. DOI: <https://doi.org/10.31833/sifk/2024.1.1.010>
8. Шәкүров Р.З. Йөрәктәге язмалар: хәтирәләр. Уфа: Китап, 2018. 392 с. (на башкирском языке).
9. Шакурова Ш. Р. Этнопедагогический потенциал «сокровищ башкирского народного творчества» Рашита Шакурова // Воспитательный потенциал этнопедагогики тюркских народов. – Уфа: Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, 2024. – С. 169-172. – EDN MGRBAY.
10. Шакурова Ш. Р. Основатель Акмулловедения Рашит Шакуров: наследие ученого и педагога (презентация сборника «Сокровища башкирского народного творчества») // Этнопедагогика как ресурс воспитания и становления личности через приобщение к традиционной родной культуре (XIX Акмуллинские чтения): Материалы Международной научно-практической конференции, Уфа, 29 ноября 2024 года. – Уфа: Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, 2024. – С. 19-21. – EDN GVFMWM.

АНГЛИЙСКИЙ ЮМОР КАК ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ЗАДАЧА

Зеркина Н.Н.

Магнитогорский государственный
технический университет им Г.И.Носова
Магнитогорск, Россия

Юмор как лингво-социальное явление помогает человеку не только адаптироваться психологически, выполняя защитную функцию, наладить коммуникацию, но и выразить свою идеологию, политические взгляды. Его познавательная, образовательная-воспитательная, развлекательная стороны широко используется во всех сферах жизни деятельности человека, создают бренды, монетизируются и приносят прибыль в бизнесе. Юмор позволяет «несерьезно говорить о серьезном».

Что такое английский юмор? На чем он строится? И, главное, как его понимать и переводить?

Английский (=британский) юмор, это прежде всего «народное достояние» и «британская достопримечательность». Он многогранен и многослоен как и во всех остальных языках и культурах мира, но при этом своеобразен. Он может быть проранжирован:

– от простейшего фольклора. (*Анекдоты, смешные истории, лимерики: the elephant jokes (особо глупые шутки), dry sense of humour (сарказм и ирония), shaggy-dog stories (нелогичные истории), banana skin sense of humour (юмор*

уровня «подскользнулся упал» (первым зафиксировал этот прием Чарли (Чарльз) Спенсер Чаплин (Charles Spenser «Charlie» Chaplin) в фильме «У моря», далее закрепил на века этот прием Роуэн (Себастьян) Аткинсон (Rowan Sebastian Atkinson) в сериале «Мистер Бин». Справедливости ради, необходимо отметить, что этот прием заимствован мировым кинематографом и повторяется в разных культовых фильмах, например «Бриллиантовая рука» режиссера Л. Гайдая), и др.

– своеобразного юмора классиков английской литературы. Так, например, юмор Уильяма Шекспира (William Shakespeare) может быть не только тонким лирическим, но достаточно фарсовым, выражаться через недоразумения, ошибки и ссоры влюбленных, нелепые случайности и интриги, притворство героев порождающие комические ситуации, и конечно же юмор проявляется через таких персонажей как шуты. Исследователи юмора Джорджа Гордона Байрона (George Gordon Byron), поэта-романтика, отмечают что, например в поэме «Дон-Жуан» демонстрирует все оттенки юмора от фарса, наивного юмора до серьезной сатиры через ироническое использование мифологических и церковно-религиозных образов.

Даже Чарльз (Джон Хаффем) Дикенс (Charles John Huffam Dickens), будучи далеко не юмористическим писателем, создает множество комических персонажей, иллюстрирующих разные стороны национального английского юмора. Так, например, в романе «Посмертные записки Пиквикского клуба», Дикенс с гротескным преувеличением описывает детали одежды и некоторые черты характера, прибегает к избыточной эмоциональности, где смешна не только сама ситуация, но и степень накаленности персонажей. Пародия также способствует созданию юмористического эффекта, где обычные предметы описываются через пафосную и торжественную лексику.

Ирония классика английской литературы Оскара (Фингала О'Флаэрти Уилса) Уайльда (Oscar Fingal O'Flahertie Willswilde) является одной из характеристик его творчества. Его афоризмы – это уже достояние мировой литературы. (*Женщины обладают удивительным чутьем: они способны обнаружить что угодно, за исключением очевидного. *Мужчины женятся от усталости, женщины выходят замуж из любопытства. И тем и другим брак приносит разочарование"* Спросить всегда стоит. Отвечать – не всегда. и др.) [6]

– до современных экстравагантных стендаперов (например, Дилана Морана = Dylan Moran и Билла Бёрра = William Frederick «Bill» Burr), покоровших весь мир своими шутками.

Он представляет собой некий симбиоз абсурдности ситуации, невозмутимости, самоиронии и сарказма, насквозь пронизан английской чопорностью и умением сохранять *poker face* в любых пикантных и неоднозначных ситуациях. Юмор получается из смеси табуированной лексики и ее эвфемизмов, игры слов, двусмысленности, иронии и сарказма. Темой для шутки могут быть и особенности британского характера, и особенности культуры, менталитета и даже королевская семья. Еще больше, чем чужие неудачи, британцев смешит все, что касается секса, — особенно разные косвенные намеки (*innuendo*) и двусмысленности (*double entendre*).

В лингвистике под юмором понимается использование различных языковых средств, направленных на создание юмористического, комического эффекта [5]

Как отмечает ряд исследователей, английский юмор может показаться странным и непонятным представителям других культур *в силу различий в чертах национального характера*, что собственно и создает трудности при переводе. Данный момент компенсируется при переводе пояснениями и лингвокультурологическими комментариями.

Как отмечает Герц, «Многие английские шутки построены на унижении, самоиронии, что акцентирует скромность, самокритичность англичан»[3, 205], но для представителей других культур «самоирония и самоунижение не столь характерны, поэтому ее представители будут использовать в речи не унижительные обороты, а наоборот, слова, усиливающие значение, выражающие преувеличение.»[3, 205]. Другими словами, там, где англичане максимально принижают, уничтожают, максимально нивелируют что-то и им кажется что это смешно, то в других культурах и языках при переводе этого эффекта можно добиться только максимальным преувеличением и восхвалением, такой своеобразный семантический антонимический перевод. Многие отмечают, что жители туманного Альбиона подавляют свои эмоции из-за «врожденного» пессимизма, который порожден вечно плохой погоды.

Перевод юмора также как и фразеология, национально маркированная лексика, реалии и др., требует особого подхода, и в большей степени, не имеет универсальных способов, правил и приемов передачи.

Наличие фразеологизма может быть ключевым в понимание шутки, например,

<i>When a dad drives past a graveyard:</i>	<i>Отец проезжает мимо кладбища:</i>
<i>Did you know that's a popular cemetery?</i>	<i>А ты знал, что это довольно популярное кладбище?</i>
<i>Yep, people are just dying to get in there!</i>	<i>Да, люди очень сильно хотят попасть туда!</i>

Фразеологизм *to die to do something* – очень сильно хотеть что-либо сделать. Буквальный перевод – «люди просто умирают, чтобы попасть сюда».

Л.С. Бархударов работал над поиском языковой формы для передачи юмора и считал, что при переводе недостаточно только лишь адекватно передавать его смысл, необходимо сделать его понятным для читателя перевода. Для этого переводчику рекомендуется использовать различные приемы, стилистические средства, трансформации – межъязыковые преобразования, применяемые для достижения эквивалентности перевода [1, 190]

«Главная и основная проблема для переводчика: передать замысел автора или прежде всего сохранить форму каламбура. В таком случае нужно понимать цель перевода – привлечь внимание получателя сообщения и рассмешить его несоответствием плана содержания и плана выражения. Передача и оригинальной формы, и словесной игры в тексте перевода является

большой сложностью, поэтому при поиске эквивалентного каламбура в языке перевода, переводчик должен учитывать еще и замысел автора, почувствовать грань значений отдельных обыгрываемых слов.

Например, во время своей речи президент США Джимми Картер рассказал японской аудитории смешную американскую шутку, после которой японцы начали очень громко смеяться. На деле оказалось, что его шутку невозможно было перевести так, чтобы японцы не просто поняли ее смысл, но и сочли смешной, поэтому переводчик просто попросил их посмеяться. Также популярная шутка «*England doesn't have a **kidney bank**, but it does have a **Liverpool***», что значит «В Англии нет банка почек, зато есть Ливерпуль (*liver pool*)», основанная на таком приеме перевода, как транскрипция» [2, 262]

Переводчики и комедийные актеры часто используют различные стратегии, чтобы сохранить комический эффект. Бутакова К.С. в своей статье подробно разбирает такой способ перевода как модуляция, смысловое развитие, как стратегию перевода, позволяющую уйти от буквализма. Из шуток Уильяма Фредерика «Билла» Бёрра (William Frederick «Bill» Burr). «Фраза «*Why do people get plastic surgery? You know? Why can't you just admit it's over? You know? You had your time*» была переведена переводчиком как «Зачем люди делают себе пластику? Чтоб просто не признаться себе, что все кончено? Время вышло». В данном случае «*You had your time*» перевели как «**Время вышло**». [2, 263]

Как показывает практика перевода, наиболее эффективными трансформациями при переводе юмора являются грамматическая или лексическая замена, трансформация, семантическое развитие, синтаксическая замена, добавление слов или словосочетаний. Они помогают переводчику добиться эквивалентности и адекватности текста перевода, а также сделать понятным британский юмор для целевой аудитории.

В работе А.С. Герц представлен ряд удачных примеров перевода английского юмора. Так, например, стилистический прием ирония переводится с использованием трансформации: «опущение единицы *disregarded* при переводе *disregarded treasure*, что можно было бы перевести как «оставленные без внимания сокровища», выразив отношение многих людей к вещам в телемагазине».

«*She's a fan of these running-about-selling-things programmes, and has a hope of one day finding a **disregarded treasure**. She buys all sorts of hideous plates and vases from charity shops, her fingers crossed for a fortune ...]*

Она поклонница этих самых передач о поисках и продаже вещей. Она надеется когда-нибудь отыскать клад. Она покупает разные жуткие тарелки и вазы в магазинах, где выручка идет на благотворительные цели. Кроме того, она скрещивает на удачу пальцы» ...]. [3, 208]

Часто переводчик прибегает к аналогичной игре слов или двусмысленности, которые будут понятны целевой аудиторией. Исторический принцип орфографии английского языка способствует тому, что можно построить шутку на сочетании каких-либо слов, которые при произнесении вслух превращаются в совсем другие слова, которые и содержат смысл.

Например,

<i>Why is England the wettest country?</i>	<i>Почему Англия самая мокрая страна?</i>
<i>Because so many kings and queens have been reigning there</i>	<i>Потому что там правило так много королей и королев.</i>
<i>to reign – править</i>	
<i>to rain – идет дождь</i>	
<i>What do you call London without electricity?</i>	<i>Как называется Лондон без электричества?</i>
<i>Londoff.</i>	<i>Лондофф.</i>

On / off – включено/выключено

<i>The past tense of William Shakespeare</i>	<i>Прошедшее время Уильяма Шекспира</i>
<i>Wouldiwas Shookspeared</i>	<i>Wouldiwas Shookspeared</i>

*Will- would i-I am- was
Shake – **shook** speare- speared*

Как вариант, переводчики могут изменять шутки, чтобы они были более соответствующими культуре и менталитету целевой аудитории.

Британский юмор может показаться очень мрачным, крайне обидным, бессердечным и бесчувственным, но на самом деле он направлен лишь на одно — бессмысленность, обыденность и скуку повседневной жизни. И именно на этого врага нацелены самые brutальные английские шутки. Но «...следует помнить, что нельзя злоупотреблять on-line переводчиками, а если используете, то необходима серьезная редакция текста», искусственный интеллект еще не обучен понимать английский юмор. [4, 393] Несомненно, уникальность английского юмора создает сложности при переводе, но творческий подход, глубокие лингво-культурологические знания, переводческий опыт непременно приведут к успешному переводу.

Литература:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М. : ЛКИ, 2008. – 239 с.
2. Бутакова К.С. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКОГО ЮМОРА /Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 4 (73) Том 3. 2024
3. Герц А.С. БРИТАНСКИЙ ЮМОР И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ПЕРЕВОДА В АНГЛИЙСКИХ РОМАНАХ XXI ВЕКА. [Электронный ресурс] Режим доступ: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/72843/1/978-5-8295-0636-0_1_38.pdf. (Дата обращения 04.08.2025)
4. Зеркина Н.Н. ЧТО НУЖНО ЗНАТЬ СТУДЕНТАМ О МАШИННОМ ПЕРЕВОДЕ /В сборнике: Современное инженерное образование: вызовы и перспективы. материалы II Национальной научно-практической конференции. Магнитогорск, 2023. С. 390-395.
5. Королева Ю.П. Understanding English Humor. – М. : Национальный книжный центр, 2014. – 64 с.
6. Цитаты из книг — Оскар Уайльд [Электронный ресурс] Режим доступ: <https://www.livelib.ru/author/3375/quotes-oskar-uajld> (Дата обращения 04.08.2025)

СЕКЦИЯ № 3
КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ
МӘСЕЛӘЛЕРІ
СЕКЦИЯ № 3
ПРОБЛЕМЫ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ И
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ
SECTION №3
PROBLEMS OF COGNITIVE LINGUISTICS AND
LINGUOCULTUROLOGY

ОБ ИСТОЧНИКАХ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ
ЧУВАШСКОГО ЯЗЫКА

Ахвандерова А.Д.

Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я.

Яковлева

Чебоксары, Россия

В чувашской диалектологии проделана значительная работа в области исследования диалектов, однако до сих пор не получили должного освещения вопросы, связанные с развитием диалектной структуры и характером диалектного членения чувашского языка. Поскольку изучение диалектов в их историческом развитии задача не описательной, а исторической диалектологии.

Историческая диалектология – это наука, решающая комплексные задачи и открывающая широкие возможности для более точного и обстоятельного изучения истории языка и народа. В результате историко-диалектологических исследований становится возможным правильное освещение характера диалектного членения чувашского языка, проблемы его этногенеза, общих и отличительных черт исследуемого языка в процессе его эволюции. В качестве лингвистической дисциплины историческая диалектология имеет особое значение для таких дисциплин, как история чувашского языка, историческая грамматика чувашского языка и сопоставительное языкознание.

Вполне ясно, что без историко-диалектологических изысканий нельзя выяснить ни вопроса о народных основах литературного языка, ни вопроса о формировании и истории его стилей, связанных с живыми народными говорами, ни многочисленных и разнообразных частных проблем исторической фонетики, исторической грамматики и исторической лексикологии литературного языка [3].

По мере изучения истории чувашских диалектов более четко выделяются факты и становятся ясной картина литературного языка. Роль диалектов в истории чувашского литературного языка, в формировании его

норм наиболее точно может быть определена именно на основе достижений исторической диалектологии.

Проблемы исторической диалектологии разнообразны и крайне сложны: это и определение этнолингвистических основ диалектных признаков; изучение появления и развития изоглосс, исследование инноваций, происходящие в языке, освящение истории взаимодействия диалектных систем, выяснение характера диалектного членения языка и т.д.

Письменные памятники и современные говоры представляют собой основные источники исторической диалектологии чувашского языка. Письменные памятники являются важными при восстановлении различных уровней диалектного языка – фонологического, морфологического, лексического – благодаря тому, что они связаны традицией с современными говорами чувашского языка. Факты, извлеченные из памятников письменности, соотносятся с данными современных говоров. В результате достигается надежная интерпретация этих фактов для разных исторических эпох.

Письменных памятников XVIII века не так много. В чувашском языкознании до сих пор зафиксировано всего 29 источников, но только 11 из них вышли в свет, а остальные хранятся в рукописном варианте. Все они представляют собой ценность при изучении языковых фактов.

В исторической диалектологии чувашского языка к памятникам письменности относят, прежде всего, работу Ф.И. Страленберга «Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia in so weit», которая вышла в свет в 1730 году. В этой книге автор дает перевод 60 слов на 32 языках. К сожалению, из них только 28 слов переведены на чувашский язык: *pàrr* (пёрре), *uski* (иккё), *vitsi* (виççё), *twata* (тăватă), *belich* (пиллёк), *olta* (ултă), *sithy* (çиччё), *ssilem* (саккăр), *bokyr* (тăххăр), *won* (вунна), *sack* (сак), *karuhoe* (чўрече, кантăк), *sokru* (çăкăр, çăкрă), *alln* (ала), *sokula* (сухал), *kokru* (кăкăр, кăкрă), *koll* (хул, алă), *giera* (чёре), *ohra* (ура), *köes* (куç), *suas* (çăвар), *kuell* (хёвел), *ziurd* (çурт), *boss* (пус), *sumsa* (сăмса), *syss* (çўç), *kann* (кун), *kaspolat* (çёр, каç пулать). Кроме этих слов в книге встречается еще одно чувашское слова *toră* (бог). Разумеется, эти слова были записаны на верховом диалекте и неточно переданы в фонетическом оформлении [5, 4].

Немаловажное значение в исторической диалектологии имеют рукописи словарей Г.Ф. Миллера, который в 1733 принимал участие в экспедиции, организованной Петербургской академией Наук. Во время экспедиции он записывал слова местных жителей и подготовил русско-татарско-марийско-чувашский словарь, который хранится в архиве Российской академии Наук Санкт-Петербурга (ф. 21, оп. 5; работы 6, 163, 168). Из чувашских слов, записанных в 1733 году в г. Казань (скорее всего, информаторами являлись выходцы верхового диалекта), многие были зафиксированы неправильно. В то же время в словаре встречается лексика, неиспользуемая в настоящее время даже в говорах верхового диалекта. Например: *kjuietek* (залив), *djuwra* (тёвре, тёвере в значении месяца), *jan* (руда) и т.д. [5, 5].

К письменным памятникам XVIII века относят словарь, подготовленный преподавателем латинской школы г. Екатеринбург Кириаком Кондратовичем. Конечно же, достоверность информации о существовании такого словаря вызывает сомнения, так как это стало известно лишь от его письма, написанного в адрес Академии Наук (30.06.1737), в котором говорилось, что подготовил татарско-русский, чувашско-русский и марийско-русский словари, и что они пересланы академику В.Н. Татищеву. Но сами словари никем не найдены [4].

Кроме того, источником для чувашской исторической диалектологии служат лингвистическая география, топонимия, этническая история, фольклор и материалы других тюркских народов. Разумеется, среди перечисленных источников исключительное значение имеют письменные памятники. С исторической точки зрения диалекты изучаются по историческим текстам, относящимся к литературному и нелитературному языкам. В этом случае документальные материалы приобретают большое значение [2].

В историко-диалектологических исследованиях язык письменных памятников изучается в ретроспективной связи с фактами современных диалектов. Письменные памятники, относящиеся к различным эпохам, будучи фактами языка письменности, тем не менее, в той или иной степени отражают диалектные особенности своего времени. Однако, поскольку норма языка письменности изменчива, диалектизмы в них вовсе не всегда обладают одинаковым характером. Одна и та же особенность, носящая диалектно-разговорный характер на определенном этапе литературного языка, на следующем этапе способна приобрести статус нормы. Например, слова *паранкă* (лит. *şer ulmi*) «картофель», *утма çул* (лит. *сукмак*) «тропинка», *салакайăк* (лит. *şerşi*) «воробей» когда-то были диалектизмами, но спустя время они приняли статус слов литературного языка.

В то же время наблюдаются случаи архаизации диалектных особенностей, считавшихся на предшествующих этапах нормой литературного языка. Архаизмы, являющиеся фактами литературного языка, утрачиваются в языке, хотя в говорах используются часто, ибо не надо забывать о том, что литературный язык обладает диалектной основой, поскольку один и тот же языковой факт может одновременно относиться и к литературному языку и к диалекту. В связи с этим подобные факты могут расцениваться в качестве признака родного для автора диалекта или как факт койне. Например, *эмел* ~ *амаль* «лекарство» или же *путек* ~ *пүтек* «ягненок» т.п.

Известно, что диалектное членение языка и основные изменения, происходящие в диалекте, связаны с конкретными этапами развития языка. Например, в исторической фонетике часто главным источником оказываются говоры. При восстановлении истории явления ротацизма и ламбдаизма и ряда других единиц фонетической системы диалектов возможно главным образом на диалектном материале. Например, ученые рассматривают явление ротацизма исключительно на диалектном материале: *qar* ~ *йор* «снег», *qaz* ~ *хор* «гусь», *ajas* ~ *ойар* «ясное, чистое (небо)» и т.д. [6, 79]

Для установления, как современной системы диалектного языка, так и для реконструкции его прошлых состояний в настоящее время важно исследование диалектной речи разными методами: методами экспериментальной фонетики, методами фонологического описания и методами лингвистической географии.

В последнее время методы лингвистической географии находят широкое применение в чувашской диалектологии и позволяют получать новые данные. Так например, методом лингвистической географии выявлены островные говоры, где наблюдается чередование звуков у(ү) ~ ѓв(ёв) не на стыке морфем, а в основе слова. Например: *пăру* ~ *пăрăв* «теленок», *çулла* ~ *çăвла* (лето), *кĕтү* ~ *кĕтёв* (стадо), *сүре* ~ *сёвре* (борона), *сүреле* ~ *сёвреле* (боронить), *хүре* ~ *хёвре* (хвост), *тўле* ~ *тёвле* (платить) и т. д. Это явление встречается в пограничной зоне населенных пунктов в речи жителей старшего поколения Урмарского (с. Шоркистры, д. Саруй) района основного диалекта и Канашского (Яншихово-Норваши, Кибечи, Тойси) района смешанного диалекта. В остальных же населенных пунктах в пределах изучаемого ареала языковая ситуация многокомпонентная. Здесь функционируют либо нормы литературного языка, либо другие диалектные особенности, характерные для данной местности [1, 23].

При интерпретации изоглосс стало особенно ясно, какую ценность представляют карты, показывающие территориальное размещение языковых явлений, взятых как элементы системы. Эта особенность чувашского лингвистического атласа была подчеркнута Л.П. Сергеевым при его составлении. Именно эта специфика атласа делает его ценнейшим источником истории чувашского языка.

Следует отметить, что предметом картографирования являются определенные элементы системы языка, а именно те, в которых проявляется специфика диалектного языка. «Диалектологический атлас чувашского языка», подготовленный Л. П. Сергеевым, который до сих пор не вышел в свет и хранится в архиве Чувашского государственного гуманитарного института, содержит всего 448 карт, из которых 14 карт являются вспомогательными, 35 карт – с изоглоссами. В 126 картах имеется информация по фонетическим особенностям чувашского языка, среди которых особое место занимают карты с фонетическими соответствиями: *у ~ о*, *а ~ э*, *а ~ и*, *я ~ ы*, *к ~ к*, *г ~ т*, *м ~ м*, *р ~ р*, *л ~ л'*. На остальных картах показаны лексические, морфологические и синтаксические материалы.

Данные «Диалектологического атласа чувашского языка» дают возможность определить четкие границы между диалектами языка, ясно показывают изоглоссные пучки и помогают прояснить те или иные особенности, касающиеся того или иного говора.

Таким образом, важнейшими источниками для чувашской исторической диалектологии являются письменные памятники XIII века, лингвистическая география. Разумеется, топонимия, этническая история, фольклор и материалы других тюркских народов также имеют немаловажное значение при выявлении и восстановлении различных уровней диалектной системы чувашского языка.

Литература:

1. Ахвандерова А.Д. «Островные говоры» восточных районов Чувашской Республики (на примере урмарского говора смешанного диалекта) / А.Д. Ахвандерова, Л.П. Сергеев // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. – 2015. – № 1 (85). – С. 20–25.
2. Бородина М. Проблема лингвистического пространства в связи с изучением диалектов и их атласированием // Советская тюркология. – 1983. – № 4. – С. 75
3. Виноградов В.В. О связях истории русского литературного языка с исторической диалектологией // Избранные труды: История русского литературного языка. – М., 1978. – 210 с.
4. Димитриев В.Д. Документы об издании «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» // Учен. записки ЧНИИ. – Чебоксары: ЧНИИ, 1967. – Вып. 34. – С. 153–162.
5. Сергеев Л.П. Письменные памятники XIII века. Учебная хрестоматия. – Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2004. – 108 с.
6. История чувашского языка: учебное пособие / состав. А.Д. Ахвандерова. – Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т им. И.Я. Яковлева, 2017. – 110 с.

О БАШКИРСКИХ ОРНАМЕНТАХ

Хусаинова Л.М.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы
Уфа, Башкортостан

Башкирские орнаменты являются важным элементом национальной культуры и имеют глубокие исторические корни. Они отражают представления башкирского народа о мире и природе, которые отличаются разнообразием форм и цветовых решений, что делает его узнаваемым и неповторимым [1; 5]. Орнаменты используются в различных видах декоративно-прикладного искусства, включая вышивку, ткачество и резьбу по дереву.

В лингвокультурологическом аспекте орнаменты представляют собой сложный знаково-символический феномен, функционирующий как язык культуры и искусства. Этот феномен использует специализированный искусственный язык символов для передачи эстетических и когнитивных смыслов, отражающих представления о мире и человеческой сущности.

Орнаментальные системы могут выполнять различные функции в социокультурной практике. В частности, они выступают в роли знаково-символического языка ритуалов, где орнаментальные элементы, такие как обереговые узоры на ритуальной одежде и охранительные символы на архитектурных сооружениях, несут сакральные и защитные функции.

Кроме того, орнаменты служат эффективным средством фиксации, хранения и передачи специфической культурной информации между поколениями. Они аккумулируют и транслируют коллективный опыт, ценности и мировоззренческие установки, обеспечивая преемственность культурных традиций и идентичности. Таким образом, орнаментальные

образы выполняют важную роль в сохранении и воспроизводстве культурного наследия.

Орнаменты изучаются и в системе письма, так как в современной лингвистике термин «письмо» рассматривается в широком и узком смысле. В широком смысле предполагается изучение явления письма как средства общения с целью передачи информации. В этом плане история башкирского народа хранит огромное количество примеров общения предметами, тамгами, орнаментом, рисунками. В наших работах идеографическое письмо изучено на примере башкирских орнаментов, вышитых на тастамалах [6].

В грамматологии собственно письменный период начинается с идеографического письма, так как в данном случае речь идет об оформлении текстовой информации на чем-либо при помощи знаков. Идеография (греч. *idea* – мысль, и *graphein* – писать) – система письма, в которой вместо букв, соответствующих звукам, используются знаки (символы), выражающие предметы и понятия. Основными средствами идеографии служат не наглядные изображения, а условные знаки, иногда лишь косвенно, символически указывающие на их значение. Иероглифы обозначают предметы и действия, поэтому для пишущих неважно, как звучат названия этих предметов и действий. С помощью иероглифов могут общаться люди, говорящие на разных языках. Следовательно, иероглифическое письмо позволяло людям разных этносов в рамках одной империи не терять свой язык и в то же время свободно общаться друг с другом. Некоторые авторы называют иероглифы монументальным письмом, потому что им пользовались для надписей на стенах храмов и общественных зданий, на памятниках и статуях богов. К идеографическим письменностям также можно отнести символные языки, в частности, принятые в разных странах языки глухонемых.

В качестве идеографического письма можно рассматривать символы-орнаменты, несущие определенную информацию, более того, орнамент считается одним из источников древнейших условных знаков, в том числе и знаков первоначального письма [2: 88]. Орнамент, в первую очередь как разновидность украшения, широко использовался башкирами. Так, интересная информация представлена в книге С. Нуриджановой (Хордикайнен) «Читайте полотенца!». Автор призывает учиться «читать» полотенца. *«Как всякий язык, тем более художественный язык узорного тканья башкирских, татарских полотенец – тастамалов, он требует знаний: понимания расположения составляющих его частей, наименования их, то есть, прежде всего, обращает на себя внимание композиция узора, соотношение величин различных геометрических фигур»* [4: 6]. С. Нуриджанова убеждена, что каждый орнамент представляет собой сообщение, информацию, и, чтобы правильно «прочитать» его, необходимо знать этот язык. *«Я вчитывалась в описание техники, материалов, узора, колорита и сверяла с собственными впечатлениями от своих полотенец. Я училась их «читать»... А потом я «прочитывала» их ученикам, слушателям, и всегда такое «прочтение» завершалось невероятным изумлением, открытием красоты, ведущим к постижению духа национальной культуры»* [4: 10]. При описании полотенца автор башкирские и татарские изделия называет «тастамалами», признавая за

ними особую культурологическую, знаковую роль в укладе, в обрядовых традициях народной жизни. Здесь же мы находим и элементы предметного письма: невеста, переступая порог дома жениха, должна была повесить свое полотенце в новом доме; полотенце последней вышедшей замуж перед Сабантуем молодой невесты развевается в праздник на высоком шесте и достается победителю, добравшемуся до него по шесту; лучшее полотенце приносили мулле в мечеть с надеждой на силу его молитв; в память об усопшей дарили на кладбище ее полотенца близким и друзьям [4: 21].

Несколько примеров «прочтения» тастамалов С. Нуриджановой: «... в центре – двойной разомкнутый ромб (блестящие белые нитки, точно шелк) и странные «цитаты» из разомкнутых ромбов, зигзагов, какая-то одна его сторона, на конце которой геометрическая композиция больше всего похожа на стилизованный цветок. В зеркальных полосах геометрические фигуры вызывают в памяти изображения бабочек. Великолепное торжественное песнопение о силе народного духа, о силе традиций» [4: 26].

«...Поразительной силы, масштаба композиция из тонких двойных шестигранников (усеченных сверху и снизу ромбов). Особенно выразительно срединное поле: два окна! Распахнуто, уверенно смотрящие в мир. Широкие, цвета льна, полосы держат всю композицию» [4: 37]; «...ритм центральной полосы понятен: веселые маленькие розовые ромбы со сказочными гребнями-отростками или это такие X-фигуры с пузиками? И три аккуратных уже настоящих ромба с серединкой, тканной металлической нитью. «Прочитать» следующие две полосы, зеркальные, не могу: такой необычный, вызывающий ассоциации чуть ли не с модерном, геометрический узор» [4: 52].

По мнению А.В. Колбина, орнамент является символично-графическим языком народа. В рамках исследования экспериментальной программы по декоративной деятельности детей, на основе материала об орнаментальной символике башкирских тамг и рунических знаков им было предложено задание на развитие интеллектуально-творческого потенциала «Расскажи о себе символично-графическим языком». В своей статье А.В. Колбина в качестве примера приводит творческую работу З.Ф. Шарафеевой в виде ковра, на котором символы рассказывают, что «она из

кубалакского рода, который проживал на берегу реки, где ее предки занимались рыболовством, земледелием и скотоводством, всегда имели свой кров и пастбище; род ее очень трудолюбивый, гостеприимный, добрый и суеверный; у нее четверо детей-помощников, у старшей дочери есть двое своих детишек (сын и дочь), а трое сыновей – любители рыбной ловли и отличные земледельцы» [3: 153 – 154]. По мнению А.В. Колбиной, читая орнаменты, выполненные на ковровых изделиях, мы получаем верные сведения об исполнителе, в том числе, сведения о родословной. Следовательно, орнаменты могут быть изучены в системе идеографического письма.

Таким образом, башкирские орнаменты как часть лингвокультурологии рассматриваются в контексте культуры и языка народа. Орнаменты представлены не только как художественные элементы, но и как носители информации о мировоззрении, ценностях и традициях башкирского народа.

Рассматривая башкирские орнаменты в системе идеографического письма можно увидеть в них не только декоративный элемент, но и способ передачи информации, который может быть актуален для изучения культурного кода народа. В этом выражается многофункциональность башкирских орнаментов, их значимость в культурной и языковой традициях, а также возможность использования для передачи информации и идей в идеографической форме.

Литература:

1. Давлетшина З.М. Об обрядах башкир, связанных с рождением ребенка, и о знаковой функции орнаментированных изделий в этих обрядах (XIX – XX вв.) // Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования. – 2012. – № 1 (21). – С. 33 – 37.
2. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М.: Наука, 1965. – 600 с.
3. Колбина А.В. Башкирский орнамент – путь к твоей родословной // Россия и Башкортостан: История отношений, состояние и перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 450-летию добровольного вхождения Башкирии в состав России. – Уфа: Гилем, 2007. – С. 153 – 154.
4. Нуриджанова С.А. Читайте полотенца! – Уфа: Китап, 2011. – 156 с.: ил.
5. Орнаменты рукописных и старопечатных книг Башкортостана / Сост. Г.Б. Хусаинов, И.Г. Галяутдинов. – Уфа: Китап, 2001. – 160 с.: ил.
6. Хусаинова Л.М. Башкирское письмо. – Стерлитамак, 2012. – 160 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ- ЭТНОМӘДЕНИ ТҰРҒЫДАН ҚАРАСТЫРЫЛУЫ

Г.Д. Куспанова

№79 жалпы білім беретін орта мектебі
Ақтөбе, Қазақстан

Қазақ тіл білімінде социолінгвистика ғылымы тілді зерттеудің бір саласы ретінде кейінгі кезде қалыптасқаны белгілі, бірақ бұл бағыттың қазақ тілінде

негізі бар екеніне Ахмет Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың еңбектерінде назар аударылды. Бүгінгі таңда социолінгвистика – (қазақша – әлеуметтік лингвистика) – тіл білімі, әлеуметтану (социология), әлеуметтік психология және этнография ғылымдарының қиылысқан жерінде дамитын, тілдің әлеуметтік табиғаты мен қоғамдық қызметін, әлеуметтік фактордың тілге әсер ету тетігін және қоғам өміріндегі тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі коммуникативтік қызметін зерттейтін тіл ғылымының бір саласы ретінде қалыптасты. Осы тұрғыдан А.Байтұрсынұлының осыдан 85 жыл бұрын тілге берген анықтамасы социолінгвистикалық сипатты деп бағалауға болады: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», - деді [1,141].

Себебі қоғамдағы тілдің мәні мен қызметін күнделікті өмірден өзінің ерекше тілдік тұлғалық зердесімен байқаған, сезе білген Ахмет Байтұрсынұлының тілдің әлеуметтік қызметін айрықша қабылдауы, түйсінуі – заңды құбылыс. Ал, социолінгвистика болса, тіл мен қоғамның өзара байланысын динамикада, қызмет барысында зерттейді.

Сондықтан да әлемдік социолінгвистика ғылымы тілдің даму сипатын үш бағытта анықтаса, тілдің таңбалануы (графизация), тілдің жаңаруы (модернизация) және тілдің қалыпқа түсуі, нормалануы (стандартизация) Ахмет Байтұрсынұлы тіл дамытарлық осы үш бағытта бірдей қалам тартты.

Осымен байланысты кез келген тілдің лексикалық қорының мәнді бір қабатын жалқы есімдер құрайды. Оларсыз адамзат қоғамының қарым-қатынас қызметі іске аса алмайды.

Қазақ ономастикасының зерттелу тарихына аналитикалық шолу жасаған еңбекте бұл саладағы зерттеулер 4 кезеңге бөлінген. Соның ішінде жалқы есімдерге қатыстылары мыналар:

1 кезең: 1950-1970 ж.ж. (Т.Жанұзақов «Лично-собственные имена в казахском языке» 1961ж; «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» 1965ж; «Қазақ есімдерінің тарихы» 1971ж.)

2 кезең: 1970-1990 ж.ж. (Т.Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» 1982; Е.Керімбаев «Атаулар сыры» 1986; «Қазақ есімдері» 1988; В.Махпиров «Собственные имена в памятнике X в. «Дивану лугат ат-турк Махмуда Кашгарского»» 1980 ж. канд. дисс.)

3 кезең: 1990-2000 ж.ж. (В.Махпиров «Имена далеких предков» 1997; М.Мұсабаева «Қазақ тіліндегі антропонимиялық «аталымдардың» этнолінгвистикалық сипаты» 1995ж канд. дисс.; У.Мусабекова «Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков» 1996 канд. дисс. Е.Керімбаев «Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен» 1992ж. док. дисс; К.Головина «Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков»; К.Жаппар «Эстетические функции имен собственных в поэзии О.Сулейменова» 2000 ж).

4 кезең: ХХІ ғасырдың басы, жаңа кезең (Б.Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» 2001 ж; Б.Досжанов «Қазақ тіліндегі көне антропонимдер» 2003ж; Д.Керімбаев «Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолінгвистикалық сипаты» 2004ж; Г.Аубакирова «Идиоэтническая семантика и лингвостилистическая функции собственных

имен в художественном тексте» 2004; А.Бахамова «Уйгурские прозвища и их этнолингвистическая характеристика» 2004;).

Сонымен бірге ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі ономастика өзінің бойына лингвистикалық, тарихи, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады. Олар халықтың бітім болмысы мен өмірге көзқарасынан хабар береді. Айтылған мәселе Т.Жанұзақов, Қ.Рысбергенова т.б. ономаст-ғалымдардың еңбектерінде арнайы зерттелген.

Бірінші дәуір – көне түркі заманын, яғни V – VIII ғасырлардағы антропонимдерді қамтиды. Бұл дәуірде үй хайуандары мен жабайы аңдардың, табиғат атаулары мен өсімдіктердің және қымбат металдардың атаулары кісі аты ретінде қойылып отырған. Мысалы: *Айкүн, Айжарық, Айтолық, Айтолды, Күнай, Күнсұлу, Күнтуар, Бөрі, Барысбек, Арыстан, Бұқа, Түлкібай, Қоянбай, Алтын, Күміс, Қаршыға, Сұңқар* т.б. Ол кезде ай мен күнге табыну, табиғатты, аңды, құстарды ерекше күш санау, кейбір хайуандарды (мәселен, бөрі, ит, бұқа) шыққан тегіміз , біздің ата-бабамыз деп, тотем ету жайлары басым болғаны мәлім.

V – VIII ғасырларға тән жазба ескерткіштерде кездесетін күрделі тұлғалы кісі аттары және кісі аттарын жасауға арқау болған компоненттер қазіргі түркі тілдерінде түгелдей сақталмаған. Өйткені оларды тудырған, тиісті дәрежеде қолданған қоғамдық қатынас, дәуір түбірімен өзгерді. Дегенмен, ол антрополоксемалардың кейбіреулері біздің заманымызға жетіп отыр. Сол замандағы кісі аттарының жасалу үлгісі, принципі мен лексикалық номинациясы тіпті кейбір компоненттері қазіргі антропонимдер системасында сақталып қалған. V – VI ғасырлардағы түрік мемлекеті туралы жазылған Л.Н.Гумилевтің «Древние тюрки» атты еңбегінде берілген есімдер, титулдар мен лақап аттар ішінде қазіргі антропонимдерге ұқсастары өте көп.

Ескерткіштегі ономастиканың саны мен құрамы әртүрлі. Бұлардың ішінде, әсіресе, антропонимия материалдары көбірек көңіл бөледі. Олардың құрамы, жасалу тәсілі, құрылымдық типі, қоғамдық-элеуметтік функциясы топоним мен этнонимдерден әлдеқайда кең. Құрылымдық типіне сай ол ономастиканы былайша бөлуге болады: 1) дара тұлғалы, 2) туынды тұлғалы, 3) екі құрамды, 4) көп құрамды немесе күрделі тұлғалы.

1) Дара тұлғалы есімдер: а) антропонимдер: Анар, Эсин, Умач, Йола, Буга, Чур, Тонг, Барс, Баз, Куч; в) топонимдер: Кам (Енисей өзені), Артис, Салаңа (Селенги), Тама; в) этнонимдер: Аз, Огуз, Тюрк, Чік т.б.

2) Туынды есімдер: а) антропонимдер: Шувуш, Макрач, Туран, Кутлуг, Уграч, Толаш, Туграк; б) топонимдер: Тогла, Отука, Қогман, Болчу, Орпан т.б. в) этнонимдер: Карлук, Тардуш, Тангут, Толас, Басмыл, Согды, Табач т.б.

3) Күрделі тұлғалы есімдер: а) антропонимдер: Ал Туган Тутук, Яш Ак Баш, Чочук Борі Саңун, Учін Куліг Тіріг, Уруңу Куліг Ток Боди(т), Ынанчы Кулуг Чігші баг, Туз бай Куч барс Кулуг т.б. Топоним мен этнонимдердің жасалуында күрделі тұлғалы тип байқалмайды. Жоғарыда көрсетілген мысалдардан байқап отырғанымыздай, екі құрамды және күрделі тұлғалы есімдердің компоненттері: *Улуг, тутук, алп, тіріг, кулуг, куч, ынамчы, каган,*

бағ, билге, бори, барс т.б. Бұл сөздердің бәрі көне түріктер қоғамында әлеуметтік-саяси терминдер ретінде қолданылып, сол кездегі адамдардың қоғамдағы орнын, титул, атақ-дәрежесін көрсеткен. Ал күрделі есімдермен қатар тұрғанда ол адамның ерлік, батырлық қасиетін т.б. ерекшелігін білдіретін эпитет ретінде де жұмсалған.

Қазіргі түркі халықтары тіліндегі кісі аттарының құрылысы, жасалу тәсілдері көне түркі есімдерінің типіне сәйкес. Олардың форма сәйкестігі, лексикалық номинациясы т.б. есім жасаудағы көне дәстүрлердің біздің заманымызға шейін жетіп, сақталып отырғанын көрсетеді.

Енисей дәуіріндегі кісі аттарының қазіргі түркі тілдерінің көбінде сақталып отырғаны мұның толық айғағы бола алады. Оны мына мысалдардан анық көреміз. Тува тілінде Ақпаш, шор тілінде Ақпаш, қазақ тілінде Ақбай, Ақпас; тувада Буга, қазақта Бұқа, тувада Мөңге, қазақта Мөңке, тувада Тарган, қазақта Дархан, Тархан, шор тілінде Чарык, қазақ тілінде Жарык т.б.

Бұл күнде тілімізде сирек болса да кездесіп, қолданылып жүрген антропоним *Бүке, Бөке, Бөкебай* көне түркі тілінде көбіне кісі аты емес, лақап ат ретінде «батыр, ер» мағанасында қолданылған. Мұны қарапайым адамдар емес, хандар иемденген. Мәселен, түріктер ханы Қара Журун Турк алып денелі, зор тұлғалы болғаны үшін *Бокэ* атанған. Атақты Билге ханның лақап аты да *Богю* «батыр» болған. Бұл сөз осы күнгі алтай, өзбек, ұйғыр, осман түркі тілдерінде жалпы есім сөз ретінде *викә, пөкө, бөкэ* – «батыр», «ер», «палуан» мағыналарында айтылады. Минусинск музейі ескерткішіндегі Шогур, Ярук Тегин, Алп Турган, Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі Қапаған антропонимдеріне қазіргі қазақ тіліндегі Шоқыр, Жарык, Әли, Анар есімдері сай келеді.

V – VIII ғ. тән ескерткіштердегі көптеген сөз тудырушы аффикстер қазіргі жалқы есімдердің нормативті аффикстерімен сәйкес. Есімше тұлғаның *-ған, -ген* қосымшалары көне ескерткіштегі кісі аттарын жасауда белсенді роль атқарған. Мысалы: *Туган, Ал Туган, Капаған, Куч Кияған* т.б. Бұл қосымшалар бұл күнгі жалқы есімдерді жасауға да кеңінен жұмсалады. Мысалы: *Қатаған, Қашаған, Ауғанбай, Туганбай, Сұраған* т.б. Антропонимдердегі лексика-семантикалық ұқсастықтан басқа грамматикалық формалардағы ортақ жайлар қазақ тілінің шығу тарихын айқындауға қатысы бар.

Енисей дәуіріндегі ескерткіштерде және басқа тарихи жағдаяттарында жатыр. Көп реттерде түркі қайраткерлерінің есімдері олардың қоғамдық жағдайын, лауазымын көрсетіп отырған. Көне түркі тарихын зерттеген ғалым Л.Н.Гумилев бұл жөнінде былай жазады. «Бала кезінде шын ат иемденсе, жігіт кезінде - шен, ер болғанда титулмен аталған. Егер хан болса, онда титул тиісті мәртебелі атаумен аталған. Мысалы: Кушу – есімі, Сыгин (йегин – жиен) – титул, Янды (жеңді) – лақап ат» [2, 90-91].

Сонымен, V – VIII ғасырларға және ескерткіштер мен тарихи деректердегі тарихи ономастикалардың тіл тарихын зерттеуде, ол халықтардың саяси-әлеуметтік, экономикалық жайын, қоғам құрылысын білуде қосымша материал болса да құны ерекше. Олардың көпшілігі лексикалық номинация, мағына, форма жағынан, жасалу тәсілі тұрғысынан қазіргі антропонимдермен ұқсас.

Екінші дәуір. Бұл дәуірде қазіргі Қазақстан территориясында карлук қағандығы (766-940ж.), қараханидтер мемлекеті (X-XIғ.), қыпшақ бірлестігі (X-XIIғ.), монғол үстемдігі (XIII- XIV ғ.), қазақ хандықтары (XV – XVIIIғ.), сияқты әлеуметтік қоғамдардың болып өткені мәлім. Сол XI – XIV ғасырлардағы қазіргі қазақ тіліне тән сөздер мен энонимдерді, көптеген ономастикалық материалдары Махмуд Қашқаридің «Девону луғотит турк» (1072-1074) және кумандар тілінің сөздігі «Кодекс Куманикус» сияқты еңбектерден мол кездестіреміз. М.Қашқари Луғатындағы арғу, басмыл, дулу этнонимдерін талдай отырып, оларды осы күнгі қазақ болып жүрген тайпалар деп дұрыс айтқан профессор Ғ.Мұсабаев [3, 74-84]. Бұл ескерткіштегі лексиканың көпшілігі, грамматикалық форматтары қазіргі тілімізге ұқсас екені де айтылып жүр. Мысалы: *аба* (апа), *ау* (ау аулау), *аушы*, аз, азук, айғыр, эркак, эрлік, бай, бұғра, бүрді, кәлді, кәсілді т.б. Осымен қатар жүздеген антропонимдердің ұқсас, тектес екенін де байқау қиын емес. Бұл үш томдық сөздікте саны 400-дей ономастика берілген. Орта ғасырда шыққан антропонимдердің басым көпшілігі ислам дінінің ықпалымен болды. Ислам діні алғаш, Оңтүстік Қазақстанға, кейінірек X ғасырда Жетісуға, одан кейін Орталық Қазақстанға енгенін тарихтан білеміз. Исламды дамытуға Қараханидтер көп күш жұмсаған. Дін және діни кітаптар арқылы көптеген араб сөздері мен кісі аттары еніп жатты. Ислам діні қазақ жерінің бәріне тез тарап, жете қоймай, XVIIIғасырдың аяғына дейін созылды.

Екінші дәуірде пайда болған антропонимдердің шығу жолын бұл көрсетілгендермен шектеуге болмайды. Өйткені бұл дәуірде, X - XVIII ғасырларда халқымыздың ұзақ өмір жолы, үлкен тарихы қамтылады. Олай болса, бұндай кезеңдерге бөлінетін дәуірдегі антропонимдердің шығуында да алуан түрлі себептер мен жағдайлардың болғаны сөзсіз.

Бұл кезеңдегі антропонимдердің басым көпшілігі төл сөздерден қойылған, халықтың тапқыр ой, алғырт қиялынан туған. Олардың ішінде жыл маусымына, астрономиялық ұғымдарға, жер, ел мекендеріне байланысты қойылған есімдер бар. Мысалы, *Тышқанбай*, *Қоянбай*, *Жыланкөз*, *Барысбек*, *Жылкелді*, *Үркербек*, *Жетіген*, *Жұлдыз*, *Еділбай*, *Ертіс*, *Орал*, *Алтай*, *Жамбыл*, т.б. Сол ғасырларда шыққан есімдердің кейбірі туыстық атауларға да байланысты болса керек. Бұған көптеген халықтарда туыстық атаулардың көне заманда шыққаны дәлел бола алады. Ал, қазақтағы туыстық атауларға байланысты кісі аттары фольклорда, халық арасында көп кездеседі. Ондай антропонимдер: *Бабахан*, *Баба*, *Атабек*, *Аталық*, *Аналық*, *Дадабай*, *Тәтә*, *Аққыз*, *Ақжігіт*, *Азабек*, *Балақай*, *Балабек*, *Баламер* (бала - әмір) т.б.

Кейбір туыстық атаулардың негізінде Орта Азияда таптық шендер жасалған. Мәселен, *ата* сөзінен таптық шендер: *атабек*, *аталық* шыққан. Атабек үш түрлі мағынада қолданылған: 1) Сельджук сұлтандары, мұрагерлері, пекуны; 2) Азербайжандағы феодалдық князьдіктің басшысы; 3) Орта ғасырдағы Египеттегі әскер басы [4,169].

Әйел адамдарға қойылған есімдер құрамы орта ғасырда , әсіресе XV - XVIII ғасырларда ерекше дами түскен. Бұл кездерде ертеден келе жатқан дара тұлғалылы есімдерге жаңа сөздер қосу арқылы біріккен тұлғалы есімдер жасау дәстүрі күшейген-ді. Мәселен, *Ақжібек*, *Ақшолпан*, *Ақкүміс*, *Айжамал*,

Бижамал, Айбаршын, Айғаным, Айғанша, Айтолқын, Алтынгүл, Алтынишаш, Балкүміс, Балғаным, Бәйнұр, Бексұлу, Бибіжамал, Бибісара, Бикамал, Дәметкен, Күлшайым, Қаншайым, Мариямбике, Нұрғайша, Орынбасар, Танагүл т.б. Біріккен тұлғалы әйел есімдеріндегі ең көрнекті тәсіл *гүл* сөзін қосу арқылы есім жасау. Бұл тәсіл арқылы жасалған есімдер өте көп. Мысалы: *Алмагүл, Айгүл, Айымгүл, Алқагүл, Анаргүл, Әсемгүл, Гүлбану, Гүлбаршын, Гүлпаиш, Гүлсара, Гүлжазира* т.б. Қымбат бағалы металдар мен сапасы жоғары маталар, алуан түрлі тастар атауларынан қойылған есімдер тек әйелдерге берілетін. Олар: *Алтынишаш, Күміс, Ақық, Лагүл, Маржан, Меруерт, Гәуһар, Моншақ, Жібек, Торғын, Батсай, Мақпал, Қамқа, Баршын* т.б. Осы кезде ең көп тараған, саны жағынан да молы араб-иран тілдерінен енген, мағынасы айқын ыңғайлы есімдер еді. Мұндай есімдер әйел адамдарға қойғанда айтуға жеңіл, БҚШамдылығы, әдемілігі мен мағына-мән айқындылығы ескеріліп отырған. Мысалы: *Әдина, Әдина, Әзиз, Әлия, Бәлия, Ғазиз, Ғалия, Ғауни, Дариға, Зәина, Зылиқа, Зура, Зәуре, Жамал, Ләтина, Нағима, Нәзипа, Раушан, Дана, Тәбия, Фатима* т.б.

Ер адамдарға тән антропонимдердің көбі күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген төл сөздерден құралған. Олардың мағынасы мен формасы сай келіп, халықтық ерекшелігін көрсетіп тұрады. Мысалы: *Ақылбай, Аппақ; Абир, Аманбай, Айдар, аймақ, Айнабек, аққозы, Алтынсары, Айсауыт, Айтжан, Бағлан, Байсал, Балта, Дайынбай, Есенаман, Жайлаубай, Жанбота, Жандар, Жандарбай, Жарылқасын, Жоламан, Игілік, Игісін, Кекіл, көпбай, Көбікті, Көпжасар, Қайырлы, Мергенбай, Мергенші, Нарбай, Нартай, Отарбай, Өскенбай, Өтеміс, Өтеп, санабай, Сансызбай, Сақтаған, Сарыбас, Саурық, Сұраншы, Таңат, Тасыбай, Тасқара, Тастан, Тоқсан, Төленді, Төленбай, Тілепберген, Тұрғанбек, Үлгібай, Шеге, Шоң, Шоңбай, Шолпан, Шуақ, Шымырбай, Шымтемір, Шынтас, Шырқабек, т.б*

Жоғарыда айтылған антропонимдердің бәрі халық арасында кеңінен сақталып, кейінгі ұрпақтарға жетіп, бұрынғылардың дәстүрлі жалғасы ретінде өмірде қолданып отыр. Сөйтіп, XV- XVII ғасырлардағы қазақ антропонимиясы бұрынғы антропонимдік типті қамти отырып, жаңа түр –мазмұнға ие болып, дами түсті. Ал XV – XIX ғасырларда оның құрамы бұрынғыдан да толысып, көп сатылы қасиетке ие боды.

Үшінші дәуір – тарихта жаңа заман саналатын XVII-XIX ғасырларда дамыған көп салалы антропонимдерді қамтиды. XVII-XIX ғасырлардағы антропонимдердің көбі қазақ халық ауыз әдебиетінің бай саласы – ғашықтық жырларда кездеседі. Ғашықтық жырлардағы кісі аттары халық арасына жазба түрінде де, ауызша айтылу үлгісінде де тарап отырған. Түркі халықтарының көбіне тараған, ортақ «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы кейіпкерлер есімдері қазақ халқының ауыз әдебиетінде көрнекті орын алады. Ондаған есімдердің барынша халыққа түсінікті төл сөздерден жасалғанын байқаймыз. Мысалы, Кемел ақын, Сыбанбай, Жанақ, Бекбау, Сарыбай, Қарабай, Тайлақ, Қозы, Танас, Баян, Ай, Таңсық. (Қарабайдың қыздарының аттары), Нұрқара, Көсем сары, Қаратоқа, Бұлан қара, Тоқсан, Айбас, Күліп (Қозы Көрпештің баласының аты). «Айман-Шолпан» поэмасындағы есімдер: Маман бай, Көтібар, Айман, Шолпан, Арыстан, Әлібек, Теңге т.б.

Осымен қатар араб-иран тілдерінен енген есімдер біршама кездесіп отырады. Олар сол кездегі қазақтардың сөйлеу тілінің заңына бағынып, түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырып, бастапқы тұлғаларынан айырылған еді. Мысалы: Хакназар, Шахмамбет, Әлімбет, Сұлтанмамбет, Досалы, Сейдалы, Нұрмамбет, Уәли, Шерғали, Мұхаметмырза, Абдуллатиф, Хасан, Сұлтаналы, Қадыр, Әбілжәлел, Шахмұрат, Әбілғазиз, Мұхаммеджан, Наурызбай, Шағазы, Досмұхаммамбет, Шерғазы, Әлғазы, Мырзалы, Сейталы, Мырза Ормамбет, Мұхамбет, Алмағамбет, Сұлтанбет, Мирхайдар, Дәулет, Құлмамбет, Сейфулла, Нығметұлла, Махамбет т.б. Талдап отырған антропонимдердің, негізінен, екі компоненттің бірігуі арқылы, көне түркі тілдеріне тән, ескі структуралық система жолымен жасалғаны аңғарылады және бұл дәуірде араб-иран тілдерінен енген есімдер әсіресе Оңтүстік, жетісу қазақтарында көбірек болған. Мұның басты себебі, территория жағынан Орта Азияның Бұхара, Ташкент, Самарқанд, Душанбе қалаларына жақын тұруынан және ислам дінінің тез тарауынан болса керек.

Бұл дәуірдегі антропонимдердің көбі өткен замандағылардың жалғасы ретінде қайталанып қойылып отырған. Бұдан айтылып отырған үшінші дәуірде, жаңа антропонимдік типтер тумалды, жасалмады деген ұғым тумаса керек. Бұрынғы әдет-ғұрып пен дәстүрге, ескі наным мен сенімге байланысты есімдер қою бұл дәуірде де кеңінен етек алды. Және ол кездегі антропонимдердің біразы қазақ даласында сауданың дамуымен байланысты да шыққан еді. Мәселен, Теңге, Теңгебай, Ақша, Сомбек, Саудабек тәрізді есімдер. Осы кезде семантикалық айқын сөздерден де көптеген есімдердің қойылғаны байқалады: олар: Бегіс, Тегіс, Сырым, Арынғазы, Тілеке, екілік, Жандар, Тіленші, Елғон, Садыр батыр, Түрке, Жалтыр, Жиен, Дәуірбай, Отан, Айдос, Беке, Қуаныш, Бұхар, Тәтіқара, Шал, Жанкісі, Шернияз, Дәулеткерей, Құрманғызы, Түбек, Жапақ, Марабай, Жамбыл, Біржан, Болық, Елентай, Сара, Құлмамбет, Шортанбай т.б.

Бұл дәуірде де кеңінен тараған – орта ғасырлық антропонимдердің үлгісімен жасалған - *бай, сұлтан, төре, хан* компонентті антропонимдік композит. Олардың бұл дәуірде қайталанып, кеңінен қолданылуының негізгі себебі – саяси құрлыстағы өзгерістерге тікелей байланысты еді.

XVII - XIX ғасырларда шыққан әйел есімдерінің басым көпшілігі төл сөздерден жасалса, бір тобы араб-иран тілдерінен енген еді. Әсіресе Орта Азия халықтарына тараған қисалардың бас кейіпкерлерінің есімдерін қою әдеті дәстүрге айналған. Бұл кезде де бұрынғы есімдерді қайталап қою, болмаса тыңнан есімдер талғап қою дәстүрі өріс алған еді.

Бұл дәуірдегі көп салалы антропонимдік композиттің тарихындағы көбірек назар аударатын мәселелер - патроним (әке аты) мен фамилияның шығуы және дамуы.

Ерте дәуірлерде ресми түрде бір ғана есіммен аталу дәстүрі болса, ендігі жерде патроним иемдену, яғни әке атымен аталып, олар шын атпен қатар айтылатын болған. Потронимдердің көрсеткіштері болып, ілік септіктің *-ның, -нің* формасы және *ұлы, қызы* тәрізді сөздер қолданылған. Бұл құбылыс XVII-XVIII ғасырлардағы халықтың сөйлеу тілі мен ауыз әдебиетінде кеңінен орын алғаны байқалады. Мысалы, Базарбай ұлы Төлеген, Сырлыбайдың қызы

Жібек, Көктімнің қызы Құртқа , Сейілдің ұлы Қараман, Қаржан ұлы Қосдәулет, Өмір ұлы Сыбан, Қарасай ұлы Көбен, Алшағыр ұлы Теген, Керей ұлы Келімбет, Қоянақ ұлы Қарт Қожақ т.б. (бұлар фольклорда бар есімдер).

XVIII ғасырдың орта кезінен бастап ресми документтердегі патронимдердің жұрнағы ретінде арабтың *бин* сөзі қолданылған. Мысалы: Тіленші батыр бин Бөкенбай, Сырым бин Дат, Алла Жар бин Ертай, (1794). Алайда, мұндай патронимдік форма тұрақтанбай, оның орнына қайтадан көне тұлғалы *ұғлы* сөзі басады; Сейтқали Нұрғали ұғлы, Сұлтан Мырзаұғлы, Бердіқожа Қадырбай ұғлы, Сатай Бұлан ұғлы т.б.

Фамилиялардың шығу, пайда болу тарихы саяси қоғам өмірімен тығыз байланысты. Ол ең алдымен қазақ хандарының Ресеймен экономикалық және саяси байланыстар жасау кезінен бастап пайда бола бастайды. Сол кездегі патша үкіметінің іс қағаздарында әке атымен жазылмай, *-ов, -ев* жұрнақтары арқылы фамилия ретінде жазылу белгіленді. Ең алғаш рет, мұндай фамилиялар 1716 жылы Тобольскі қаласына барған қазақ хандарының елшілері орыс құжаттарында *Бекболат Екешов* және *Байдәулет Нұриев* болып, 1726 жылы Әбілқайыр елшісі Қойбағар Петербургке барған соң *Қойбағар Көбеков* болып, одан кейінгілер *Сейтқұл Құндағұлов, Құтлымбет Көштаев* болып жазылған көреміз. [5,243-252].

Сөйтіп, XVIII ғасырдан бастап орыс құжаттарында қазақтардың әке атымен аталуы орысша *-ов, -ев* жұрнақтары арқылы көріне бастайды, Мысалы, Сұлтан Қаратай Нұрғалиев, Жоламан Тленчин, Кулмухаммед Джанибеков, Асан Барков, Дербисали Кайгиликов, Асан Барашев, Джанали Инбаев, Арангазы Абылғазиев, Байғана Куниев, Күтебер Бясинов, Арслан Таналин, Байбек Байготанов.

XVIII – XIX ғасырларда әке атына орыс фамилиясының *-ов,-ев* жұрнақтарын қосу нәтижесінде қалыптаса бастайды. Ондай фамилияларды иемденген адамдарды тарихи деректемелерден көптеп кезестіруге болады. Мысалы: Бегалиев, Шөке Нұралиев, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Қапланбай Қалдыбаев, Сарт Ералин, Сымайыл Өтемісов, Жанқожа Нұрмағанбетов, Бекет Серкебаев, Ерназар Кенжалин, Есет көгібаров т.б.

Ресми түрде фамилия қабылдау, әсіресе, XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бұл кезде оқып , білім алған халқымыздың тұңғыш оқымысты, ағартушы демократтары мен ақындары да ресми фамилиямен жазылғаны белгілі. Мысалы, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев т.б.

Бұл қазақ фамилиясының шығуының, оның қалыптаса бастауының бастапқы кезеңі еді. Сонымен үшінші дәуірде – төл есім, патроним және фамилия – көп салалы антропонимдік типтің негізі болған.

Төртінші дәуір. Қазан төңкеісінен кейінгі Кеңес заманында туып, дамыған антропонимдік типтерді қамтиды.

Қазіргі қазақ тіліндегі есімдер негізінен екінші дәуірден бері қолданылып, төртінші дәуірде қалыптасып, толасып көбейген антропонимдер.

Оның құрамына ислам дініне дейінгі көне түркі есімдер де, ислам діні әсерімен араб-иран тілдерінен енгендер де, аз да болса моңғол, Батыс Европа тілдерінен енген есімдер де бар.

Кеңес өкіметі орнаған Қазақстанда ірі мәдени өзгерістердің болғаны аян. Жаңа тұрмыс, бақытты заманға лайқ мәдениет, әдибет өрістеді. Халықтың сөйлеу тіліне көптеген жаңа мағыналы сөздер енді. Бұл кезде дүниеге келеген сәбилерге жаңа заманның жаршысы ретінде жаңа ат қою іске асты.

Жер жүзі жұмысшы қозғалысының көсемдері мен қайраткерлерінің есімін жас балаға қою 30-жылдары кеңінен дамыған еді. Бұл кезде Мэлс, Эмиль, Маркс, Клара, Марлен, Тельман, Марат, Суньят, Диас, Хозэ, Долорес деген есімдер қойлды. Ким, Социал, Закон, Кима, Совет, Генерал, Маршл, Армия, Большевик, Октябрина сияқты есімдер де сол кездерде шыққан.

Мәдениет пен әдебиет, ғылым мен экономика, шаруашылық дамуына байланысты жаңа атулар туады. Осымен байланысты 30-40 жылдар арасында туған балаларға: Ғалмы, Ғалымбек, Мәдениет, Облыс, Өндіріс, Сайлау, Колхозбек, Совхозбек есімдер қойылды. Отан соғысы жылдарында және жеңіс жылдарынан кейін Майдан, Майданбек, Нұрлан, Бейбіт, Қайсар, Солдатбек, Жеңіс, Жеңісбек, Бейбітгүл, Гулмира, Мира, Гүлжеңіс, Талап т.б. есімдер пайда болды.

30-жылдардан бастап көркем әдебиет кейіпкерлерінің есімдерін балаға қою әдетке айналды. Мысалы: Ботакөз, Асқар, Амантай, Сәуле, Мекер, Нұрлан т.б.

Халық арасына ең көп тараған азамат соғысының ардагер батырлары: Аманкелді, Бекболат және көрнекті революционер Әліби есімдері болды. Кеңес дәуірінде даңқы шыққан еліміздің атақты ғалымдары мен жазушыларының, Қазақстан бұлбұлы атанған әртістеріміздің есімдері де балаларға қойылып отырды. Мысалы: Қаныш, Мұқтар, Сәбит, Күләш, Шара, Роза, Рашид т.б.

Кеңес өкіметі кезіндегі есімдердің баю, даму деректері төмендегідей:

1. Әйел есімдерінің көбі орыс тіліндегі әйел аттары мәнерімен жасалды. Мысалы: Гүлнара, Сұлтанша, Алтынша, Нұрша, Айгуля, Аймана, Айнаша, Бакиша, Гауһария, Гүлжана, Гайния, Жамилия т.б.

2. Туысқан республика азаматтырының есімін қою арқылы жасалды. Мысалы: Динара, Дилара, Замира, Зарема, Карима, Карина, Герта, Ирма, Лаура, Линда, Эльза.

3. Орыс тілінен енген есімдер Қазақ халқы орыс халқымен ежелден мәдени қарым-қатынас, байланыс жасап келді. Бұл жағдай әсіресе Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуынан кейін ерекше дамыған еді. Қазан төңкерісінен бұрынғы орыс тілінен көптеген кісі аттарының енуі елеулі тарихи себептерге байланысты. Ол, біріншіден, орыс мәдениеті мен өнерінің, тілінің дамуының игі әсері болса, екіншіден, екі халықтың тікелей қоян-қолтық араласуынан. Сонымен бірге көптеген отбасылар арасындағы ортақ, аралас некенің себебі де үлкен әсер етті.

4. Қазан төңкерісінен кейін қазақ антропонимиясының құрамы интернационалдық есімдер есебінен байи түсті. Мысалы: Артур, Марат, Эрнест, Роман, Спартак, Диас, Роза, Жанна, Дина, Софья, Элеонора, Анжелла, Арагония т.б.

5. Халықтың өз ойынан, алғыр қиялынан туған: Жігер, Айқын, Айдын, Арман, Байтақ, Дарын, Дастан, Дәурен, Ерлан, Жаскілең, Келіс, Қуаныш,

Қуат, Нұржан, Нұрлан, Айдай, Айтолыс, Арайша, Бүлдіршін тағы осы сияқты әдемі есімдермен толықты.

Қазіргі қазақ антропонимиясы құрамын заман талғамына сай жаңа есімдермен үстемелеп, байытып отыру бағыты байқалады. Ата-ана мен туысқандар балаға өздері ұнатқан, талғап алған есімдер қояды. Сөйтіп, дүниеге жаңа келген сәбиге ат қоюда жарқын, бақытты дәуір талғамын ескере отырып, белгілі бір принцип дәстүрге сүйенеді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1999. 141б.
2. Гумилев Л.Н. Древни тюрки. М: Наука ,1967. 90-91с.
3. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан. I бөлім. Алматы, 1966, 74-78 б.
4. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка, т.I. М., 1962.
5. Қазақ ССР тарихы. I том. Алматы, ҚМБ, 1957 ,243-252 б.

ETHNOCULTURAL DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF POLITENESS

N.A. Mukhanbetsharip, D.D. Sapargaliyeva
K. Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan

Politeness is a linguistic phenomenon that, while universal in nature, is always rooted in specific cultural contexts. This paper aims to explore the ethnocultural differences in the perception and expression of politeness among speakers of three languages: Kazakh, Russian, and English. The study is motivated by the idea that politeness strategies, though present in all languages, are realized differently across cultures. According to Brown and Levinson (1987), politeness is not just a social courtesy, but a rational phenomenon that can be systematically studied. It reflects deeper cultural values and societal norms, and therefore, analyzing it offers insight into the ways people manage relationships, express respect, or negotiate face-saving acts in different linguistic communities. The significance of politeness extends beyond linguistics – it has become a topic of interest in sociology, anthropology, and intercultural communication. As such, this paper focuses not only on the linguistic expressions of politeness such as “thank you,” “please,” and “sorry,” but also on the culturally specific attitudes and expectations that shape polite behavior among Kazakh, Russian, and Anglo-American speakers. By comparing speech acts and politeness formulas in these three languages, the paper highlights both universal tendencies and key cultural differences. Through examples from real-life conversations and pragmatics literature, the analysis aims to contribute to a better understanding of intercultural communication, which is essential in our increasingly globalized world [1, 55-56].

We argue that a rational individual who possesses a sense of “face” will naturally aim to minimize face-threatening acts (FTAs) through strategies based on thoughtful consideration of potential risks to the participants’ social image. Such

behavior follows from practical reasoning – choosing the most effective way to achieve a desired outcome. Furthermore, we believe that the choice of specific linguistic expressions for these strategies is also based on a means-end reasoning process. For example, if a speaker decides to use negative politeness (a strategy where the FTA is performed openly, but with actions that acknowledge and reduce the imposition), then he or she must communicate the FTA clearly while also selecting expressions that ease the imposition on the listener's autonomy. The speaker may combine multiple redressive methods, provided they are coherent and proportionate to the degree of face-threat involved. Notably, these mitigating strategies do not always have to be verbal. A speaker might, for instance, give a gift to show consideration for the other person's preferences, or use body language to show deference. In English-speaking cultures, this could include still posture and lowered shoulders; in Japanese culture, it might be a bow. These gestures signal respect, lack of coercive intent, and an effort to avoid imposing [1, 91].

Brown and Levinson outlined two major types of politeness:

1. Positive politeness involves strategies aimed at addressing the hearer's positive face, their constant wish for their desires, actions, or values to be appreciated and regarded as worthwhile. Such strategies offer redress by conveying that the speaker shares, or aligns with, some of those desires or goals, thereby providing a form of validation and social connection [1, 101].

2. Negative politeness is a way of showing respect by not putting pressure on the other person. It means letting someone keep their freedom to choose and not interrupting or forcing them. This kind of politeness is often seen in formal and respectful behavior. Sociologist Émile Durkheim called this kind of behavior "negative rituals", which are actions people use to avoid offending or bothering others [1, 129].

For this paper, politeness will be analyzed as a cultural and linguistic phenomenon, drawing on both traditional and modern approaches in pragmatics. The comparison of Kazakh, Russian, and Anglo-American politeness norms will demonstrate how deeply language use is influenced by cultural expectations. In Anglo-American societies, politeness is closely linked to values such as individual freedom, emotional control, and the maintenance of personal space. People are generally expected to avoid intruding on others, to show respect for their time, and to use courteous expressions frequently in daily interactions. One important feature of this politeness style is the consistent use of polite phrases like "please," "thank you," "sorry," and "excuse me." These are not just formalities – they play a key role in maintaining smooth social relations. Neglecting to use them can lead to the impression of rudeness [1, 82].

Engaging in small talk (e.g., about the weather or weekend plans) is often used to create a friendly atmosphere, even with strangers or colleagues [1, 117].

English speakers often soften their requests to avoid sounding too direct. For example:

Instead of "Give me the salt," one might say, "Could you pass me the salt, please?"
Instead of "You're wrong," someone might say, "I see it a bit differently" [1, 132].

Speech etiquette shares a number of universal features across cultures. However, even when communication situations are similar – such as greetings or

making introductions – different cultures may approach them differently. In some societies, these situations are highly ritualized, with specific forms depending on the social status or relationship of the people involved. In others, greetings tend to be more standardized and less formal. For example, in Russian, there is a clear distinction between the formal and informal forms of address – “ВЫ” and “ТЫ.” In contrast, English once had a similar distinction (the now-obsolete “thou”), but since the 18th century, “you” has been the only standard form. As a popular English joke goes, even pet dogs are addressed with “you.” Meanwhile, in languages such as Japanese, Vietnamese, and Malay, pronouns are far more complex. They vary depending on the speaker’s and listener’s age, gender, social rank, or professional role, with dozens of forms available to ensure politeness and respect [2, 13].

The tone and manner of his speech were perceived as offensive by intellectuals and barely tolerable for the average citizen, who typically expects the country’s leader to serve as a role model rather than attempt to imitate everyday people.

In summarizing the shifts in Russian communicative norms, several points stand out:

- Communication is becoming less formal and more open.
- The degree of verbal pressure in face-threatening acts is decreasing, suggesting a growing respect for personal boundaries.
- Small talk and casual conversation are gaining importance, making interaction less focused purely on the exchange of information.
- The symbolic value of refined language is losing its prominence.
- The spread of slang and coarse expressions is contributing to a rougher tone in speech.

Larina examines how cultural and communicative practices in Russia have evolved in the 21st century. She focuses on:

- Shifts in formality and directness in speech
- Changes in the level of verbal imposition and respect for individuals
- The growing role of phatic communication
- Diminishing prestige value attached to formal language
- The increasing presence and influence of slang and non-standard speech

These themes align well with your research on intercultural communication and politeness across Russian and English contexts [3].

These developments reflect two contrasting trends: on one side, the democratization of language, and on the other, a heightened regard for the individual.

Another notable phenomenon is the large-scale influx of borrowed words. Globalization has led to a significant rise in vocabulary taken primarily from English, now a dominant global language with substantial influence. Such borrowings come from various fields, including politics, economics, technology, culture, and education. Many researchers identify this process as a key transformation, noting that these new terms are widely used in multiple areas of modern life [4, 184].

The Russian style of communication is generally more formal than its English counterpart and can be described as status-oriented. This tendency is deeply rooted in cultural traditions and social expectations that have developed over centuries. In Russian society, formality often serves as a marker of respect, authority, and proper

social distance, particularly in interactions that involve differences in age, position, or social standing. Such behavior is not merely a matter of etiquette but reflects the hierarchical nature of relationships that is characteristic of many collectivist societies. As Geert Hofstede's cultural dimensions theory suggests, in collectivist cultures, individuals who hold positions of power or influence tend to emphasize their status and authority through their behavior, language, and even appearance. They strive to present themselves in a way that commands respect and signals their role in the social hierarchy. This can be expressed through the use of formal language, honorifics, and non-verbal cues that reinforce their position. In contrast, in individualist cultures such as those found in much of the English-speaking world, the opposite tendency is often observed. Leaders or people in positions of power may deliberately downplay their authority, choosing instead to present themselves as approachable, "ordinary," and equal to others. This approach reflects a cultural preference for minimizing social distance and promoting the idea of equality among individuals, regardless of rank or status. Thus, the difference in communication styles between Russian and English-speaking cultures is not simply about language usage but is closely tied to deeper cultural values — respect for hierarchy and authority in the Russian context, and a focus on egalitarianism and informality in the Anglo-American context [5, 72].

In Russian communication, people tend to be more direct than in English – they usually say what they mean without dressing it up. Honesty and sincerity are core values, so Russians focus on conveying a clear message rather than polishing the form. On the other hand, English speakers care a lot about how they say things. Their speech is more about the listener, routines, politeness, and protecting someone's "face." They're more form-oriented and sensitive to tone and implication. Jenny Thomas (1983), in her classic paper *Cross-Cultural Pragmatic Failure*, explored exactly this difference. She gave a perfect example: the question "X, would you like to read?" In an English classroom, it's a routine, polite way to make a request. But in a Russian classroom, students often responded, "No, I wouldn't." Not because they were being rude – they thought they were being asked for their preference, not being instructed. This example shows how straightforward, message-oriented communication in one culture can be interpreted as insincere or evasive in another, where form and politeness norms are key [6, 101].

Kazakh ethics represents a philosophical discipline devoted to the study of the national moral framework, values, and ethical norms of the Kazakh people. The term ethics originates from Ancient Greek, initially meaning "the dwelling place of a group of people living together" and later evolving to signify the study of morals. The Kazakh term *ädep* entered Turkic languages under the influence of Arab-Muslim culture in the Middle Ages. In scholarly discourse, concepts such as *ädep*, *akhylak*, morality, and humanity are often used interchangeably, with varying definitions, and at times referring to customs – established behavioral patterns shaped through communal living. When approached as rationally comprehended morality, ethics allows for the identification of core principles linked to its regulatory nature. Central to ethics is the concept of good, which remains its primary category. Its purpose lies in exploring the origins, nature, causes, and mechanisms of kindness and evil in human life. In the broader cultural system, ethics functions as a rational-logical

foundation, translating moral and ethical manifestations into the language of reason. While ethics constitutes a distinct branch of science, *ädep* pertains to the social prerequisites of conduct, and humanity relates to the inner stability attained through conscience. As a practical philosophy, ethics serves to guide human behavior in addressing everyday needs. Within this framework, *ädep* is understood as the object of ethical study, a form of social consciousness, and a type of relationship aimed at shaping individual self-assessment. Humanity reflects the sphere of creative moral orientation toward kindness, arising from the harmonious alignment between personal moral freedom and broader societal expectations [7, 2].

In our opinion, certain moral values are universal to all nations – respect for people, especially for elders, the elderly, and those who have contributed significantly to their community. As the Kazakh saying goes, “Үлкенге құрмет, кішіге ізет” - “Respect the elder, be kind to the younger.” In traditional Kazakh society, elders were always respected regardless of their background. They were honored, given places of distinction, and their advice was followed without question. For instance, a young person would not sit at the table without the elder’s permission, and crossing the path in front of them was considered an act of disrespect. Such respect ensured that elders felt valued, satisfied with their life’s work, and confident in the future of the younger generation [7, 187].

We draw attention to the fact that hospitality was presented in a legendary and sacred sense as a norm of etiquette and custom. For example, it is said that Alasha Khan, after dividing his wealth among his three sons, told them: “Due to the conditions of a nomadic life, your way of living is different from that of settled people, whose towns and markets allow any traveler to find a place to stay for a known fee. Among you, however, the absence of such convenience will make it difficult for your descendants to interact with each other. When you travel half a day’s distance, you do not take your sheep with you, and when going farther, you take nothing at all. Therefore, my eternal testament to you is this: do not charge each other for food when visiting one another; always behave as though you are invited guests among yourselves. As a result, make use of the right to receive a guest meal, a place to stay, and food without payment. For this purpose, I am giving you the fourth part of my wealth – but do not treat it as your private property; regard it as an indivisible common good, an inheritance passed down through generations” [7, 199].

The essence of Kazakh spirituality is encapsulated in the philosophy of Abai and in the moral principle he proclaimed: “Be a human being!” According to Abai, to be a true Muslim means to have love for three things: God, humanity, and justice. Within the moral framework of Islam, the understanding of human happiness is rooted in upholding four universal pillars: justice, wealth, wisdom, and contentment [7, 169].

When discussing the concepts of morality, it is worth noting that they have many aspects. First, they represent the inexhaustible steps of understanding morality as a sphere of social relations. Second, they serve as an independent means of cognition. Third, ethical categories are the objects of movement and development of moral knowledge from the first-order meaning to the second-order meaning, and so on. Although they possess features and properties typical of categories in other

sciences, ethical categories also have a number of characteristics unique to themselves. Firstly, they reflect the aspects of social relations connected with human behavior, with people's attitudes toward one another, society, the state, the family, and the collective in accordance with their views on good and evil, duty, honor, and justice. However, in such situations, they may not always appear in their pure form, since sometimes they overlap with categories of other sciences, thereby revealing the moral aspects of those categories. Secondly, ethical categories have an evaluative, axiological nature. In other words, all of them can be evaluated from the standpoint of good and evil, kindness and malice, while they can act as the object of such evaluation: an honest, disciplined, fair, and responsible person, and so on. Thirdly, they function as a means of regulating people's behavior and relationships, expressing the moral demands of society. Fourthly, like other moral structures—principles, norms, requirements, rules, etc.—the authority and significance of ethical categories are based on the power of public opinion or an individual's self-awareness. Fifthly, compared to the categories and concepts of other sciences, ethical categories reflect the emotional aspects of social relations to a much greater extent. The number of ethical categories is very large; therefore, for scientific and practical purposes, they are often divided into groups. Some scholars divide them into structural and substantial (essential) categories. Others propose a different principle for classification: grouping certain categories according to their function, based on a primary category. For example, Epicurus subordinated all ethical categories to the category of happiness. Aristotle considered the category of good as the most important, while Kant attached special importance to the category of duty. However, even today, there is no single agreed-upon view on this issue. In domestic ethics, classification is based on the structure of morality. Some scholars identify moral experience, moral consciousness, and moral self-awareness as its main elements. However, a more widespread approach recognizes that morality consists of moral consciousness, moral relationships, and moral activity. There are no significant differences between these two approaches, since in the second approach, moral self-awareness is included in moral consciousness, and moral relationships and moral activity make up moral experience [7, 14-15].

Politeness is a universal phenomenon, yet its forms and underlying values vary significantly across cultures. Drawing on Brown and Levinson's (1987) theory of face and face-threatening acts (FTA), as well as cultural-pragmatic studies (Larina, 2015), the communicative styles of Anglo-American, Russian, and Kazakh societies reveal both common patterns and striking differences.

In Anglo-American culture, politeness is closely tied to the values of individualism, personal autonomy, and egalitarianism. Communication is generally direct yet softened by mitigating devices such as please, thank you, and would you mind.... The frequent use of apologies ("sorry") and gratitude expressions reflects a tendency to preserve both positive and negative face. Social interactions are often informal, with first-name address being the norm even in professional settings, though deference is still expressed toward authority through tone and choice of words. Hospitality, while valued, is not ritualized to the same degree as in more collectivist societies, and eye contact, smiling, and firm handshakes function as key non-verbal markers of friendliness and respect.

In Russian communicative culture, the approach to politeness is more hierarchical and status-oriented. Forms of address often include patronymics in formal contexts, and the use of titles remains common in professional and official communication. Directness in speech is perceived as sincerity rather than rudeness, and refusals are often expressed explicitly. Hospitality is important, but less bound by strict ritual; it serves more as a social expectation than a sacred duty. Non-verbal behavior tends to be restrained with strangers, with less frequent smiling compared to Anglo-American norms. Gratitude is often conveyed through actions rather than frequent verbal acknowledgments.

In Kazakh culture, politeness is deeply rooted in traditional moral philosophy and shaped by a strong respect for hierarchy and elders. Cultural values such as *ädep* (etiquette) and the moral principles expressed in Abai's philosophy – justice, wisdom, contentment, and fairness – underpin interpersonal conduct. Elders are addressed with kinship terms (*ağa, täte*) and shown deference through both language and behavior; for instance, younger people may avoid sitting or walking ahead of their seniors without permission. Hospitality is central to politeness, viewed as a sacred obligation: guests are honored, provided with the best food and seating, and treated with ceremonial respect. Refusals are often indirect to avoid damaging relationships, using expressions such as “maybe later” or “I’ll try.” Non-verbal respect is conveyed through gestures like offering items with both hands or lowering the head slightly.

Comparatively, all three cultures value politeness, yet the expression of respect differs in alignment with societal structures: egalitarian in Anglo-American contexts, status-conscious in Russian culture, and deeply hierarchical in Kazakh tradition. Similarly, hospitality ranges from a social nicety in the West to a moral-cultural imperative in Kazakhstan. Refusal strategies reflect broader communication styles—softened but clear in English, often blunt in Russian, and highly indirect in Kazakh discourse. These differences underscore the close link between language, social values, and cultural worldview.

The analysis of politeness norms in Anglo-American, Russian, and Kazakh cultures demonstrates that while the concept of respect is universal, its manifestation is shaped by distinct historical, social, and philosophical foundations. Anglo-American politeness emphasizes individual autonomy and egalitarian interaction, Russian politeness reflects a balance between directness and social hierarchy, and Kazakh politeness is grounded in moral tradition and deep respect for elders. Hospitality and refusal strategies likewise mirror these broader cultural orientations – from ritualized courtesy in Kazakhstan to pragmatic straightforwardness in Russia and strategically softened directness in the West. Understanding these differences is essential for fostering intercultural communication competence, as it allows speakers to navigate interactions with greater sensitivity, reduce potential misunderstandings, and build stronger cross-cultural relationships.

References:

1. Brown P., & Levinson S. C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, 1987, 345 p.
2. Sternin I.A. *Russian speech etiquette*. – Voronezh, 1996, 73 p.

3. Larina T. Russia in the 21st century: Changes in culture, communication and language. TRANS: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften, (17), 2009. Retrieved from http://www.inst.at/trans/17Nr/2-2/2-2_larina17.htm
4. Krysin, Leonid P. *The Russian Word, One's Own and Others': Studies in the Modern Russian Language and Sociolinguistics*. – Moscow: Languages of Slavic Culture, 2004, 883 p.
5. Hofstede Geert H. *Cultures and Organizations: Software of the mind*. – London: McGraw-Hill Book Company (UK) Limited, 1991, 279 p.
6. Thomas Jenny. Cross-Cultural Pragmatic Failure. *Applied Linguistics*, Volume 4, Issue 2, 1983, pp. 91-112.
7. Kazakh Ethics and Aesthetics. Twenty Volumes. Volume 12. – Astana: Audarma, 2007, 455 p.

LINGUOCULTURAL DIMENSIONS OF CONCEPT DESCRIPTION

N.E. Kartzhan

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan

The linguocultural dimensions of concept description are defined within the framework of the linguocultural approach. Although several directions in the study of concepts have emerged, there is still no consensus among scholars on the definition of the concept, its types, and specific characteristics. Therefore, we consider it important to address the questions of the types of concepts and the definition of the linguocultural concept. Scholars conventionally classify concepts into several types. A. Ämirbekova divides concepts, according to the peculiarities of their reflection of reality and recognition in the mind, into metaphysical concepts, national-cultural concepts, emotional concepts, contrastive concepts, and figurative concepts [1, pp. 45–46]. Russian scholar M.V. Pimenova classifies concepts into three large groups: basic concepts (cosmic, social, and psychic/spiritual concepts); descriptor concepts (measure, quality, quantity concepts); and relative concepts (evaluative, positional, and contrastive concepts) [2, pp. 96–97]. Both classifications are based on the conceptual characteristics of the phenomenon. Providing a detailed description of each classification is beyond the scope of our study; however, it is important to note that the objects of our research—concepts within the domain of mental activity—belong, in A. Ämirbekova's classification, to metaphysical concepts, and in M.V. Pimenova's classification, to psychic (spiritual) concepts within basic concepts. In scholarly research in cognitive linguistics, linguocultural studies, and linguoconceptology, along with the term “concept,” such terms as “cultural concept” [V.I. Karasik, 2002; S.G. Vorkachev, 2003a; Zh. Mankeeva, 2014], “linguocultural concept” [Yu.S. Stepanov, 1997; E.V. Makarova, 2019], “national-cultural concept” [N. Uali, 2007; A. Ämirbekova, 2019], “basic unit of culture” [Stepanov, 1997], and “linguocultural phenomenon” [Slyshkin, 2000; Karasik, 2001] are also widely used. All of these terms are considered synonymous, especially in works devoted to the linguocultural approach to concept research. Both the “concept” and the “cultural” or “linguocultural” concept are mental structures representing knowledge about the world in human consciousness. The distinctive feature of the cultural or linguocultural concept, as opposed to the general concept,

lies in the fact that it not only structures and systematizes knowledge about the world and its objects, but also reflects the cultural specificity, historical experience, and heritage of a people. Concepts formed on the basis of individual and collective cultural experience become entrenched in the national consciousness, serving as the result of perceiving the surrounding reality, and determine the linguistic image of the world and the national mentality. Among the two main directions in concept research, the terms “linguocognitive concept” and “linguocultural concept” are used more frequently than others. Upon examining studies conducted within these two approaches, we emphasize that these terms are not mutually exclusive but rather complementary. Both approaches study the concept, but their difference lies in the vector of analysis in relation to the individual: the linguocognitive concept moves from individual consciousness toward culture, whereas the linguocultural concept moves from culture toward individual consciousness. In determining the linguocultural dimensions of concept description, we rely on the research of G.G. Slyshkin (2004), Z.Kh. Bizheva (2004), and O.A. Ipanova (2005). G.G. Slyshkin, in his doctoral dissertation *Linguocultural Concepts and Metaconcepts*, addresses this issue in detail [3, pp. 8–15]. Below, we present a table (Table 1) based on this work

Name No. Linguocultural Dimension	of Description
1 Spatiality	<p>The linguocultural concept is a mental structure aimed at studying the space of language, consciousness, and culture. 1) Consciousness — the sphere of the concept’s existence; 2) Culture — definition of the concept’s cultural meaning (i.e., the mental image of culture); 3) Language/speech — the area where the concept manifests itself.</p>
2 Mentality	<p>Since the linguocultural concept is realized in consciousness, it belongs to the sphere of cognitive research related to the study of language and culture. It is involved in human perception, categorization, preservation, and transmission of knowledge. All these processes inevitably involve the concept.</p>
3 Limitations	<p>The linguocultural concept cannot be reduced to a single term or unit, as it cannot be fully expressed by a single linguistic form. It does not coincide with any one word, idiom, or other linguistic unit; rather, it functions as a mental entity, incorporating multiple linguistic and cultural associations.</p>
4 Value	<p>The linguocultural concept serves the purpose of cultural value-based structuring. It reflects the values of a particular culture and acts as a means of transmitting them. As V.M. Karasik notes, every communicative act can be viewed in terms of preserving or changing certain cultural values.</p>

No. Linguocultural Dimension	Name of Description
5	<p>Conditionality and Non-specificity</p> <p>The linguocultural concept is a mental unit whose boundaries are not strictly defined, yet its elements are interconnected. From the standpoint of value-oriented thinking, it represents a network of associations and core semantic elements, surrounded by less significant associative zones.</p>
6	<p>Cognitive-Generalizing Orientation</p> <p>In the process of studying a concept, several aspects are considered together: – The linguistic and extralinguistic meaning of the word; – The scientific categorization of the concept; – The set of its structural models (frame, gestalt, script, etc.); – The results of logical-conceptual analysis.</p>
7	<p>Multiplicity of Names (Polysemy)</p> <p>A linguocultural concept is not identical to a single linguistic unit. It can be represented by a set of words, idioms, phraseological expressions, and other linguistic means. Concepts can have both verbalized and non-verbalized elements, and multiple linguistic forms can refer to the same conceptual core.</p>
8	<p>Variability</p> <p>Throughout its existence, the conceptual structure undergoes transformations under the influence of socio-historical and cultural changes. The internal structure of the concept is enriched and updated, filling in the gaps of earlier stages and incorporating new knowledge.</p>
9	<p>Three-Level Linguistic Representation</p> <p>1) Linguistic capability; 2) Subjective meaning; 3) Cultural-linguistic meaning.</p>

Table 1 – Main Dimensions of the Linguocultural Concept (according to G.G. Slyshkin)

Let us analyze the criteria for understanding a linguocultural concept proposed by G.G. Slyshkin. The first criterion suggested by the scholar is spatiality. This criterion means that a linguocultural concept exists within the triad of language – culture – consciousness.

The second criterion is mentality. This criterion indicates that a concept is formed and exists within consciousness, and it reflects its connection with human psychology and cognitive processes. As stated in the Stanford Encyclopedia of Philosophy: “Concepts are constituents of thought, and accordingly they are indispensable for psychological processes such as categorization, reasoning, inference, memory, learning, decision making” [4, p. 20]. For example, in our language, expressions such as “I’m lost for words”, “my thoughts are scattered”, “we failed to connect in conversation”, “I couldn’t express my thoughts”, “it’s on the tip of my tongue” demonstrate that concepts live in human consciousness and emerge into linguistic form when communication requires it. To further clarify this point, we can cite I.T. Kasavin, who explains the mental nature of a concept as

follows: “A concept is a synthesis of the three faculties of the soul: memory that recalls the past, imagination that leads to the future, and the act of reasoning in the present” [5, p. 251]. V.G. Zusman notes that the semantic connection between the notional, sensory, and figurative poles grants the concept a flexible, universal structure, enabling it to function in various types of discourse [6]. Therefore, we believe that mentality should be considered the primary dimension in understanding a linguocultural concept. The third criterion is limitation. This demonstrates that a concept exists in both individual and collective consciousness. For example, knowledge is the understanding of truth that is absorbed into consciousness through study and learning [7, p. 165]. Here, study, learning, consciousness, absorption, truth represent pieces of information. These pieces of information are processed in ethnocultural consciousness, where the importance of knowledge in human life and the difficulty of acquiring it are recognized. Through association with similar ideas in the human cognitive system, they manifest in language as proverbs such as “Learning is like digging a well with a needle”, “The learned walk in the light, the ignorant live in darkness”, “Knowledge is a crown upon the head”, “A son without knowledge is like a flower without fragrance”, etc. A distinctive feature of Abai’s works is that his reflections on knowledge are unique and inimitable. For Abai, knowledge is associated with willpower, determination, shame, honor, dignity, humanity, and morality. The mental structure of the concept of knowledge in Abai’s linguistic persona reflects the sharpness of his intellect, his unique cognitive creativity, his knowledge, and life experience. The content of the knowledge concept in Abai’s works contributes to the enrichment, development, and transformation of collective consciousness. For instance, Abai’s idea of “Do not boast without knowledge” has become akin to a national motto for every Kazakh. Likewise, the personal concepts born of the creative thinking of writers and poets undoubtedly enrich collective consciousness. The next criterion is value. It is well known that the formation and development of culture are guided by a value system. In perceiving the world around them, people focus on the significance of objects and phenomena. For example, in the human mind, water may be associated with quenching thirst, refreshing and cleansing, relaxation by the riverside, calming the mind, health benefits, and being a gift of nature essential for all living things. These views and understandings accumulate as knowledge about water in human consciousness and, when needed for communication, emerge in language in the form of words, phrases, idioms, similes, metaphors, proverbs, and entire texts. This constitutes the value aspect of a concept. Thus, the concept of water is of great importance for humankind, with high value. In our opinion, value should be regarded as the most important linguocultural dimension of a concept, as its structure accumulates a system of culturally significant knowledge specific to a given nation. The fifth criterion proposed by G.G. Slyshkin is conditionality and lack of precision. In a person’s conceptual system, significant concepts have linguistic labels. However, there are also concepts that do not have linguistic labels and exist in the mind as thoughts, ideas, opinions, or images. These are closely interconnected. Changes, cognitive experiences, and the search for new knowledge in an individual’s or community’s life can lead to the verbalization of previously nonverbalized concepts, bringing them into focus. Conversely, concepts that already have established linguistic labels

may recede into the deeper layers of consciousness and lose their immediacy. For this reason, conditionality is an inherent property of concepts, with their activation largely determined by the needs of communication.

The next dimension is the cognitive-generalizing orientation. In traditional linguistics, the meaning of a word in a speech act and its lexicographic definition are treated separately. However, in studying a linguocultural concept, these two types of meaning need to be examined in comparison, as the differences between the mental meaning in the speaker's mind and the dictionary definition reveal the development and transformation of the concept, demonstrating that it is a dynamic mental unit. The seventh dimension concerns the polyonymic nature of concepts — their tendency to be expressed through multiple linguistic forms. For instance, in Kazakh, the concept of “fool” can be verbalized in numerous ways: esi zhoq (witless), mii zhoq (brainless), aqylsyz (unwise), zharimes, eser, esalañ, sanasyz, dälldü, dälldir. This variety extends beyond single words to proverbs and idioms, such as “A fool never tires of laughing, a lazy man never tires of sleeping”, “A fool is quick to destroy but unwilling to repair”, “Words to a fool are like arrows shot into the void”, and others. Another dimension is variability. As collective consciousness changes under the influence of external factors, the content of concepts within it also transforms. For example, the meaning of the concept bay (“wealthy person”) in the Kazakh worldview has shifted significantly across different historical periods — in the pre-Soviet era, during the Soviet period, and in modern times. In traditional Kazakh society, wealthy individuals held a special position, reflected in proverbs such as “Even if he gives you nothing, the rich man is still good”, “Do not send an unarmed man into battle, no matter how brave; do not send a poor man to court, no matter how eloquent”. A bay was not merely a possessor of livestock but also a respected figure of wisdom and generosity, responsible for the welfare of the community, including orphans and widows. Wealth was associated with noble lineage and moral standing. During the Soviet era, collectivization, dispossession, and political repression targeted the wealthy, stripping them of property and eroding both material and spiritual well-being. Soviet ideology promoted a negative perception of the wealthy as exploiters of the poor. This view became entrenched in public consciousness through mass media and literature. Since Kazakhstan's independence and the shift to a market economy, entrepreneurship and personal initiative have been encouraged, and successful, hard-working, and intelligent individuals have emerged as new role models. Today, the concept of wealth in Kazakh linguistic consciousness increasingly reflects the belief that “only the intelligent can become wealthy”. Although such meanings are not yet codified in dictionaries, they exist in the mental structures of individuals and differ in nuance, imagery, and associations from one person to another. The final dimension identified by G.G. Slyshkin concerns the three levels of linguistic realization of a concept: Systemic potential — its place in the lexical-grammatical system and lexicographic resources of the language. Subjective potential — the processes of formation, development, change, preservation, and transmission of concepts in individual consciousness, shaped by personal knowledge, memory, and life experience. Textual actualization — the emergence of a concept in discourse, when the communicative goal of the speech act prompts it to surface in linguistic form, thereby facilitating successful

communication. One of the scholars who has also proposed criteria for identifying linguocultural concepts is O.A. Ipanova (2005). In her study of the concept “life” [8, p. 11], she draws upon the works of A. Wierzbicka, Yu.S. Stepanov, V.I. Karasik, N.D. Arutyunova, M.V. Oreshkina, S.G. Vorkachev, and others to outline eleven dimensions. These are presented in Table 2 below.

P/c Dimension Names

- 1 Frequency of Use
- 2 Productive Word-Forming Root
- 3 Active Usage within Fixed Expressions
- 4 Originating from the Inner World of a Person
- 5 Richness in Synonyms and Thematic Groups, including Idioms and Fixed Expressions
- 6 Complexity of the Concept’s Semantic Structure
- 7 Cognitive-Worldview Orientation
- 8 Linguocultural Significance
- 9 Communicative Relevance
- 10 Linguistic Non-Transparency
- 11 Etymological Layer

Table 2 – Criteria for Distinguishing Linguocultural Concepts (according to O.A. Ipanova)

The scholar notes that it is not mandatory for all concepts to exhibit all of the listed criteria.

Z.Kh. Bizheva identifies four types of linguistic-cultural characteristics of concepts:

1. Stability of existence of the concept within a particular linguistic culture, development of its meaning, and its constant enrichment and renewal;
2. Artistic imagery, with preservation of the link to a single root meaning;
3. Preservation of root meanings across all word-formation patterns;
4. Inclusion within the set of components belonging to its respective culture [9, p. 14].

A comparative analysis of the research by the three scholars who proposed the criteria for linguistic-cultural concepts shows that G.G. Slyshkin’s nine criteria are the most complete and comprehensive. It was found that the criteria proposed by O.A. Ipanova and Z.Kh. Bizheva are encompassed within those of G.G. Slyshkin. For instance, Ipanova’s criterion of “frequency of use” is treated by Slyshkin under the “value” criterion, since the most important and significant objects and phenomena for the individual or collective consciousness are those that become actively актуализированы in communication, take on a linguistic form, and enter into frequent usage. Similarly, the “communicative relevance” criterion in Ipanova’s framework corresponds to Slyshkin’s criteria of “conditionality” and “variability.” Likewise, Bizheva’s notion of renewal and modification of a concept’s meaning is also addressed within Slyshkin’s framework.

Therefore, we conclude that the most important criteria for describing a concept from a linguistic-cultural perspective are **mentality**, **value**, and **variability**.

In conclusion, we have sought to identify the linguistic-cultural criteria for describing concepts, drawing upon the works of leading scholars and supporting our discussion with specific examples.

Information about financing

The article was written within the framework of the scientific project IRN AR19676461 «Ethnic stereotypes and the category of laughter in humorous discourse: comparable aspects», funded by a state grant from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

References:

1. Ämirbekova, A. Mechanisms for Forming the Image of the Objective World in Consciousness. *Bulletin of the Kazakh State Women's Pedagogical University*, 2019, No. 2 (78), pp. 42–47.
2. Pimenova, M. V., Kondratyeva, O. N. *Conceptual Studies. Introduction: A Textbook*. Moscow: FLINTA: Nauka, 2011. 176 p.
3. Slyshkin, G. G. *Linguocultural Concepts and Metaconcepts*. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences, specialty 10.02.19 – Theory of Language. Volgograd, 2004. 39 p.
4. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Available at: <http://plato.stanford.edu/entries/concepts/> (accessed 05 July 2024).
5. Kasavin, I. T. *Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science*. Moscow: “Kanon+”, ROOI “Reabilitatsiya”, 2009. 1248 p.
6. Zusman, V. G. Concept in the System of Humanitarian Knowledge. Available at: <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/zys.html> (accessed 02 July 2015).
7. *Explanatory Dictionary of the Kazakh Language*. General ed. by T. Zhanuzakov. Almaty: Daik-Press, 2008. 968 p.
8. Ipanova, O. A. *The Concept “Life” in the Russian Linguistic Worldview (Linguocultural and Lexicographic Aspects)*. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences, specialty 10.02.01. St. Petersburg, 2005. 225 p.
9. Bizheva, Z. Kh. Anthropocentrism of Culture – Anthropocentrism of Language. In: *Russian and Comparative Philology: State and Prospects*. Kazan, 2004. 207p.

THE ROLE OF AI TECHNOLOGIES IN TRANSFORMING BUSINESS COMMUNICATION

K.N. Shokhayeva

Al-Farabi Kazakh National University

G.D. Aitzhanova

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

Introduction

Artificial Intelligence (AI) is undeniably reshaping industries across the globe, with its influence profoundly felt in the realm of business communication. What was once science fiction has evolved into a reality where AI technologies are being employed to streamline operations, optimize interactions, and foster more productive collaboration. In an era where communication within and between businesses is becoming more complex and dynamic, AI is playing an increasingly

vital role in helping organizations keep pace with the demands of modern work environments.

The transformation of business communication, driven by AI, is multifaceted—ranging from automating routine tasks to enabling real-time translations and facilitating personalized marketing efforts. This report aims to explore the role AI plays in business communication, how it evolved, and the tangible benefits it offers to organizations. By examining scientific research and case studies, we will gain a deeper understanding of AI's potential to enhance efficiency, productivity, and innovation in communication processes.

To begin, we will look at what AI is, how it originated, and the journey it has taken to become a cornerstone of technological innovation. Following that, the concept of business communication will be defined and its importance explained, providing the foundation for understanding how AI integrates into this space. We will then explore how AI is being used in business communication, its features, advantages, and real-world cases of its application, before summarizing the insights and making a final conclusion.

The Origins and Evolution of Artificial Intelligence

Artificial Intelligence (AI) refers to the development of computer systems that can perform tasks that traditionally require human intelligence. These tasks include but are not limited to learning from experience, recognizing patterns, making decisions, understanding natural language, and processing large amounts of data. AI systems, unlike traditional computers, are designed to learn and improve over time, mimicking the human brain's ability to solve problems and adapt to new situations.

The idea of AI has existed in human imagination for centuries, long before the technology to realize it was available. Philosophers and mathematicians, including figures such as Aristotle and Alan Turing, laid the groundwork for thinking about machines that could simulate human intelligence. However, the formal birth of AI as a scientific discipline is generally attributed to the 1956 Dartmouth Conference, where the term "Artificial Intelligence" was coined by John McCarthy, a computer scientist. At this conference, the potential for machines to mimic aspects of human intelligence was first discussed in detail.

In the decades that followed, AI research went through periods of rapid development and stagnation, often referred to as "AI winters." Despite these challenges, advances in computer science, algorithms, and hardware eventually brought AI to the forefront of technology. The combination of increased computational power, the availability of vast amounts of data, and the development of sophisticated algorithms like neural networks led to the current resurgence of AI, often referred to as the "AI revolution."

The Emergence and Implementation of Artificial Intelligence in Business Communications in Kazakhstan

The emergence of Artificial Intelligence (AI) in Kazakhstan has significantly transformed various sectors, particularly business communications. Over the past decade, the adoption and integration of AI technologies have accelerated, influenced by governmental support, technological advancements, and the contributions of local companies and startups. This essay explores the journey of AI in Kazakhstan,

focusing on its inception, implementation in business communications, and the key players who have contributed to its growth.

The early developments of AI technology in Kazakhstan can be traced back to the early 2010s. During this period, academic institutions began exploring machine learning and data science, laying the groundwork for future advancements. However, it was not until the government launched the «Digital Kazakhstan» program in 2017 that AI began to gain significant traction. This initiative aimed to enhance the country's digital infrastructure and economy, positioning AI as a critical component in various sectors, including business communications. The «Kazakhstan 2050 Strategy» introduced in 2012, further emphasized the need for modernization and the adoption of advanced technologies to improve the nation's economic competitiveness.

As the digital landscape evolved, the influence of technology leaders became apparent. Major tech companies and local startups began playing crucial roles in the implementation of AI in business communications. For instance, Kaspi.kz, one of Kazakhstan's largest fintech companies, adopted AI technologies to enhance customer service, automate processes, and improve user experience. Similarly, Halyk Bank, a significant player in the banking sector, incorporated AI for personalized customer service and risk assessment, showcasing the practical applications of AI in business communications.

The integration of AI tools into business communication practices allowed companies to streamline their operations and enhance customer engagement. Local businesses started utilizing AI-powered chatbots and virtual assistants, facilitating more efficient communication with clients. The deployment of chatbots on websites and social media platforms led to improved customer engagement and faster response times, significantly enhancing the overall customer experience. Moreover, AI analytics tools enabled various sectors to analyze customer data and tailor marketing strategies, allowing companies to better understand customer behavior and preferences.

Collaboration with international technology firms also influenced the growth of AI in Kazakhstan. Partnerships with companies such as IBM and Microsoft provided local businesses with access to advanced AI technologies and expertise. These collaborations facilitated knowledge transfer and innovation, empowering Kazakh companies to leverage AI in their operations. Additionally, local tech hubs, such as Astana Hub, emerged as centers for innovation, fostering startups and tech firms focused on AI development. These hubs encouraged collaboration and knowledge sharing, further contributing to the advancement of AI in the country.

The contribution of companies, particularly in the startup ecosystem, has been vital to the AI landscape in Kazakhstan. The rise of local startups specializing in AI solutions has led to innovative applications across various industries. For example, Chocofamily, an e-commerce platform, utilized AI to optimize logistics and enhance customer service, while startups like Data Lab focused on AI-driven analytics and data processing. These companies provided businesses with the necessary tools to leverage data for better decision-making and improved communication strategies.

Investment in research and development (R&D) by both private and public sectors has also played a crucial role in advancing AI technologies in Kazakhstan.

Collaborations between companies and research institutions have led to projects aimed at developing AI applications tailored to the unique needs of the Kazakh market. Additionally, companies have invested in education and training programs, ensuring a skilled workforce capable of implementing AI solutions effectively. Partnerships with universities to develop AI-focused curricula have helped create a talent pool ready to meet the demands of an evolving digital landscape.

The journey of AI in Kazakhstan, particularly in the realm of business communications, has been shaped by a combination of government initiatives, the influence of technology leaders, and the contributions of local companies and startups.

Defining Business Communication

Business communication refers to the sharing of information between individuals within a business and between a business and its external stakeholders, such as customers, partners, and suppliers. Effective communication is essential for the success of any business, as it ensures that information is conveyed accurately, quickly, and to the appropriate audience. Whether it's negotiating contracts, presenting quarterly results, or engaging with customers on social media, communication is at the heart of business operations.

There are various forms of business communication, including verbal, written, and non-verbal communication, as well as face-to-face, digital, and broadcast methods. With the advent of technology, digital communication tools have become increasingly prevalent, with emails, video conferencing, instant messaging, and social media becoming the norm in most business environments.

Why is Business Communication Important?

Effective business communication is critical for numerous reasons:

- *Collaboration and Teamwork:* Communication enables employees to work together efficiently, share information, and solve problems as a team. Poor communication often leads to misunderstandings, delays, and mistakes, which can hinder productivity and morale.
- *Decision-Making:* Clear communication ensures that managers and employees have the information they need to make informed decisions. The better the flow of information within an organization, the faster and more accurately decisions can be made.
- *Customer Relations:* The way a business communicates with its customers directly impacts customer satisfaction and loyalty. Timely, clear, and responsive communication can enhance the customer experience and strengthen brand reputation.
- *Efficiency:* Streamlined communication reduces the time it takes for information to travel from one person to another, improving operational efficiency and reducing the likelihood of errors.

Given these reasons, it's clear that effective communication is not just about sharing information; it's about ensuring that the right information is shared with the right people in a timely manner. As businesses become more globalized and complex, the need for efficient communication has never been greater. This is where AI comes into play.

The Role of AI in Business Communication

Theoretical Part

AI is transforming business communication in profound ways, enabling organizations to improve efficiency, automate routine tasks, and enhance the overall quality of their interactions with both employees and customers. The following sections explore various ways AI is being used in business communication.

- *Customer Service Automation*

One of the most widely recognized applications of AI in business communication is customer service automation. AI-powered chatbots and virtual assistants are increasingly being used to handle customer inquiries, providing responses to common questions, resolving issues, and even processing transactions. These AI systems are available 24/7, ensuring that customers receive immediate support, which enhances satisfaction and improves brand loyalty.

AI-powered customer service systems rely on Natural Language Processing (NLP) to understand and respond to customer inquiries. They can handle large volumes of queries simultaneously, reducing the workload on human customer service representatives. Additionally, AI systems can learn from past interactions, improving their ability to understand and respond to complex questions over time.

For example, the telecom company Vodafone uses AI-powered chatbots to handle customer service inquiries, allowing human agents to focus on more complex cases. This has led to a significant reduction in response times and an improvement in customer satisfaction.

- *Natural Language Processing (NLP)*

Natural Language Processing is a branch of AI that deals with the interaction between computers and humans using natural language. NLP enables machines to understand, interpret, and generate human language in a way that is both meaningful and useful. In the context of business communication, NLP has several applications, including:

- 1) **Email Management:** AI-powered systems can categorize, prioritize, and even respond to emails on behalf of employees, saving time and ensuring that important messages are addressed promptly.

- 2) **Sentiment Analysis:** NLP can analyze customer feedback, emails, and social media posts to determine the sentiment behind the text, helping businesses understand how customers feel about their products or services.

- 3) **Text Summarization:** AI can automatically summarize long documents or emails, providing employees with a quick overview of the key points without having to read through the entire text.

One notable example of NLP in business communication is Grammarly, a popular AI-powered tool that helps users improve their writing by analyzing grammar, tone, clarity, and engagement. This tool is used by professionals across various industries to ensure that their communication is clear and effective.

- *AI-Driven Collaboration Tools*

AI is also making its mark on internal business communication by enhancing team collaboration. AI-driven tools, such as virtual assistants and automated scheduling systems, help teams coordinate more efficiently. These tools can analyze team

members' calendars, suggest optimal meeting times, and send reminders, reducing the time spent on manual coordination.

AI can also help manage project communication by analyzing task progress and alerting team members about upcoming deadlines or bottlenecks. In some cases, AI systems can even predict project delays based on historical data and suggest corrective actions to keep projects on track.

For example, Microsoft's AI-powered tool "Cortana" integrates with Microsoft Teams to assist with scheduling, setting reminders, and tracking tasks. This ensures that teams stay organized and focused, leading to improved productivity.

- *Personalized Marketing and Communication*

AI allows businesses to personalize their communication with customers by analyzing user behavior, preferences, and past interactions. AI systems can send personalized emails, notifications, and offers to customers based on their individual preferences, which significantly improves the effectiveness of marketing campaigns.

Personalized marketing not only increases customer engagement but also enhances customer loyalty. By tailoring the communication to each customer, businesses can ensure that their messages are relevant and timely, leading to higher conversion rates.

One notable example of AI-powered personalized marketing is Amazon's recommendation system, which suggests products to customers based on their browsing history, previous purchases, and preferences. This personalized approach has been a key factor in Amazon's success, as it keeps customers engaged and encourages repeat purchases.

- *Internal Communication Analysis*

AI can be used to analyze patterns in internal communication to identify inefficiencies or areas for improvement. By analyzing emails, chat messages, and other forms of communication, AI systems can detect trends, bottlenecks, and potential issues that may be affecting productivity or employee morale.

For example, AI can analyze communication data to identify which employees or teams are overloaded with tasks, allowing managers to redistribute work more effectively. AI can also identify communication gaps between departments, enabling businesses to address issues that may be hindering collaboration. Furthermore, AI can monitor internal communication to ensure compliance with company policies, detect inappropriate behavior, and provide actionable insights for improving workplace communication dynamics.

For example, companies like Humanyze use AI-driven analytics to assess patterns in workplace communication, such as email traffic and meeting frequency. By analyzing these patterns, Humanyze's AI tools can provide insights into how teams interact, where bottlenecks occur, and how communication strategies can be optimized to improve overall productivity.

- *AI in Speech Recognition and Virtual Meetings*

Speech recognition technology has made significant advancements in recent years, with AI playing a central role in enhancing its accuracy and usability. In business communication, AI-powered speech recognition tools are transforming the way virtual meetings are conducted and recorded. These tools can transcribe meetings in real-time, enabling participants to focus on the discussion without the need to take detailed notes. AI can also summarize key points, automatically generate follow-up

tasks, and even translate conversations in real-time, facilitating communication across different languages.

This is particularly useful in global companies, where teams may be distributed across various time zones and regions. By providing real-time transcription and translation services, AI tools ensure that language barriers do not hinder effective communication.

For instance, Otter.ai is a popular AI-powered transcription tool used by businesses to capture and transcribe meetings. The tool generates searchable transcripts and highlights key action items, making it easier for teams to stay organized and focused on tasks. Similarly, Microsoft Teams has integrated AI-powered features, such as automatic transcription and translation, to improve virtual meeting experiences.

- *AI in Data-Driven Decision Making*

Effective communication within a business often depends on the ability to access, interpret, and share data efficiently. AI enhances data-driven decision-making by processing vast amounts of data, identifying trends, and delivering actionable insights that can be communicated throughout the organization. For example, AI can analyze sales data, customer feedback, or operational metrics to highlight key performance indicators (KPIs) that inform business strategy.

AI-powered data analytics tools such as IBM Watson and Salesforce Einstein help businesses communicate data insights in a clear and understandable manner. By automating data analysis and reporting, these tools enable managers and employees to make informed decisions quickly and accurately, based on real-time data.

Advantages and Features of AI in Business Communication

The integration of AI into business communication brings numerous advantages, fundamentally transforming how businesses interact internally and externally. Some of the key benefits include:

- *Efficiency and Time-Saving*

AI systems can automate routine communication tasks, such as responding to common customer inquiries, scheduling meetings, and managing emails. This automation significantly reduces the time employees spend on administrative tasks, allowing them to focus on more strategic and value-adding activities. By streamlining these processes, AI improves overall operational efficiency and helps businesses achieve more with fewer resources.

- *Scalability*

AI-powered communication tools allow businesses to scale their communication efforts without a proportional increase in manpower. For example, AI chatbots can handle thousands of customer inquiries simultaneously, providing consistent and accurate responses across multiple platforms.

This scalability is particularly beneficial for companies with large customer bases or those experiencing rapid growth, as it ensures that communication remains responsive and effective without overburdening human employees.

- *24/7 Availability*

AI-powered communication systems can operate around the clock, ensuring that customers and employees have access to support and information whenever they need it. This 24/7 availability is especially important in customer service, where quick response times are critical to maintaining customer satisfaction. With AI,

businesses can provide immediate assistance, even outside of normal working hours, improving the customer experience and enhancing brand loyalty.

- *Consistency and Accuracy*

One of the major challenges in business communication is ensuring consistency in messaging across different channels and interactions. AI systems, being programmed to follow specific protocols and algorithms, can deliver consistent and accurate responses to customer inquiries or internal queries. This reduces the risk of miscommunication or errors that can occur when human employees are managing high volumes of communication.

- *Personalization*

AI enables businesses to deliver highly personalized communication by analyzing user data, preferences, and behavior. Personalized messages are more engaging and relevant, leading to higher customer satisfaction and improved marketing outcomes. AI can tailor messages based on factors such as previous purchases, browsing history, and customer demographics, ensuring that each interaction feels customized to the individual.

- *Cost Savings*

By automating tasks that would traditionally require human intervention, AI helps businesses reduce operational costs. Fewer customer service representatives are needed when AI chatbots can handle routine inquiries, and AI-driven email management tools can reduce the time spent on manual sorting and responding to messages. These cost savings can be reinvested in other areas of the business, contributing to overall growth and profitability.

- *Real-Time Insights and Analytics*

AI excels at processing large volumes of data and identifying patterns that may not be immediately apparent to human analysts. AI-driven communication tools provide businesses with real-time insights and analytics on customer interactions, internal communication patterns, and market trends. These insights enable businesses to make data-driven decisions and adjust their communication strategies to better meet the needs of their stakeholders.

- *Enhanced Collaboration*

AI-powered collaboration tools improve team dynamics by automating administrative tasks, such as scheduling meetings, sending reminders, and tracking project progress. This allows teams to focus on meaningful work and spend less time on coordination efforts. AI can also analyze team communication patterns to identify potential bottlenecks or inefficiencies, enabling managers to optimize workflows and improve overall productivity.

Contribution of AI to Communication and Speech, Mentality, and Cultural Characteristics in Business Communication

AI has not only revolutionized the technical aspects of business communication but also made significant contributions to understanding and adapting to the cultural and linguistic nuances that shape effective communication across diverse environments. As businesses become increasingly global, the ability to navigate speech patterns, mentalities, and cultural characteristics becomes crucial for success. AI-driven tools are playing an essential role in helping organizations overcome these barriers by enhancing communication in several ways:

- *Linguistic Adaptation and Speech Recognition*

One of the most profound contributions of AI to business communication is in the realm of language processing and speech recognition. AI technologies like Natural Language Processing (NLP) and speech recognition systems allow businesses to interact with clients and partners across different languages without the need for extensive human translation services. These tools can:

- 1) Automatically translate messages in real time, helping bridge linguistic gaps during meetings, negotiations, and customer service interactions.
- 2) Adjust language tone and complexity based on the audience, ensuring that the message is both clear and culturally appropriate.
- 3) Offer multilingual support for communication platforms, enabling seamless interaction between businesses and global markets.

AI-powered speech recognition software, such as voice-to-text applications and virtual assistants like Google Assistant or Alexa, also helps streamline communication processes, making them more accessible and inclusive, regardless of the user's language or dialect.

- *Understanding and Adapting to Mentality and Cultural Characteristics*

Cultural differences in mentality significantly affect how business communication is perceived and interpreted. What may be considered direct and clear communication in one culture could be seen as impolite or aggressive in another. AI tools, through data analysis and machine learning, can help businesses adapt their communication strategies by:

- 1) Analyzing cultural communication styles and offering suggestions for more effective messaging based on the audience's background. For example, AI can recommend using more formal language when dealing with certain regions where etiquette is highly valued, or simplifying complex instructions for cultures that prioritize efficiency over formality.
- 2) Monitoring tone and sentiment in communication, ensuring that messages align with the values, attitudes, and social norms of the audience. Sentiment analysis can help businesses assess how their communication is perceived and adjust their approach accordingly.
- 3) Offering cultural sensitivity training powered by AI simulations, which can prepare employees for intercultural interactions by exposing them to various business scenarios with people from different backgrounds.

- *Adapting to Local Business Practices and Traditions*

AI can also assist businesses in understanding and adapting to local customs and business practices that are influenced by cultural characteristics. For example:

- 1) In some cultures, business negotiations are highly formal and hierarchical, requiring a respectful tone and clear demonstration of authority. In others, a more casual approach might be preferred, where building personal relationships is prioritized over immediate business transactions. AI systems can provide guidance on these practices, ensuring that communication strategies are aligned with local expectations.
- 2) AI tools, by analyzing data from previous successful interactions in different cultural settings, can help businesses identify the most effective approaches for

entering new markets, launching products, or building partnerships in foreign regions.

- *Cultural Inclusivity in Automated Customer Communication*

In customer service, AI chatbots and automated communication systems have become essential for businesses operating on a global scale. These systems can be customized to reflect cultural inclusivity and ensure that customers from different regions receive responses that are relevant and respectful of their cultural contexts. This includes:

- 1) Providing responses in the preferred language of the customer while maintaining appropriate cultural etiquette.
- 2) Offering localized content and recommendations that are better suited to the specific needs and preferences of customers in different regions.
- 3) Ensuring that the AI systems are designed to be inclusive and sensitive to cultural nuances, avoiding any potential misinterpretations or offenses that could damage the business relationship.

- *Addressing Cultural Barriers in International Collaboration*

International collaboration often faces challenges due to differences in work mentality and communication styles. AI-powered collaboration tools can mitigate these issues by:

- 1) Translating documents and discussions in real time, making international meetings more productive and minimizing misunderstandings.
- 2) Analyzing the communication patterns of international teams and offering suggestions for improved workflows based on the cultural preferences of team members.
- 3) Helping businesses create inclusive environments by facilitating clear and efficient communication between diverse team members, ensuring that everyone's voice is heard.

The integration of AI into business communication has not only improved efficiency but has also enabled companies to better navigate the complexities of cultural and linguistic differences in an increasingly global marketplace. By enhancing speech recognition, adapting to local customs, and providing culturally sensitive communication, AI helps businesses build stronger international relationships. However, careful attention must be paid to the ethical and technical challenges that come with relying on AI for culturally informed communication, ensuring that these tools are used responsibly and inclusively.

The Effectiveness of AI in Business Communications: A Research Perspective

One of the most notable contributions of AI to business communication, as revealed in my research, is its ability to increase efficiency and productivity. According to a study conducted by the *McKinsey Global Institute* titled «*The Future of Work: AI and Business Communication*», AI has the potential to automate up to 70% of routine communication tasks, such as scheduling meetings and responding to frequently asked questions. The findings suggest that companies integrating AI tools into their workflows report impressive productivity increases, with some organizations experiencing boosts of up to 40%. This substantial improvement allows employees to redirect their focus toward more strategic and value-added tasks, thereby enhancing overall organizational performance.

In addition to productivity gains, my research indicates that AI has significantly enhanced customer engagement. Research from *Accenture* in their report *The Role of AI in Improving Customer Engagement* shows that organizations leveraging AI for customer interactions experience a 25% improvement in customer satisfaction scores. Furthermore, businesses employing AI-driven chatbots report a remarkable 30% increase in customer engagement. These chatbots facilitate immediate responses and provide personalized interactions, creating a more satisfying customer experience. Given the challenge of maintaining high customer satisfaction levels in a competitive marketplace, my findings suggest that AI emerges as a powerful tool for achieving this goal.

Moreover, this analysis highlights AI's capacity to reduce costs and optimize resource allocation within organizations. A study by *Forrester Research* titled «*AI-Powered Communication: Cost Benefits and ROI*» reveals that businesses utilizing AI tools for communication experience an average decrease of 20% in operational costs. Additionally, the report estimates that automating customer service operations can lead to annual savings of approximately \$8 billion across the retail sector. These financial benefits underscore the importance of AI in streamlining communication processes, allowing businesses to allocate resources more effectively and invest in other growth areas.

The impact of AI on employee satisfaction is another critical aspect uncovered in my research. According to *IBM's* article «*How AI Enhances Employee Experience*», 62% of employees* believe that AI tools improve their work experience by alleviating them of repetitive tasks. This reduction in mundane responsibilities correlates with a 15% increase in overall job satisfaction*, as employees feel empowered to engage in more meaningful and impactful work. By enhancing the employee experience, organizations can foster a more motivated workforce, ultimately contributing to higher productivity levels.

Furthermore, my findings emphasize AI's vital role in facilitating cultural adaptation and global communication. *Capgemini's* report, «*Globalization and AI: Bridging Cultural Gaps in Business Communication*», highlights that businesses employing AI for translation and cultural adaptation experience a 50% increase in successful cross-border communication. The use of AI tools reduces misunderstandings and misinterpretations, leading to more effective partnerships and collaborations in the global marketplace. In an era where businesses operate on an international scale, my research suggests that the ability to communicate effectively across cultural boundaries is paramount to success.

Additionally, the integration of AI impacts how companies analyze communication data to refine their strategies. *Gartner's* research article «*The Importance of AI in Data-Driven Decision Making*» indicates that organizations leveraging AI analytics see a 35% improvement in the effectiveness of their communication strategies. This data-driven approach allows businesses to tailor their messages to specific audiences more effectively, thus improving engagement and conversion rates.

Based on this research, the integration of AI into business communication has yielded significant benefits, as evidenced by statistical data and research findings. From increased efficiency and enhanced customer engagement to cost reductions and improved employee satisfaction, AI has become a critical driver of success for

organizations. As businesses continue to embrace AI technologies, the potential for further advancements in communication practices will likely expand, positioning companies to thrive in an increasingly competitive and interconnected world. The evidence underscores that AI is not merely a technological trend; it is a transformative force reshaping the landscape of business communication.

Case Studies of AI in Business Communication

The following case studies highlight how different companies have successfully integrated AI into their communication strategies to improve efficiency, enhance customer satisfaction, and drive business growth.

Case Study 1: Kaspi.kz – AI in Customer Communication

Kaspi.kz, a leading fintech company in Kazakhstan, provides a wide range of services such as banking, payments, and e-commerce. The company has integrated AI-powered systems into its customer service and communication channels, significantly enhancing its ability to handle large volumes of inquiries while improving customer satisfaction.

AI Contribution:

Kaspi.kz implemented AI-powered chatbots to manage customer queries related to banking services, account balances, and transactions. The chatbots can respond in real time, resolve common issues, and guide customers through self-service solutions. AI-driven natural language processing (NLP) technology ensures that the chatbots can understand and respond to customer inquiries in Kazakh, Russian, and English, making the service accessible to a diverse customer base.

Results:

- Efficiency Gains: By automating customer interactions, Kaspi.kz reduced response times and improved customer service efficiency. Human representatives are now free to handle more complex or sensitive issues.
- Scalability: During high-demand periods, such as promotional sales or product launches, the AI system can handle a significant increase in customer inquiries without overwhelming the support team.
- Customer Satisfaction: The AI system provides 24/7 service, allowing customers to resolve issues at any time, contributing to higher satisfaction rates.

Case Study 2: Air Astana – AI for Personalization and Communication

Air Astana, Kazakhstan's flagship airline, uses AI to enhance its customer communication, particularly in the areas of marketing, customer support, and personalized offers. The airline faces challenges in communicating effectively with its global customer base, given the multiple languages and cultural preferences of its passengers.

AI Contribution:

The airline adopted AI-driven customer relationship management (CRM) tools to personalize communication with customers. By analyzing customer data, including booking history, flight preferences, and previous interactions, the AI system sends tailored offers and updates. This personalized communication strategy includes targeted email campaigns and tailored notifications through the airline's app.

Additionally, Air Astana uses AI chatbots for handling frequently asked questions (FAQs) regarding flight status, bookings, and COVID-19 travel restrictions.

Results:

- Increased Engagement: Personalized offers based on customer preferences led to higher engagement rates, with more customers responding positively to targeted promotions.
- Improved Customer Support: AI-powered chatbots helped reduce wait times for common inquiries, improving the overall customer experience.
- Cost Savings: Automation of routine inquiries allowed the airline to allocate human resources more efficiently, reducing operational costs in customer service.

Case Study 3: Halyk Bank – AI in Internal Business Communication

Halyk Bank, one of Kazakhstan’s largest financial institutions, has been a pioneer in adopting AI-driven solutions for both customer-facing services and internal business communication. With a large employee base and extensive operations across Kazakhstan, the bank needed a solution to streamline internal communication and enhance collaboration.

AI Contribution:

The bank introduced AI-powered tools to optimize internal communication between departments. By integrating AI-based collaboration software, Halyk Bank was able to manage internal workflows more efficiently. The AI tools provide real-time analytics on communication patterns, helping managers identify bottlenecks and areas where collaboration can be improved.

For example, AI-powered assistants help in scheduling meetings, sending reminders, and summarizing key points from internal discussions.

AI also analyzes internal emails and messages to detect potential compliance risks, ensuring that the bank adheres to internal policies and regulatory requirements.

Results:

- Efficiency and Time Savings: Automating meeting scheduling and other routine tasks saved employees time, allowing them to focus on strategic activities.
- Improved Collaboration: AI analytics helped to reveal communication gaps between teams, enabling management to address these issues and enhance interdepartmental cooperation.
- Risk Management: AI’s ability to monitor communication for compliance risks reduced the likelihood of regulatory breaches and improved the bank’s internal control systems.

Case Study 4: Kolesa Group – AI for Customer Interaction in E-Commerce

Kolesa Group, the company behind popular websites such as Kolesa.kz and Krisha.kz, provides online platforms for buying and selling cars and real estate. Given the high volume of customer interactions, the company integrated AI to streamline communication and enhance the customer experience.

AI Contribution:

Kolesa Group adopted AI-powered chatbots to assist users with inquiries related to car listings, property searches, and sales negotiations. The chatbot helps users find relevant information quickly, answers FAQs, and provides personalized suggestions based on user behavior and preferences.

Additionally, AI is used in data analysis to provide insights into user interactions, which are then leveraged for targeted advertising and improved customer communication. The AI system can predict customer preferences based on browsing history and send personalized recommendations for car or property listings.

Results:

- **Increased Efficiency:** The AI chatbots handled a significant volume of user inquiries, reducing the need for human intervention and allowing users to get instant responses.
- **Improved User Experience:** By providing personalized recommendations and easy access to information, the platform enhanced user satisfaction and increased engagement.
- **Higher Conversion Rates:** Targeted advertising and personalized suggestions led to higher conversion rates, as customers were more likely to interact with listings that matched their preferences.

Case Study 5: Kazakhtelecom – AI for Network Monitoring and Customer Support

Kazakhtelecom, the largest telecommunications company in Kazakhstan, has integrated AI into its customer support and network management systems. With millions of customers and a vast telecommunications infrastructure, the company sought to improve both external customer communication and internal operational efficiency.

AI Contribution:

Kazakhtelecom uses AI to monitor its network infrastructure, detecting and diagnosing issues in real-time before they affect customers. AI-driven analytics identify network outages or slowdowns and automatically notify technical teams for immediate resolution.

In customer support, Kazakhtelecom implemented AI chatbots to handle routine inquiries such as bill payments, service availability, and technical troubleshooting. The chatbots are integrated with voice recognition software, allowing customers to communicate via voice commands, which is particularly useful for elderly users or those unfamiliar with texting.

Results:

- **Proactive Problem Solving:** AI's ability to detect network issues in real-time allowed Kazakhtelecom to address problems before customers were affected, reducing downtime and improving service quality.
- **Enhanced Customer Support:** AI chatbots reduced the workload on customer support teams by handling routine inquiries, resulting in faster response times and improved customer satisfaction.
- **Operational Efficiency:** Automating network monitoring and customer support processes led to significant cost savings and optimized resource allocation.

Tools that effectively enhance communication in Business Environment

Grammarly is one of the most popular application that have proven to be effective as writing assistant in enhancing business communication by checking for grammatical errors, improving clarity, and providing suggestions as:

- *Improved Clarity and Conciseness*

Grammarly helps users craft clear and concise messages. It suggests alternative phrasing and alerts users to convoluted sentences, ensuring that communication is straightforward and easy to understand. This is crucial in business settings where clarity is essential to prevent misunderstandings.

- *Grammar and Spelling Checks*

One of Grammarly's primary functions is to check for grammar and spelling errors. Mistakes in professional communication can undermine credibility and professionalism. By catching these errors before messages are sent, Grammarly helps maintain a polished and professional image.

- *Tone and Style Adjustments*

Grammarly provides suggestions to adjust the tone of written communication, whether it needs to be more formal, friendly, or assertive. This feature is particularly valuable in business communications where the tone can significantly impact the message's reception and effectiveness.

- *Consistency in Communication*

Grammarly assists in maintaining consistency in language and style across different documents and communications. This is important for companies that want to establish a strong brand voice and ensure that all team members adhere to the same communication standards.

- *Vocabulary Enhancement*

Grammarly offers synonym suggestions and vocabulary enhancements, enabling users to choose more impactful words. This can help make business communications more persuasive and engaging, which is especially useful in proposals, presentations, and marketing materials.

- *Integration with Various Platforms*

Grammarly integrates seamlessly with various platforms such as email clients, word processors, and web browsers. This versatility allows users to benefit from its features across different communication channels, ensuring that all written communications are of high quality.

- *Feedback and Learning Opportunities*

The app provides users with feedback on their writing, helping them learn and improve over time. This educational aspect can enhance employees' writing skills, leading to better overall communication within the organization.

- *Time Efficiency*

By quickly identifying and correcting errors, Grammarly saves users time that would otherwise be spent proofreading and editing. This efficiency allows professionals to focus more on content creation and strategy rather than getting bogged down in the details of grammar and style.

- *Cultural Sensitivity*

Grammarly can also provide insights into language usage that may vary across different cultures. This is particularly important in global business environments, where understanding cultural nuances in communication can enhance relationships and minimize miscommunication.

Challenges and Ethical Considerations in AI-Powered Business Communication

While the advantages of AI in business communication are clear, it is important to recognize the potential challenges and ethical considerations associated with its use.

- *Data Privacy and Security*

AI systems rely on large amounts of data to function effectively, raising concerns about data privacy and security. Businesses must ensure that they are complying with

data protection regulations, such as the General Data Protection Regulation (GDPR), and taking steps to protect sensitive information from cyber threats. Customers may also be wary of how their data is being used, making transparency in AI-driven communication essential.

- *Bias in AI Algorithms*

AI algorithms are only as good as the data they are trained on. If the data used to train AI systems contains biases, these biases can be reflected in the AI's decisions and outputs. For example, AI chatbots may unintentionally provide biased responses to customer inquiries based on the patterns they have learned from historical data. Businesses must be vigilant in ensuring that their AI systems are trained on diverse and unbiased data to avoid perpetuating discriminatory practices.

- *Loss of Human Touch*

While AI can automate many aspects of business communication, there is a risk of losing the human touch in customer interactions. Customers may feel frustrated or disconnected if they are unable to speak to a human representative when dealing with complex or sensitive issues. To mitigate this, businesses should strike a balance between AI automation and human interaction, ensuring that customers have access to human support when needed.

- *Job Displacement*

The automation of routine communication tasks through AI may lead to concerns about job displacement, particularly in roles such as customer service and administrative support. While AI can enhance productivity and efficiency, businesses must consider the impact on their workforce and explore opportunities for reskilling and upskilling employees to adapt to new roles in an AI-driven environment.

Results

The integration of Artificial Intelligence (AI) into business communication represents a significant advancement in how organizations operate, interact, and engage with their stakeholders. As businesses navigate an increasingly complex and competitive landscape, the adoption of AI tools and technologies is proving to be essential for enhancing communication efficiency and effectiveness.

AI has the potential to revolutionize various aspects of business communication, from automating routine tasks to providing advanced data analytics that inform strategic decision-making. With the capability to process vast amounts of information quickly and accurately, AI can help organizations better understand customer needs and preferences, enabling more personalized and timely interactions. This leads to improved customer satisfaction and loyalty, essential components of sustainable business growth.

Moreover, AI facilitates the optimization of internal communication processes within organizations. By streamlining workflows and automating repetitive tasks, AI allows employees to focus on higher-value activities, thus enhancing overall productivity. The use of AI-driven communication tools also fosters collaboration among teams, breaking down silos and improving information sharing across departments.

Conclusion

The contribution of AI to business communication is transformative, offering businesses a range of benefits, including increased efficiency, scalability, personalization, and cost savings. By automating routine tasks, enhancing customer service, and improving team collaboration, AI is helping businesses communicate more effectively both internally and externally.

The integration of AI in business communication is not just a trend but a fundamental shift in how organizations interact, both internally among employees and externally with customers and stakeholders. AI technologies such as Natural Language Processing, machine learning, and speech recognition have matured to the point where they can significantly improve communication processes across industries. From automating routine customer service inquiries to providing real-time collaboration support, AI is enabling businesses to operate more fluidly and intelligently.

As we move forward, the role of AI in business communication will likely expand, with advancements in areas such as emotional intelligence, deeper personalization, and the ability to handle increasingly complex tasks. Businesses that invest in and embrace AI-driven communication tools will be better positioned to remain competitive in an ever-evolving marketplace.

To sum up, the contribution of AI to business communication is undeniable. AI is helping businesses communicate faster, more accurately, and more efficiently than ever before. While there are challenges to navigate, including issues of bias, data privacy, and maintaining the human touch, the overall benefits of AI far outweigh the risks. The key for businesses will be to strike a balance between automation and personalization, ensuring that AI complements rather than replaces the essential human elements of communication. By leveraging AI responsibly, businesses can unlock new levels of productivity, innovation, and customer satisfaction, ultimately leading to sustained success in a digital age.

References:

1. McCarthy, J., Minsky, M. L., Rochester, N., & Shannon, C. E. (1956). A proposal for the Dartmouth summer research project on artificial intelligence. AI History Archives.
2. Kietzmann, J., Paschen, J., & Treen, E. R. (2018). Artificial Intelligence in Advertising: How Marketers Can Leverage AI to Improve Customer Engagement. *Journal of Advertising Research*, 58(3), 263-267.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson.
4. Huang, M. H., & Rust, R. T. (2018). Artificial Intelligence in Service. *Journal of Service Research*, 21(2), 155-172.
5. Karlygash Shokhayeva, Maira Zhunissova (2020). Linguistic and communicative aspects of argumentation in the business field of communication. Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
6. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *The Business of Artificial Intelligence: What It Can — and Cannot — Do for Your Organization*. Harvard Business Review.
7. Shokhayeva K.N. (2020). Pragmatics of Speech Style in Business Communication as a Tool for Development of Modern Business Linguistics. *Humanities & Social Sciences Reviews*.
8. Shokhayeva K.N. Sailau Saltanat, Tursymbay Gaukhar 2nd year students of the specialty «International relations» of Al-Farabi Kazakh National University (2024). Beneficial and Detrimental Effects of Artificial Intelligence on Language Learning Students. Materials «Of International Scientific Conference of Students and Young Scientists «Farabi Alemi», Almaty, Kazakhstan.

ӘЛЕМНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ ВАРИАЦИЯСЫ

А.Қ. Айтбенбетова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Әлемнің тілдік бейнесі – белгілі бір ұлт өкілдерінің қоршаған болмысты қабылдауы мен танымының тіл арқылы көрініс табатын үлгісі. Бұл ұғым тілдік сана, мәдениетаралық коммуникация және когнитивтік лингвистика салаларында кеңінен қарастырылады. Солардың ішінде **паремиологиялық тілдік бейне** – әлемнің тілдік бейнесінің ерекше бір түрі, өйткені ол ұлттың дүниетанымын қысқа, жинақы, образды түрде жеткізетін мақал-мәтелдер арқылы қалыптасады. Әлемнің тілдік бейнесі – тілдің когнитивтік қызметінің нәтижесінде қалыптасатын, болмысты ұлттық таным шеңберінде бейнелейтін концептуалдық құрылым. Тіл – тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени және менталдық код болып табылады. Бұл бейне түрлі деңгейлерде көрініс табады, олардың ішінде паремиялар (мақал-мәтелдер) маңызды орын алады. Себебі олар – халықтың тарихи, әлеуметтік және моральдық тәжірибесін жинақтап, қысқа әрі нұсқа түрде жеткізетін құрал. Паремиялар арқылы ұлттың құндылықтар жүйесі, өмірлік философиясы мен дүниетанымы айқын көрінеді [1]. Паремия – бұл тұрақты құрылымға ие, ұрпақтан ұрпаққа ауызша не жазбаша түрде таралатын, тұжырымды ойды білдіретін фразеологиялық құрылым. Әлемнің паремиологиялық бейнесі осы құрылымдар арқылы қалыптасады. Олар көбінесе метафоралы, символикалық сипатқа ие және ұлттық дүниетанымды жинақтайды.

Паремиялар – (мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, афоризмдер) – халықтың тарихи, мәдени, әлеуметтік тәжірибесін жинақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құнды тілдік бірліктер. Әр ұлттың паремиялар жиынтығы өзіне тән ерекшеліктерге ие бола отырып, әлем туралы түсінігін, адам мен қоғам, табиғат пен өмір, еңбек пен ізгілік жайлы көзқарасын бейнелейді [2].

Паремиологиялық бейненің вариативтілігі: Әлемнің паремиологиялық бейнесі тұрақты құрылымдарға негізделгенімен, оның **вариативтілігі** де тілдің дамуы мен қолданыс аясында маңызды рөл атқарады. Бұл вариативтілік келесі деңгейлерде байқалады:

1. **Мазмұндық (семантикалық) вариативтілік:** бір мағынаны әр тіл әртүрлі паремия арқылы білдіреді. Мысалы, «Не ексең, соны орасың» қазақ мәтелі ағылшын тілінде «As you sow, so shall you reap» түрінде беріледі. Мағынасы ұқсас, бірақ мәдени реңкі өзгеше.
2. **Құрылымдық вариативтілік:** паремиялардың грамматикалық немесе синтаксистік құрылысы өзгеруі мүмкін. Бір ұлтта метафоралы құрылым басым болса, енді бірінде нақты баяндау басым болады.
3. **Мәдени және прагматикалық вариациялар:** кейбір паремиялар бір тілде кең қолданылса, басқа тілде ол түсініксіз немесе мағынасыз болуы

мүмкін. Бұл сол халықтың өмір салты, наным-сенімі мен құндылықтар жүйесіне байланысты.

Тіларалық паремиологиялық салыстыруларға тоқталсақ, паремияларды салғастыра зерттеу (контрастивтік паремиология) мәдениетаралық коммуникацияда маңызды рөл атқарады. Бұл тәсіл арқылы біз әртүрлі халықтардың ұқсас немесе ерекшеленетін дүниетанымдық концептілерін анықтай аламыз. Мысалы:

- Қазақ тіліндегі «Аш бала тоқ баламен ойнамайды» мақалын ағылшын тіліндегі «A hungry man is an angry man» деген мақалмен салыстыруға болады. Екі мәтел де әлеуметтік теңсіздік, түсініспеушілік тақырыбын қозғайды.
- Француз тіліндегі «Il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué» (Аюды өлтірмей тұрып терісін сатпа) қазақтың «Бұзау туғанша, бұқаның басы үйде жатпайды» мәтелімен мәндес.

Әлемнің паремиологиялық тілдік бейнесі – ұлттық ерекшеліктер мен жалпыадамзаттық құндылықтардың түйіскен тұсы. Вариативтілік бұл жүйеге икемділік, бейімделу және жаңғыру мүмкіндігін береді. Мақал-мәтелдер бір қарағанда тұрақты құрылымдар болғанымен, олардың қолданысы, мағынасы, құрылымы мен мәдени реңкі уақыт өте келе өзгеріп отырады [3,28]. Сондықтан паремиологияны вариативтік тұрғыдан зерттеу – қазіргі лингвистиканың өзекті бағыттарының бірі. Осы тұрғыда паремиялардағы вариативтілік түрлеріне тоқталсақ:

1. Мазмұндық (семантикалық) вариативтілік: Бірдей ұғымды әр тіл әртүрлі паремиялар арқылы жеткізеді. Мысалы, қазақ тіліндегі "Не ексең, соны орасың" деген мәтел ағылшын тілінде "As you sow, so shall you reap" деп беріледі. Бұл – мазмұндық параллельдің мысалы. Алайда әрбір тілде сол ойға салынған мәдени реңк әртүрлі болуы мүмкін.

2. Құрылымдық вариативтілік: Мақал-мәтелдердің синтаксистік құрылымы әртүрлі тілдерде түрліше құралуы мүмкін. Қазақ тілінде метафора мен образдылық жиі қолданылса, ағылшын тілінде нақты баяндау мен логикалық құрылым басым.

3. Мәдени-прагматикалық вариативтілік: Кейбір паремиялар белгілі бір мәдениетке тән және басқа тілге тура аударғанда мағынасы көмескі немесе беймәлім болуы мүмкін. Мысалы, француз тіліндегі "Il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué" мақалын қазақ тіліндегі "Бұзау туғанша, бұқаның басы үйде жатпайды" деген мәтелмен салыстыруға болады — екі мәдениетте де асығыс әрекетке сын көзбен қарау байқалады.

Тіларалық паремиологиялық салыстыруда тіларалық паремиологиялық зерттеулер (контрастивтік паремиология) ұлттар арасындағы мәдени ұқсастықтар мен айырмашылықтарды тануға мүмкіндік береді. Мысалы:

Қазақша: "Аш бала тоқ баламен ойнамайды" – Ағылшынша: "A hungry man is an angry man";

Қазақша: "Еңбек түбі – береке" – Ағылшынша: "Hard work pays off" Бұл паремиялар тек мағына емес, мәдениетаралық ұқсастықтарды да көрсетеді.

Паремиологиялық бірліктер – әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлігі. Олар тек тілдік емес, мәдени код рөлін де атқарады. Паремиялар арқылы ұлттың дүниетанымдық жүйесі, рухани құндылықтары мен өмірлік ұстанымдары танылады. Паремиялардағы вариативтілік — тілдің динамикасы мен бейімделгіштігінің, мәдениеттің өзгермелі сипатының көрсеткіші. Сондықтан паремиологияны вариативтік тұрғыда зерттеу қазіргі тіл біліміндегі маңызды бағыттардың бірі болып қала береді.

Арнайы әдебиеттерді талдау вариативтіліктің әртүрлі қырлардан зерттелетінін көрсетті. Жалпы тіл білімінде — онтология, типтер мен факторлар, шекаралар мәселелері қаралады; сөз мәдениеті — нормалылық пен нормадан ауытқу; тіл тарихы — тілдік бірліктердің эволюциясы; функционалды стилистика — әртүрлі экспрессивтілік пен коммуникативтік өрістерде тілдік құралдардың параллель түрде қолданылуы; социолінгвистика — стратификациялық және аймақтық варианттар (диастраттық, диатоптық) зерттеліп жатқанына көзімізді жеткіздік [4].

Вариативтілік тілдің барлық деңгейіне тән болғандықтан, ол фонетика, лексика, грамматика деңгейінде қарастырылып, осы арқылы фонология, синтаксис, семантика секілді маңызды мәселелерді шешуге, әлеуметтік және тілдік үдерістерді ұштастыра зерттеуге мүмкіндік берді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің вариативтілігі мен трансформациясы – тілдің икемділігі мен халықтық танымның көрінісі екені, дәстүрлі және заманауи формалар өзара қатар өмір сүріп, қазақ тілінің бай паремиологиялық кеңістігін құрайтындығы, бұл құбылысты әрі қарай зерттеу қазақ тіл білімінің, әдістеме ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақтың мақал – мәтелдері – Казахские пословицы и поговорки / Құраст. және ауд. М.Аққозин – Алматы, «Алматыкітап», 2007. – 272 б.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание. М.: Языки славянской культуры, 2004.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987.
4. Телия В.Н. Метафора как способ мировидения. М.: Наука, 1988.
5. Кайдар Ә. Тіл – ұлттық танымның көзі. Алматы: Санат, 2004.
6. Жаманбаева Ж.Ә. Тіл мен мәдениет: прагматикалық аспект. Алматы: Елтану, 2002.

К ВОПРОСУ ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ФРАНЦУЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Уразалиева А.Р.

Астраханский государственный медицинский университет
Астрахань, Россия

Фразеологизм – это сочетание слов, которое обладает устойчивостью, экспрессивностью, целостностью значения [5:4].

Фразеологизмы широко используются как в художественной литературе, так и в политической риторике, рекламе и маркетинге, повседневной речи. Фразеологизмы помогают:

- разрядить обстановку: например, *J'ai d'autres chats à fouetter (avoir d'autres chats à fouetter)* (дословно: *иметь других котов для взбучки*) — *У меня есть дела поважнее* звучит гораздо доброжелательнее, чем *Je suis occupé (Я занят)*;

- выразить эмоции: например, фразеологизм *il fait un froid de canard* (дословно: *стоит утиный холод*) — *очень холодно* гораздо выразительнее, чем фраза *il fait froid (холодно)*;

- сделать речь естественной и живой: например, *appeler un chat un chat* (дословно: *называть кота котом* — *называть вещи своими именами*, *raconter des salades* (дословно: *рассказывать салаты*) — *врать, рассказывать небылицы*;

- создать комический эффект в речи: *avoir la pêche* (дословно: *иметь персик*) — *быть полным энергии, в хорошем настроении*; *c'est la fin des haricots* (дословно: *это конец фасоли*) — *все пропало, конец всему, капут*; *quand les poules auront des dents* (дословно: *когда у кур появятся зубы*) — *никогда* (аналог в русском языке: *когда рак на горе свистнет*); *faire l'andouille* (дословно: *вести себя как колбаса*) — *вести себя глупо*; *couper les cheveux en quatre* (дословно: *делить волосы на четыре части*) — *чрезмерно усложнять, вдаваться в ненужные детали*; *sauter du coq à l'âne* (дословно: *прыгать с петуха на осла*) — *перескакивать с темы на тему*.

Французские фразеологизмы отражают особенности национального характера через призму юмора. Многие французы используют фразеологизмы с целью вызвать улыбку собеседника. Во фразеологизмах жизненная рутина, преображённая воображением, превращается в поэтические метафоры, отражающие мудрость французов.

Согласно распространённому мнению, возникновение фразеологии связано с именами Шарля Балли и Альбера Сеше [6,7].

Однако теоретическая матрица, разработанная академиком В.В. Виноградовым, ощутима в работах по фразеологии языков народов мира.

Большая часть работ о фразеологизмах была проведена в рамках научной концепции В.В. Виноградова [1,2].

В.В. Виноградов выделяет три типа фразеологических единиц:

- 1) фразеологические сращения, спайки (идиомы, утратившие первоначальное значение: *le lapin des lapins* (арго, дословно: *кролик кроликов*) — *отчаянный парень, забулдыга*;

Lui, se nommait Bec-Salé, dit Boit-sans-Soif, le lapin des lapins, un boulonnier de grand chic, qui arrosait son fer d'un litre de tord-boyaux par jour (E. Zola, L'Assomoir)

*Это был парень хоть куда, по прозвищу Лужёная глотка или **Бездонная бочка**, слесарь высшего разряда, который подогревал себя литром сивухи в день;*

2) фразеологическое единство (идиомы, сохраняющие прозрачную внутреннюю форму: *poser un lapin* (арго, дословно: *подложить кролика*) – *надуть, подвести*:

- *Nous ferions mieux, vous et moi, de surveiller Margot: m'est avis qu'elle nous pose un lapin* (P. Margueritte, *Jouir*)

- *Нам бы не мешало следить за Марго; мне кажется, что она нас надувает.*

3) фразеологические сочетания (*faire un tour* совершить прогулку, *пройтись, прогуляться*):

Ils font ensemble un tour en Auvergne (G.de Maupassant, *Mont-Oriol*).

Они отправились вместе побродить по Оверни.

Фразеологическое сочетание *faire un tour* в разговорной речи может иметь и переносное значение (*быстро решиться*):

En lisant votre nom sur un des cartons, sa générosité n'a fait qu'un tour (J. Deval. *La Prétentaine*)

Увидев ваше имя, он, со свойственным ему размахом, не заставил себя просить.

Фразеологизмами богаты произведения Э. Золя, Ф. Рабле, О. де Бальзака, В. Гюго и многих других писателей. Литературный текст помогает раскрыть значимость фразеологизмов во французской культуре. Художественные произведения выполняют функцию сохранения и передачи фразеологических единиц через поколения [4: 245].

Фразеологизмы являются мостом между нациями, создают эмоциональную связь с языком, формируют яркие ментальные образы. В этой связи можно отметить одну из особенностей французской фразеологии – частое употребление числа 4 (сравним с популярным 7 в русской фразеологии) [3:9]: *se tenir à quatre* (дословно: *держаться за четверых*) – *с трудом сдерживаться*, *couper un sou en quatre* (дословно: *делить су на четыре*) – *дрожать над каждой копейкой*:

Consuelo...n'ayant jamais rien entendu de pareil, se tint à quatre pour ne pas sourire à chaque mot (G. Sand. *Consuelo*)

Консуэло, никогда не слыхавшая ничего подобного, с трудом сдерживала улыбку.

Chabreloche. - En être réduit à compter, à couper un sou en quatre...

*Шабрелоч. - Дойти до того, что высчитывать каждую копейку... (P. Wolff et G. Leroux. *Le Lys*).*

Фразеологизм является маленьким окном в менталитет страны. Изучение фразеологизмов способствует развитию мышления категориями, присущими носителям языка, делает процесс освоения языка увлекательным.

Литература:

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как научной дисциплины // Труды юбилейной сессии ЛГУ. 1918-1944. Л. 1946. стр. 45-69.
2. Виноградов, В. В. Русский язык: грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. - 2-е изд. - Москва: Высшая школа, 1972. - 614 с.
3. Гак В.Г.; Кунина И.А. и др.; Ред. Я. И. Рецкера. Французско-русский фразеологический словарь: около 35000 фраз. единиц / Сост. Москва 1963

4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987.
5. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. Второе издание, переработанное. СПб: Авадон. Азбука классика, 2005. 240 с.
6. Bally, Ch. (1905). Précis de stylistique. Genève : A. Eggmann
7. Sechehaye, A. (1908). La stylistique et linguistique théorique Mélanges de linguistique offerts à M. Ferdinand de Saussure. Paris.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ӘНДЕРІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Д. Р. Бисенова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің 2 курс магистранты
Ақтөбе, Қазақстан

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұрасы – оның рухани байлығының қайнар көзі. Сол рухани мұраның ең қастерлі, ең терең салаларының бірі – халық әндері. Халық әндері тек әуендік құндылық қана емес, сонымен бірге қазақ халқының дүниетанымын, өмірге көзқарасын, салт-дәстүрін, ұлттық болмысын айна-қатесіз бейнелейтін құбылыс. Ән мәтіндерінде халықтың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, қуанышы мен қайғысы, сүйініші мен күйініші, махаббат пен сағыныш сезімі көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, халық әндері – ұлт мәдениетінің тілдік-мәдени коды іспетті, ол арқылы біз халықтың рухани әлемін, дүниетанымын тереңірек танимыз.

«Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп таралған тәсілі. Теңеу туралы айтылғанда салыстыру үшін қандай нәрсе алынып отырса, соған көбірек мән беріледі. Сол салыстырылып отырған қандай нәрсе, оның нендей ерекшелігі көрсетіліп отыр және екі нәрсені теңестірудің өзінен қандай мағына туып, ол аңғарылады, міне, алдымен осылар ескерілуі тиіс» [1, 17-18] – дейді З.Ахметов. Теңеу ұқсастық, салыстыру негізінде жасалып, бір затты немесе құбылысты екінші бір бейнелі нысан арқылы танытады. Қазақ тілінде теңеулердің қалыптасуында халықтың өмір салты, табиғатпен етене жақындығы, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымдық көзқарасы ерекше рөл атқарады. Халық әндеріндегі теңеулерді қарастыру арқылы біз қазақ халқының эстетикалық идеалын, ұлттық құндылықтарын, мәдениетінде орныққан символикалық образдарды айқындай аламыз.

Қазақ халық әндеріндегі теңеулер көбіне табиғат құбылыстарымен, жануарлар дүниесімен, тұрмыс-салт заттарымен байланысты келеді. Мысалы, «айдай», «күндей», «жұлдыздай» сияқты теңеулер халықтың сұлулық туралы түсінігін көрсетсе, «қырандай», «арқардай» сияқты теңеулер батырлық пен ерлікті бейнелейді. Ал «жібектей», «қымыздай» сияқты теңеулер халықтың тұрмысындағы басты құндылықтарды эстетикалық өлшем ретінде ұсынады. Бұлардың барлығы халықтың мәдени санасында қалыптасқан эталондар мен символдарды танытып қана қоймай, ұлттық болмыстың көркем тілдегі көрінісін де паш етеді.

Т. Қоңыровтың өз еңбегінде «әйел адамға тән сұлулықты сипаттайтын 300-ге тарта теңеу кездестірдік» [2, 425] – дейді. Расымен де, мысалы,

қазақтың халық әні «Гауһар тасты» алар болсақ, бір шумақтың өзінен әйел адамының нәзіктігі мен сұлулығын ашатын бірнеше теңеулерді кездестіреміз:

«Ажарың ашық екен атқан таңдай,
Нұрлы екен екі көзің жаққан шамдай.
Анаңнан сені тапқан айналайын,
Күлім көз, оймақ ауыз, жазық маңдай.» [3, 221].

Мұндағы «атқан таңдай» [3, 221] теңеуі – қазақ халқының табиғатпен біте қайнасқан дүниетанымының жемісі. Таң ату жаңа өмірдің басталуының көрінісі, жарық пен жылылықтың келуі, үміт пен қуаныштың символы. Қыздың ажарын «атқан таңға» теңеу арқылы халық әні оның жүзіндегі шырайдың, балғындық пен жастықтың, нұрлы болмыстың айшықты бейнесін жасайды. Мұнда қыз сұлулығы тек сыртқы көрік емес, бүкіл тіршілікті жаңартатын, көңілге қуат сыйлайтын құбылыспен салыстырылады.

«Нұрлы екен екі көзің жаққан шамдай» [3, 221] деген жолдардағы «жаққан шамдай» теңеуі – қазақы тұрмыстың айнасы. Шам қараңғыда жарық сыйлайтын, жылу беретін, жол көрсететін тұрмыс құралы. Қыздың қос жанары шамға теңелгенде, оның көзінен төгілген нұр адамға жылылық сыйлап, қараңғыны сейілетін қуатқа айналады. Бұл теңеуде қазақтың «көз – жанның айнасы» деген ұғымы да астасып жатыр. Демек, қыздың жанары тек сұлулықтың ғана емес, рухани жылылықтың, жүрек тазалығының бейнесі.

«Ажарың ақ түлкідей қашқан құмнан,

Шолпандай таң алдында жалғыз туған» [3, 221] – деген халық әнінің тармақтарында кездескен «ақ түлкідей» теңеуі қыз сұлулығының алғырлықпен, нәзік қимылмен сабақтасқанын көрсетеді. Түлкі образы қазақ фольклорында қулықтың, бұралған, сызылған нәзіктіктің, қимылы жеңіл, көз ілеспес сұлулықтың символы ретінде сипатталады. «Ақ түлкі» деп сипаттау қыздың өңін аппақ, сұлу әрі көз тартарлық қылып бейнелейді. Бұл теңеу халықтың қызды тек статикалық бейне ретінде ғана емес, қимыл-қозғалысымен, сергектігімен, көркімен қабылдағанын көрсетеді.

Шолпан жұлдызы – таң алдында ең жарқырап көрінетін аспан шырағы. Қазақ танымында Шолпан – сұлулықтың, жарықтың, жалғыздықтың символы. Қызды Шолпанға теңеу арқылы оның даралығын, қайталанбас сұлулығын, бірегей болмысын көрсету көзделген. Мұнда халық әні қызды аспан кеңістігіндегі ең жарық әрі ерекше жұлдызбен салыстыра отырып, оған биік эстетикалық мәртебе береді.

Халық әндеріндегі теңеулер көбіне қазақ қызына тән нәзіктікті, сұлулықты, көркем мінезді ерекше реңкпен беру үшін қолданылады. «...әсіресе әйел сұлулығына байланысты ұғым, қазақ халқының дүниетанымын байқататын, оның өмірге көзқарасын анықтайтын ең қомақты да салмақты ұғымдардың бірі болып табылады. Әйел адам және оның сұлулық қасиеті дүниедегі толып жатқан заттармен, құбылыстармен ассоциацияланып, соның нәтижесінде сұлулық ұғымы конкреттеніп, көркем әйелдің көрікті суреті жасалады.» [2, 425] – дейді Т. Қоңыров. Оған дәлел ретінде «Ақтолғай» әніндегі «айдай», «майдай», «тарыдай» сынды теңеулерді мысалға келтіре аламыз:

«Сені анаң өсірді айдай қылып,

Алақанға еріткен майдай қылып,
Тал бойында тарыдай бір мінің жоқ...» [3, 45].

Қазақ қыздарын «айдай сұлу» деу оның жүзінің көркемдігін, болмысының нәзіктігін, жүрегінің тазалығын айқындаудың дәстүрлі тәсілі. Мұнда тек сыртқы бейне емес, қыздың тұтас болмысы ай нұрына теңестіріліп отыр. Демек, бұл теңеу арқылы әнде әйел сұлулығына деген халықтың ерекше көзқарасы, табиғат пен адам арасындағы рухани үндестік көрініс тапқан. Ай – түнгі аспанның сәні, жарығы мен нұры арқылы қараңғылықты сейілететін киелі аспан денесі. Қазақ дүниетанымында айға қатысты біраз ырым-тыйымдар мен шектеулер бар, айды киелі деп таныған, айға табынған, айды сұлулықтың символы деп білген. Бұл жолдардағы «айдай» теңеуі арқылы айдың қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан сұлулық идеясының айнасы екендігін анық көрсетіп тұр.

Ал май мен тарыға теңеу арқылы берілген өлең жоладарына мән берсек, қазақ халқының асқа деген құрметі мен қыз баласына деген құрметін тең қоюы деп айтсақ болады. Қазақ халқы дастарханда тұрған әр тағамның пайдасынан бөлек мән-мағынасы мен құндылығына да орасан зор мән берген. Бұл теңеу қазақ халқының тұрмысымен, күнделікті өмірімен тікелей байланысты. Май – халқымыздың дастарқанындағы ең құнды, ең дәмді тағамдардың бірі, ол молшылық пен мейірімнің нышаны саналады. «Алақанға еріткен майдай» [3, 45] деу арқылы қыз бойындағы нәзіктікті, жұмсақтықты, ыстық ықыласты бейнелеп тұр. Анасының қызына деген аялы алақаны, шексіз қамқорлығы осы образ арқылы көрініс тауып отыр. Мұнда қыздың тәрбиесі, өсу жолы, анасының мейірімі – қазақ дүниетанымындағы ең қастерлі құндылықтармен астасып жатыр. Ал «тарыдай» теңеуі – халықтың тұрмыс-тіршілігінен туған көркемдік өлшем. Тары – қазақ шаруашылығында ең ұсақ әрі ең қымбат дақылдардың бірі. «Тарыдай міні жоқ» [3, 45] деу адам бойындағы кемшіліктің титтей де кездеспейтінін көрсету үшін қолданылған бейнелі тіркес. Мұнда халық әнінің кейіпкері мінсіз сұлу, тіпті болмашы міннен ада, әсемдіктің шыңы ретінде сипатталады.

Қазақ халық әндеріндегі теңеулер – ұлттың дүниетанымы мен мәдениетінің көркем бейнесін айқындайтын маңызды тілдік құбылыс. Ән мәтіндерінде қолданылған теңеулер тек әдемі сөз өрнегі емес, халықтың табиғатқа, тұрмысқа, аспан әлеміне, жан-жануарлар дүниесіне деген көзқарасын, эстетикалық талғамын және құндылық жүйесін паш етеді. «Ақтолғай» әніндегі «айдай», «майдай», «тарыдай» теңеулері – қазақтың сұлулықты аймен салыстырып, мейірімділікті тұрмыстық құндылықпен өлшеп, мінсіздікті ұсақ та қымбат тары дәнімен бейнелейтін дүниетанымын көрсетеді. Ал «Гауһартас» әніндегі «атқан таңдай», «жаққан шамдай», «ақ түлкідей», «Шолпандай» теңеулері – қыздың ажарын табиғатпен, тұрмыстық заттармен, жануарлар әлемімен және аспан денелерімен салыстыра отырып, сұлулықты көп қырынан сипаттайды.

М. Әуезов айтқандай, «Әдебиеттің ұлттық түр мәселесінің бір іргелі үлкен мәні – стильде. Теңеу тілі, әр алуан көркемдік шеберлікпен келетін сөз кестесі түгел құрала келіп, жазу стилін қалыптастырады» [4]. Осылайша, халық әндерінде қолданылған теңеулердің әрқайсысы қазақ халқының ұлттық

эстетикасын, рухани құндылықтарын, өмірлік тәжірибесін және мәдени болмысын бейнелейді. Сондықтан халық әндеріндегі теңеулерді зерттеу – қазақ мәдениетін терең тануға, ұлттық болмысты жаңа қырынан ұғынуға жол ашады. Сондықтан «қазақ халық әндеріндегі теңеулердің лингвомәдени ерекшелігі» мәселесін зерттеу – тек тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдениеттанулық тұрғыдан да аса маңызды. Бұл зерттеу қазақ халқының рухани құндылықтарын, ұлттық дүниетанымын жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді. Халық әндеріндегі бейнелі теңеулерді талдау арқылы біз тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, халықтың ойлау жүйесін, өмірлік тәжірибесін, эстетикалық ұстанымдарын айқындаймыз.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: «Мектеп», 1973.–212 б.
2. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 б.
3. Қазақ әндерінің антологиясы. Том I. (Құрастырғандар: Ә.Көпіш, Е.Ералы, Қ.Оспанова). Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. – 352 бет.
4. Әуезов М. 50 том шығармалар жинағы. 4 – том, – Алматы: Ғылым, 2001. – 456 б.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.д., профессор Исакова С.С.

ОРЫС ТІЛДІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ҚАЗАҚ ТІЛІН КОГНИТИВТІК ТҰРҒЫДАН МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

З.М. Молдабаева

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қаласы

Қазіргі заманғы тіл үйрету әдістемесінде когнитивтік бағыт тіл үйренушінің табиғи таным үдерістеріне негізделген тиімді оқыту жолдарын мақсат етеді. Дәстүрлі түрде дайын үлгілерді жаттау арқылы белгілі бір жағдайларда тілдік қарым-қатынасқа түсу мүмкін болғанымен, ондай білім терең танымдық өңдеуден өтпегендіктен қысқа мерзімді, үстірт сипатта қалады. Тіл үйренушінің санасында жүйелі де іргелі тілдік білім қалыптастыру үшін оның танымдық белсенділігін арттырып, дайын ақпараттың пассив қабылдаушысы емес, оны ойланып, сараптап меңгеруші тұлғаға айналдыру қажет. Мұғалімдер екінші тілді (қазақ тілін) оқытуда студенттің миында менталды құрылымдарды өз бетімен құруына мүмкіндік беретін әдістерді қолданғанда ғана білім берудің нәтижелілігі артады. Сондықтан орыс тілді аудиторияға қазақ тілінің лексика-грамматикалық материалдарын меңгертуде когнитивтік технологиялар – ақпаратты адам миының қабылдау, өңдеу және құрылымдау заңдылықтарына бейімдеп ұсынатын әдістер – маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада сондай кең қолданылатын когнитивтік әдістердің бірікпелісіне – картография (тұжырымдамалық карталар), ассоциативтік өріс, менталды карталар және метафоралық талдау – теориялық негіздеме беріліп, оларды қазақ тілінің лексика-грамматикалық сабақтарында (мысалы, сөз таптары, етістіктің шақтары, тәуелдік жалғауы) қолдану үлгілері мен

тиімділігі талданады. Академиялық зерттеулер нәтижелері когнитивтік әдістерді қолдану шетел тілін оқытуда оқу мотивациясын көтеріп, материалды терең түсіну мен берік есте сақтауды қамтамасыз ететінін көрсетеді[1]. Төменде әр әдістің сипаттамасы мен оны практикалық сабақтарда іске асыру жолдары қарастырылады:

Картография немесе тұжырымдамалық карта құру – білім құрылымдарын көрнекі диаграмма түрінде бейнелеу әдісі. Тұжырымдамалық карта дегеніміз – ақпаратты ұйымдастырып, белгілі бір тәртіпке келтіріп ұсыну үшін пайдаланылатын диаграмма [2]. Әдетте тұжырымдамалық карта иерархиялық құрылымда құралады: диаграмманың ортасына немесе шыңына жалпы негізгі ұғым орналастырылады, одан тарайтын тармақтар арқылы сол ұғыммен байланысты төменгі деңгейдегі кіші ұғымдар көрсетіледі. Тармақтар бойына байланыстырушы сөздер мен тіркестер жазылып, ұғымдар арасындағы мағыналық қатынастар сипатталады. Нәтижесінде студенттер қарастырылатын тақырып бойынша негізгі концептілер мен олардың байланыстарының схемасын өз қолымен құрастырады. Мұндай жұмыс барысында студенттер ақпараттың маңызды және екінші дәрежелі қырларын ажыратып, оларды топтастыру, жүйелеу дағдыларын дамытады. Зерттеушілердің айтуынша, тұжырымдамалық карта жасау кезінде анализ, салыстыру, жіктеу, абстракциялау, жалпылау, нақтылау сияқты бірқатар ой операциялары қатар жүреді. Сол арқылы бұл тапсырма студенттердің сыни және логикалық ойлауын, әрі өз бетінше білім алу білігін жетілдіреді, себебі білім алушылар жаңа материалды саналы түрде өңдеп, ішкі мотивациямен жұмыс істейді.

Тұжырымдамалық карталарды тіл үйретуде қолданудың дидактикалық әлеуеті өте жоғары. Мәселен, шетел тілі сабағында жүргізілген зерттеулер концепт-карталарды пайдалану студенттердің жаңа тақырып мазмұнын терең меңгеріп, есте сақтауын және кейін өз бетімен қайта жаңғыртуын едәуір жақсартатынын дәлелдеді.

Лексика-грамматикалық тақырыптарды түсіндіруде мұғалім тұжырымдамалық картаны екі жолмен қолдана алады: дайын карта-схема ұсынады немесе студенттерге өздері құрастыруды тапсырады. Мысалы, *«Қазақ тіліндегі сөз таптары»* тақырыбында оқытушы алдын ала дайындалған ұғымдық картаны пайдалануы мүмкін. Мұндай картада орталыққа *«Сөз таптары»* деген негізгі ұғым жазылып, одан жан-жаққа негізгі 9 сөз табының атаулары тарайды (зат есім, етістік, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, еліктеу, шылау, одағай). Әр сөз табының қасына оның сипаттамасы (мысалы, *«заттың атауы»*, *«санды білдіреді»* т.б.) және қысқаша мысалдары қосымша тармақтар арқылы көрсетіледі. Бұл схемалық картинаны сабақ бойы тақтаға іліп қойып, әр бөлімді өткен сайын толықтыра түссе, студенттердің санасында қазақ тіліндегі сөз таптарының жүйесі тұтас әрі байланысты күйде қалыптасады. Балама тәсіл – студенттердің өзін қатыстырып, топтық жұмыс ретінде ұғымдық карта жасату. Топтарға үлкен қағаз немесе тақта беріліп, әр топ қазақ тіліндегі сөз таптарының картасын өзі құрады. Бір топ зат есім, сын есім, сан есімдерді, екінші топ есімдік, етістік, үстеуді, үшінші топ қалған сөз таптарын сызба түрінде жүйелейді де, нәтижесінде барлық топтың схемаларын

біріктіру арқылы толық карта пайда болады. Студенттер өз қолымен схеманы сызып, мысалдарын ойластырып қосуы – олардың материалды есте сақтауына және түсінуіне зор ықпал етеді. Сол сияқты грамматиканың жекелеген тақырыптарында да концепт-карталарды қолдануға болады. Мәселен, *етістіктің шақтарын* өткенде, уақыттың өткен, осы және келер шақтарын диаграмма түрінде кескіндеу тиімді: ортақ центр – «етістік шақтары», одан үш бұтақ шығып, әрқайсысы өткен шақ, осы шақ, келер шақ деп белгіленеді. Өткен шақ бұтағы өз ішінде екі тармаққа бөлініп, жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақ (қажет болса, аналитикалық өткен шақ та) деп таратылады; олардың жанында тиісті мысалдар жазылады (мысалы: *барды, барған еді*). Осындай визуалды карта арқылы студенттер шақ категориясының ішкі жүйесін бір көргеннен аңғарады және әр шақтың формаларын жадында берік сақтайды. Зерттеулер бойынша, ақпаратты графикалық құрылым арқылы беру оны дәстүрлі мәтіндік тәсілге қарағанда студент жадына ұзақ уақытқа орнықтыра түседі. Демек, картография әдісі қазақ тілі грамматикасын үйретуде жүйелілікті қамтамасыз етіп, білімді ұғымдық деңгейде терең меңгеруге көмектеседі.

Ассоциативтік өріс – белгілі бір сөз немесе ұғым төңірегінде тіл тасымалдаушылардың санасында қалыптасатын байланыстар мен ассоциациялар жиынтығы. Психолінгвистикада бір сөзге қатысты басқа сөздер мен ұғымдардың еркін еске түсуі арқылы сол сөздің ассоциативтік мағыналық өрісі анықталады[3]. Адам санасындағы ассоциациялар жүйесі оның дүниетанымы мен тілдік сезімінің бір көрінісі болып табылады. Оқу үдерісінде ассоциация әдісін қолдану арқылы студенттердің жаңа ақпаратты қабылдауы мен түсінуін жеңілдетуге болады. Себебі сөздердің ассоциативтік өрісі бар болған жағдайда ғана адамның санасында қабылданған ақпараттың мәнін ұғу, интерпретациялау және оны жалпы әлем бейнесімен сабақтастыру мүмкін болады деген тұжырымдар бар. Оқытудың ассоциативтік теориясы білімді есте сақтаудың негізгі механизмі байланыстар орнату екеніне негізделеді. Яғни, жаңа ұғымды адам бұрыннан миында бар білім қорына ұштастырып барып қабылдаса ғана, оның мәні терең әрі берік меңгеріледі. Сондықтан сабақ барысында жаңа сөздер мен құрылымдарды өткен біліммен байланыстыру, түрлі мағыналық ассоциациялар тудыру – студент үшін ақпаратты «өзіндік таным кеңістігінде» қайта өңдеудің бір жолы.

Лексика-грамматикалық сабақтарда ассоциация әдісін бірнеше түрде жүзеге асыруға болады. Солардың бірі – семантикалық карта тәсілі. Мұнда белгілі бір тақырып немесе мәтін бойынша тірек сөз таңдалып, сол сөзге қатысты студенттер ойына келетін ассоциациялар кесте немесе кластер түрінде жинақталады. Мысалы, «*Қазақ тіліндегі етістік*» тақырыбында оқытушы «етістік» деген негізгі терминді тақтаға жазады. Студенттер бұл сөзді естігенде ойына келетін сөздерді дауыстап айтып, мұғалім оларды айнала жазып отырады. Бір студент «қимыл» деуі мүмкін, екіншісі «табыс септік» деуі мүмкін (етістіктің белгілі бір септікпен байланысу қасиетінен туған ассоциация), үшіншісі «шақ» немесе «тәсіл» деуі ықтимал. Тіпті орыс тілді студенттердің бірі «глагол» деп өз тіліндегі баламасын айтуы ғажап емес. Нәтижесінде тақтада «етістік» ұғымының айналасында шашыраған көптеген

сөздер жинақталады. Оқытушы соларды топтастыруға бағыт береді: мағыналық тұрғыдан жақын байланысқан сөздер кластерлерге бөлінеді (мысалы, етістіктің грамматикалық категориялары топтамасына шақ, рай, етіс, болымдылық сияқты сөздер еңсе, етістіктің семантикалық түрлері тобына қимыл, іс-әрекет, амал деген ассоциациялар біріктіріледі). Осылайша, студенттер жаңа тақырыптың мазмұнын өздері ассоциативті өріс құру арқылы болжап, меңгеруге кіріседі. Бұл әдіс оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың бұрыннан білетін ұғымдары мен жаңа ақпараттың арасында когнитивтік көпір орнатады. Сонымен қатар, ассоциация тізбектерін талқылау барысында мұғалім студенттердің тілдік сана-сезіміндегі ерекшеліктерді де байқап, қажет жағдайда түзетулер енгізе алады. Мәселен, жоғарыдағы мысалда кейбір студент қазақ тіліндегі етістікке зат есімнің қасиеттерін теліп ассоциация айтуы мүмкін (мысалы, біреу *етістікті* «заттың қимылы» деп түсіндірді делік). Бұл оның ана тілінің ықпалынан туған қате пайымы болса, оқытушы оны дәл сол жерде түзетіп, етістіктің зат есімнен айырмасы туралы түсіндіре кетеді. Сөйтіп, ассоциативтік өрісті талдау арқылы студенттердің түсінігіндегі олқылықтар анықталып, дер кезінде реттеледі.

Ассоциативтік әдісті сөздік қорды активтендіру, жаңа лексиканы енгізу кезеңдерінде де қолдану тиімді. Мәселен, қазақ тіліндегі *«мәдениет»* деген ұғымды өткенде оқытушы сол сөзді атап, топтық ассоциация жаттығуын жасатады. Студенттер «өнер», «тіл», «киім», «әдет-ғұрып», «өркениет», «тәрбие» т.б. деген мәдениетпен байланысты сөздерді атайды. Барлық айтылған сөздер тақтаға жазылады да, бірге талқыланады: алдымен, олардың *мәдениет* ұғымымен байланысы түсіндіріледі (яғни әрқайсысы мәдениет ұғымының бір қырын ашып тұр), кейін сол ассоциацияларды пайдаланып, *мәдениет* терминінің анықтамасы құрастырылады. Студенттер жаңа сөз мағынасын тек теориялық анықтамамен ғана қабылдамай, санасындағы өзіндік ассоциациялар желісі арқылы тереңірек ұғынады. Осылайша, ассоциативтік өріс тәсілі лексикалық мағыналарды үйретуде де, грамматикалық ұғымдарды меңгеруде де студенттің танымын белсенді ететін құнды технология болып табылады.

Менталды карта – белгілі бір орталық ұғымнан тарайтын радиалды құрылымда жасалатын графикалық схема. Бұл әдісті алғаш шетелдік ғалым Тони Бьюзен (Tony Buzan) ұсынған және ол оқытуда мнемоника принциптерін қолданып, материалды тез әрі аз күш жұмсап есте сақтауға көмектесетін тиімді тәсіл ретінде танылған[2]. Ақыл картасында басты идея диаграмманың дәл ортасына орналасады да, одан негізгі тармақтар жан-жаққа шоғыр сәулелер тәрізді таралады. Әр тармақ бір аса маңызды категорияны немесе ойды білдіреді және ол өз кезегінде қажетті жағдайда тағы да ұсақ тармақшаларға бөлініп, қосымша детальдарды көрсетеді. Менталды картаның визуалдық формасы көбіне ағаш бұтақтарына ұқсайды: орталық дінгек идеядан тараған әр бұтақта байланысты ұғым не категория жазылады, олардан шығатын жіңішке бұтақшалар арқылы сол ұғымға қатысты деректер, сипаттамалар, мысалдар белгіленеді. Ақыл карталары көбінесе сурет, белгішелермен қоса өрнектеледі, әр тармақты түрлі түспен ерекшелеу, символдық бейнелермен толықтыру – ақпаратты есте сақтауды оңтайландырады. Ми құрылымын

зерттеген психологтар адамның ойлауында вербалдық (сөздік) және бейвербалдық (кескіндік) каналдар тығыз бірлікте жұмыс жасайтынын, ақпаратты бір мезгілде әрі мәтін, әрі сурет ретінде қабылдау есте сақтауды едәуір арттыратынын көрсеткен. Тони Бьюзеннің пікірінше, менталды карта – ми жұмыс процесін (логикалық және шығармашыл ойдың үйлесімін) визуалдайтын тамаша құрал, сондықтан ХХІ ғасырда ақпарат тасқыны заманында ойды реттеу мен тез түсіну үшін интеллектуалдық карта идеал құрал болады.

Менталды карталар шетел тілі сабақтарында жаңа материалды бекіту, өткенді пысықтау, мәтін мазмұнын саралау, тіпті жобалық жұмыс нәтижелерін қорытындылап ұсыну мақсаттарында жиі қолданылады. Қазақ тілін үйретуде де бұл тәсілді грамматикалық тақырыптарды түсіндіргенде құрылымды көрнекілеу үшін немесе лексикалық тақырыптарда мазмұнды жүйелеу үшін пайдалануға болады. Мысалы, «*Тәуелдік жалғау*» тақырыбы бойынша күрделі кестені жаттатудың орнына, сол грамматикалық категорияның ментал картасын жасауды тапсырған ұтымды. Студенттер топпен немесе жеке параққа бір үлкен шеңбер сызып, ортасына «Тәуелдік жалғау» деп жазады. Орталық ұғымнан айнала негізгі *тәуелдеуші тұлғалар* бойынша тармақтар таратылады: бірінші жақ, екінші жақ, үшінші жақ. Бұлардың әрқайсысы өз ішінде тағы екі шағын бұтаққа бөлініп, жекеше және көпше деген грамматикалық ұғымдар жазылады. Әр тармақшаның қасына сол тұлғаның жалғаулары жалғанған нақты мысалдар жазылады (мысалы: *менің қалам-ым, біздің қалам-ымыз; сенің қалам-ың, сендердің қалам-дарың; оның қалам-ы, олардың қалам-дары* сияқты). Нәтижесінде студенттер өз қолымен тәуелдік жалғаулары картасын жасап шығады. Бұл карта бір қарағанда күрделі көрінуі мүмкін, бірақ дәл осылай құрылымын тармақтарға бөліп көрген соң, әрбір жалғаудың өз орны бар жүйенің бөлігі екені айқындалады. Әр студент өз картасын түрлі бояумен безендіріп, ерекше есте қалатындай етіп жасайды (мысалы, I жақты қызыл, II жақты көк, III жақты жасыл түспен көрсету, жекеше-көпше тұлғаларды түрлі штрихпен бөлу, т.с.с.). Осындай әрекет арқылы *кестедегі құрғақ цифрлар мен әріптер тірі бейнеге* айналады – ми оларды жүйелі, мағыналы және визуалды образ ретінде қабылдайды. Болашақта емтихан не тест кезінде студенттің көз алдына өзі салған карта елестеп, керек форма сол бойда еске түсуі оңайлайды. Шынында да, ғылыми зерттеулерде интеллект-карталар студенттердің грамматиканы меңгеру тиімділігін арттыратыны туралы деректер бар: мысалы, ағылшын грамматикасын оқытқанда *mind map* қолдану оқушылардың қызығушылығы мен ынтасын көтеріп, грамматикалық құрылымдарды тезірек әрі берік меңгеруге ықпал еткен.

Лексикалық тақырыптарда менталды картаны жаңа сөздерді семантикалық топтар бойынша меңгерту үшін пайдалануға болады. Мәселен, «*Жеміс-жидектер*» тақырыбында орталыққа сол ұғымды қойып, одан алма, алмұрт, өрік, жүзім, т.б. атауларын таратып жазып, әр сөзді суретімен қосып бейнелесе, көзбен көріп, жүйелеп қабылдаған соң, балалар жаңа сөздерді тез жаттап алады. Сол сияқты, *мәтін талдауда* кейіпкерлердің қатынасын немесе оқиға желісін ақыл картасы арқылы сызуға болады.

Қазақ тілін өзге тілді аудиторияда оқыту – тек тілдік материалдарды аударып жаттатумен шектелмейтін, тіл арқылы ойлауды қалыптастыруды көздейтін күрделі үдеріс. Бұл мақалада талданған когнитивтік технологиялар – картография (ұғымдық карталар түзу), ассоциативтік өрістерді пайдалану, менталды (ақыл) карталар және метафоралық талдау – барлығы да шетел тілін оқытуда студенттің танымдық әлеуетін арттыруға бағытталған әдістемелік құралдар. Аталған әдістердің теориялық негіздерін және практикалық қолдану мысалдарын саралай келе, мынадай түйін жасауға болады: когнитивтік әдістерді кешенді қолдану орыс топтарында қазақ тілін үйретудің тиімділігін едәуір жоғарылатады. Графикалық органайзерлер (ұғым карталары, ақыл картасы) оқу материалын құрылымдап, визуалды түрдегі ой картиналарын қалыптастыруға көмектеседі, сол арқылы грамматикалық ережелер мен лексикалық жүйелерді студенттер жеңіл қабылдап, тереңірек түсінеді. Ассоциативтік өріс әдісі жаңа материалды студенттің бұрынғы білім-қоры және дүниетанымымен байланыстырып, ақпараттың санада бекіп, ұзақ уақыт сақталуына ықпал етеді. Осы тәсілдердің бәрі студентті оқу үдерісінің белсенді субъектісіне айналдырып, оны ақпаратты жай қабылдаушы емес, өз бетінше ізденуші, байланыстыруші, қорытып-жүйелеуші тұлға деңгейінде дамытуға бағыттайды.

Әдебиеттер:

1. Шмараева А. А. Концептуальные карты как метод когнитивного обучения на занятиях по иностранному языку в высшей школе // *Филологические науки: Вопросы теории и практики*, 2021. – Том 14, №9. – С. 2893–2899.
2. Симбаева С. Белсенді оқу мен оқытуда қолданылатын әдістер: Әдістемелік құрал. – Нұр-Сұлтан: 2019. – 132 б. («Әліпби», «Ақыл картасы», «Семантикалық карта», «Тұжырымдамалық карта» әдістері).
3. Қазақ тілін оқытудың когнитивті бағыты // Интернет-портал «Тіл әлемі», 09.08.2016. – [Online]. Қолжетімді: tilalemi.kz (қаралды 03.09.2025).

МӘТІНДЕРДІ КОГНИТИВТІК ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

А.Н. Елубаева

«Хиуаз Доспанова атындағы №14 орта мектеп» КММ
Ақтөбе, Қазақстан

Мәтінді когнитивтік түрғыдан талдау дегеніміз – мәтін мазмұнындағы астыртын мағыналар мен концептуалдық құрылымды оқырман танымымен байланыстыра зерделеу. Когнитивтік (концептуалдық) талдау әдістері мәтіндегі тілдік бірліктер мен олардың артындағы білім құрылымдарын қатар қарастырады. Мәселен, мәтінді түсіну үшін оқырман өзінде бұрыннан қалыптасқан білімге сүйенеді, мәтіндегі ақпараттарды өзіндегі схема не фрейм түріндегі білім үлгілеріне салыстырады[1]. Бұл – когнитивтік психология мен лингвистикада дәлелденген принцип. Оқушыларға мәтін мазмұнын терең ұғындыру үшін олардың алдын ала өмірлік тәжірибесін, фондық білімдерін іске қосу – когнитивтік талдаудың алғашқы қадамдарының бірі. Ғалымдар Ван

Дейк пен Кинч дискурс түсінілуінің когнитивтік моделінде оқырманның мәтінді түсінуі мәтіннен алынатын мағлұмат пен жадыдағы білімнің бірігуі арқылы жүретінін көрсеткен.

Мәтінді когнитивтік тұрғыда талдау жолдарына ең алдымен концептуалдық талдау әдістері жатады. Концептуалдық талдау – мәтіндегі негізгі концептілерді, олар білдіретін менталдық мазмұнды анықтау үдерісі. Мысалы, көркем мәтінді когнитивтік талдауда зерттеушілер мәтіндегі концептілерді екі қырынан – танымдық және көркемдік тұрғыдан – қарастырады [2]. Танымдық концептілер жалпы ұғым, білім беру қызметін атқарса, көркем концептілер бейнелі-мағыналық қызмет атқарады. Көркем шығармадағы сөздердің астарындағы образды түсініктерді талдау арқылы автор дүниетанымын тануға болады. Осыған орай әдеби мәтінді когнитивтік талдауда концептуалдық талдау реті ұсынылады:

Прессупозициялық талдау: Мәтінге дейінгі болжал ақпараттарды, яғни оқырманға мәтінді түсіну үшін қажет фондық білім, пресуппозицияларды анықтау. Бұл оқушылардың мәтін тақырыбына қатысты алдын ала не білетінін ескеру деген сөз.

Тақырыптық-мағыналық талдау: Шығарманың тақырыбын семантикалық талдау, оның мәтіндегі маңыздылық аясын (семантикалық радиусын) айқындау. Мәтіннің түйінді идеясын тануға көмектеседі.

Тірек сөздерді табу: Мәтінде жиі қайталанған, маңызды ұғымдарды білдіретін тірек сөздерді анықтау. Бұлар – мәтіннің концептуалдық қаңқасын құрайтын кілтті сөздер.

Жиілік және байланыс талдау: Табылған тірек сөздердің ішінен парадигматикалық не синтагматикалық тұрғыда (мағына немесе сөз тіркесі деңгейінде) ең жиі қайталанатын, өзара мағыналық байланысы бар сөздерді саралау. Бұл мәтіндегі басты концепт өрісін аңғаруға мүмкіндік береді.

Лексикалық талдау: Белгіленген тақырып, концепт төңірегінде қолданылған түрлі синонимдік, экспрессивтік мәндегі сөздерді талдау. Яғни бір концептті әр қырынан сипаттайтын сөздерге назар аудару – оның мазмұнын тереңірек ашады.

Концептуалдық орталықты айқындау: Тірек сөздердің барлық контекстегі қолданысын қарап шығып, мәтіннің концептуалдық ортасын белгілеу. Нәтижесінде негізгі концептінің атрибуттары, предикаттары, ассоциациялары, бейнелері – барлық қасиеттері анықталады. Бұл – мәтіндегі астарлы ойды құрайтын өзекті ұғымды толық түсіну кезеңі.

Концепт құрылымын модельдеу: Анықталған концептінің ішкі құрылымын ядро және перифериялық элементтер түрінде үлгілеу. Мысалы, концептінің ядросы – негізгі мағыналық өзек, ядролық аймақ – оның тура тілдік көріністері, жақын периферия – бейнелі ассоциациялар, шалғай периферия – субъектінің көзқарасына байланысты қосымша реңктер. Мұндай модельдеу сол концепт туралы тұтас түсінік қалыптастырады.

Жоғарыдағы әдістер ғылыми-зерттеу бағытында жасалған үлгі болғанымен, оны мектеп оқушыларының деңгейіне бейімдеп қолдануға болады. Мысалы, оқушыларға қысқа мәтін ұсынып, ондағы негізгі тірек ұғымдарды табу, сол ұғымға қатысты өз білетін ақпараттарын

(прессуппозицияны) айту тапсырылса – бұл когнитивтік талдаудың бастапқы қадамы болмақ. Кейін сол ұғымның мәтіндегі мағынасын талдап, өз өмір тәжірибелерімен байланыстыру арқылы олар мәтіннің астарын түсіне бастайды. Концептуалдық карталар (ақыл-ой картасы) жасау да тиімді әдіс: оқушылар мәтіннің негізгі идеясын ортасына жазып, айналасына онымен байланысты ұғымдарды, фактілерді топтастырады («топтастыру» стратегиясы). Бұл – олардың миында мәтін мазмұнының құрылымын визуализациялау, яғни когнитивтік деңгейде өңдеу болып табылады. Сондай-ақ, мәтіндегі бейнелі метафоралар мен символдар талданып, олардың қандай концептіні аңғартатыны талқыланады. Өйткені көркем мәтіндегі метафорлар ұлттық дүниетаным мен автордың ішкі «ғаламын» бейнелейді. Оқушылар мәтіндегі бейнелі сөздің астарында қандай таным, қандай эмоция тұрғанын табуға дағдыланса, бұл – когнитивтік талдаудың бір жолы.

Мысал: Мектепте жоғары сынып оқушылары Абайдың қарасөздерін немесе Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өсиет өлеңдерін өткенде, мұғалім «иман», «адамгершілік» сияқты тірек концептілерді талдауға алады. Мәтіндегі «имансыз адамның сегіз сипаты» туралы Мәшһүр Жүсіп өсиетінде: *«Әуелі – бір Құдайға серік қосқан... Екінші – ұрлық қылған... Үшінші – нақақ кісі өлтірген... Төртінші – зинашы... Бесінші – өсек айтқан... Алтыншы – күншіл... Жетінші – рақымсыз залым... Сегізінші – араққор...»* – деп имандылықтан алыстатын жаман қасиеттер тізбектеледі [2]. Оқушылар осы жолдарды оқи отырып, «иман» концептісінің құндылық мазмұнын ұғынады: имандылық дегеніміз – Жаратушыны мойындау, адалдық пен мейірім, қанағатшылдық сияқты қасиеттердің жиынтығы, ал одан айырушы әрекеттер – адамды азғындататын қылықтар. Мұндай талдау оқушылардың мәтінді жай ғана түсініп қоймай, оның астарындағы ұлттық-этикалық ұғымдарды санада түйсіктеуіне көмектеседі. Демек, когнитивтік тұрғыдан талдау арқылы мәтін мазмұнындағы терең құрылымды – автордың дүниетанымы мен бермек болған идеясын – оқушы жүрегіне жақындатамыз.

Мәтінді мазмұндық-құрылымдық және когнитивтік талдау оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытудың құралы бола алады. Сыни ойлау дегеніміз – алынған ақпаратқа талдау жасап, түрлі көзқарастарды салыстырып, өзіндік қорытынды шығару қабілеті [3]. Оқушыларды мәтінді үстірт қабылдамай, оның мәнін өз бетінше ұғынуға, баға беруге үйрету – бүгінгі білім берудің маңызды талабы. Мәтінмен жұмыс барысында когнитивтік талдау жүргізу (мысалы, жоғарыда айтылған концептуалдық талдау элементтері) оқушыны терең ойлауға жетелейді. Мәтін ішіндегі ойларға, фактілерге, кейіпкерлер әрекетіне сын көзімен қарау, оларды өмір тәжірибесімен байланыстыра бағалау – сын тұрғысынан ойлаудың көрінісі.

Практика көрсеткендей, егер мұғалім оқушыларды дайын ақпаратпен шектемей, оларға ойлануға уақыт беріп, мәтіндегі мәселе бойынша өз пікірін айтуға ынталандырса, оқушылардың белсенді ойлау қабілеті артады. Мысалы, сабақта «не білесің, не білгің келеді?» деген сұрақтармен оқушылардың қызығушылығын ояту, кейін жаңа ақпаратты талдап, соңында ой қорытындыларын жасату (сыни ойлауды дамытудың үш фазасы: қызығушылықты ояту – мағынаны тану – ой толғаныс кезеңдері) кеңінен

қолданылып жүр. Мұндай әдістемелік құрылымда оқушы бұрынғы білімі мен жаңа мәліметті ұштастырады, өз бетімен қорытынды түюге үйренеді. INSERT, «Әлемді шарлау», Венн диаграммасы, «5 жолды өлең» (синквейн), «ойлан–жұптас–бөліс», дебат сияқты стратегиялар оқушыларды мәтінді жан-жақты талдауға, күмәнді жерлерін сұрауға, балама ой айтуға дағдыландырады. Мәселен, «кубизм» стратегиясында кубтың әр қырына сәйкес тапсырмалар беріледі: сипаттау, салыстыру, зерттеу, қолдану, талдау, пайымдау – бұл бір мәтінді түрлі қырынан қарастырып, сыни ойлауды дамытатын тәсіл. «Топтастыру» әдісі арқылы оқушылар тақырып төңірегіндегі ойларын еркін жеткізіп, қажетсізін сызып тастап, ең маңыздыларын таңдауды үйренеді. Осындай әрекеттер нәтижесінде оқушылар ақпаратты жай қабылдамай, сұрыптап, оған өз көзқарасын қоса бастайды.

Когнитивтік талдаудың сыни ойлауды дамытудағы рөлін нақтылай түсетін бір мысал – жоғары сыныптағы «шығарманы сыни талдау» тәжірибесі. Мұнда оқушыларға бір әңгіме немесе мақала беріліп, «автордың көзқарасы сіздің өмірлік тәжірибеңізге сай келе ме?», «мәтіндегі негізгі идеяға альтернативті ой ұсына аласыз ба?» деген сияқты сауалдар қойылады. Оқушы мәтін мазмұнын өз танымындағы деректермен салыстырады, келісетін немесе келіспейтін тұстарын негіздеп айтуға талпынады. Бұл – мәтінді когнитивтік тұрғыдан өңдеудің (өз білім қорымен байланыстырудың) және сын тұрғысынан пайымдаудың үйлесімі. Сын тұрғысынан ойлау технологиясын зерттеген педагогтердің айтуынша, мұндай тәсілдер оқушыны бірін-бірі тыңдауға, өз ойын анық жеткізуге және ең бастысы дербес ойланып шешім жасауға жаттықтырады. Оқушы дайын жауапты іздемей, мәтіндегі ақпараттарды талдап, шынайылығын бағалап үйренеді. Мәтінмен жұмыс барысында жүргізілетін дәлелдеу, пікірталас, альтернативті ойды қарастыру сияқты жұмыстар оқушылардың аналитикалық және рефлексиялық қабілеттерін шыңдайды.

Қорыта айтқанда, мәтінді когнитивтік тұрғыдан талдау оқушының сыни ойлауын дамытуға қосар үлесі мол. Оқырман ретінде мәтіннің астарына үңілген, әр ойды талдап, өз көзқарасымен безбендеген оқушы кез келген ақпаратты сыни сүзгіден өткізу дағдысын қалыптастырады. Бұл дағды қазіргі заманда ақпарат тасқынын тиімді қабылдап, керек-жарағын талғап алу үшін өте қажет құзырет екені даусыз.

Мәтін – оқытудағы басты құралдардың бірі, сондықтан қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында мәтінмен жұмысты жүйелі ұйымдастыру маңызды. Мәтінмен жұмыс арқылы оқушылардың тілдік сауаттылығы ғана емес, ой-өрісі, танымы дамиды. Сабақта мәтінді тиімді пайдаланудың бірнеше әдіс-тәсілдерін қарастырайық:

Оқу түрлері: Оқушыларға мәтінді дауыстап оқу, іштен оқу, рөлге бөліп оқу, хормен оқу сияқты әртүрлі жолмен оқыту – мәтінмен жұмыстың бастапқы түрі. Мысалы, дауыстап, мәнерлеп оқу оқушылардың тілін жаттықтырса, іштен оқу – өз бетінше түсіну, ойлану дағдыларын дамытады. Рөлге бөліп оқу мәтін мазмұнын тереңірек сезінуге, кейіпкерлердің кейпіне ену арқылы түсінуге көмектеседі. Бұл әдістер оқушылардың мәтінді қабылдауына эмоциялық әсер беріп, қызығушылығын арттырады.

Мазмұнды түсіну әдістері: Мәтінді оқып болған соң, оның мазмұнын меңгергендікті тексеру және әрі қарай тереңдету үшін сан алуан жұмыстар жүргізіледі. Дәстүрлі сұрақ-жауаппен қатар, оқушыларға мазмұнды қайта әңгілемелету, жоспар құрғызу, ат қойғызу кең қолданылады. Мысалы, мұғалім мәтін бөліктеріне өзі тақырып қойып көр десе, оқушы ең түйінді нәрсені анықтап, қысқаша атау беруге талпынады – бұл негізгі ойды табудың белгісі. Тірек сөздер арқылы әңгімелеу де тиімді: мұғалім мәтіннің маңызды сөздерін карточкаға жазып береді, оқушы сол арқылы әңгімені өз сөзімен толық құрайды. Осылайша бала мәтінді сөзбе-сөз емес, түсінгені бойынша қайта өрнектеуге үйренеді. Сонымен бірге, кескіндер (иллюстрациялар) пайдалану: мәтін мазмұнына сай суреттерді іріктеп, оқушылар сол суреттерге сүйеніп оқиганы айтып береді. Бұл тәсіл елестету, қиялдау арқылы түсінуді тереңдетеді.

Талдай-тану әдістері: Оқушылардың сыни ойлауын дамыту үшін мәтінге түрлі талдау тапсырмалары беріледі. Мысалы, «шығарма картасын» жасау: кейіпкерлердің қарым-қатынасын, оқиға желісін сызба ретінде бейнелеу – оқушылардың мәтін құрылымын ұғынуына септігін тигізеді. Венн диаграммасы арқылы екі кейіпкерді немесе екі ұғымды салыстыру – ұқсастық пен айырмашылықты табуға үйретеді. Концептуалдық кесте әдісінде кейіпкерлерді немесе құбылыстарды белгілі бір өлшемдер бойынша бағалау (мысалы, «жағымды-жаман», «білімді-надан» деген шкала) жүргізіледі. Мұндай жұмыс түрлері оқушыны мәтін мазмұнын талдап, жан-жақты ойлануға жетелейді.

Шығармашылық тапсырмалар: Мәтінмен жұмысты шығармашылық арнаға бұру оқушылардың қызығушылығын оятады. Мысалы, мәтіннің соңын өз бетінше аяқтау, кейіпкерге хат жазу, оқиганы басқа кейіпкердің атынан баяндау, мәтінге негіздеп шағын көрініс қою сияқты тапсырмалар бар. Бұлар оқушыны мәтінді терең түсініп қана қоймай, сол негізде жаңа өнім жасауға ынталандырады. Қазақ тілі сабақтарында әсіресе эссе жазу жиі қолданылады: оқушылар оқиган мәтініндегі мәселе төңірегінде өз ой-пікірін шағын эссе түрінде жазады. Бұл – мәтін мазмұнын сын тұрғысынан пайымдап, жеке көзқарасын білдіруге баулитын өте пайдалы жұмыс.

Жоғарыда аталған әдістерді қолданғанда оқытудың жүйелілігі мен оқушы деңгейіне сай өлшемділігі ескеріледі. Мысалы, төменгі сыныпта қысқа мәтінмен жұмыс істеп, көбіне суреттеу, қайталап айту түрлері басым болса, жоғары сыныпта талдау, пікір айту, бағалау жұмыстарын тереңдетуге болады. Мұғалім мәтінмен жұмыс барысында әр оқушының қатысуын қадағалап, қажет жерде бағыт беріп отыруы тиіс. Мәтінді сөзбе-сөз аударта беру, дайын сұрақтарға ғана жауап алу сияқты бірсарынды тәсілдерден сақтанған жөн. Оның орнына оқушының қызығушылығын арттыратын, ойын қозғайтын әдістерді түрлендіріп қолдану керек.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарынан мысал: 8-сыныпта Б.Момышұлының қаһармандығы туралы мәтінді өткенде, мұғалім алдымен «Ерлік деген не?» деген сұрақпен оқушылардың алдын ала түсінігін сұрады. Оқушылар ерлік туралы өз білетін мысалдарын айтты (прессуппозиция активтендіру). Одан кейін мәтінді оқып, тірек сөздерді белгіледі: «Отан»,

«намыс», «батылдык», «тәуекел» сияқты сөздерді тақтаға жазып, талқылады. Әр оқушы осы ұғымдарға өз сөздерімен анықтама беріп көрді (мазмұнды өз сөзімен баяндау). Сосын мұғалім «Топтастыру» әдісімен ортасына «Ерлік – ...» деп жазып, жан-жағына оқушылар айтқан анықтамаларды жазды. Нәтижесінде ерлік концептісінің сыры – Отанға адалдық, намысты қорғау, қауіпке қарсы тұра білу екені туралы ортақ түсінік шықты. Сабақ соңында «Егер мен батыр болсам...» деген тақырыпта шағын абзац жазу тапсырылып, балалар ерлік жасау жағдайларын көз алдына елестетіп эссе жазды. Бұл мысалдан байқағанымыз – түрлі жұмыс түрлерін кешенді қолдану арқылы мәтінді сан қырынан игертуге болады: әрі тіл үйренеді (жаңа сөздермен жұмыс жасады), әрі таным көкжиегі кеңейеді (ерлік жайлы ой түйді), әрі сыни ойлауы дамиды (өз бағасын берді, қиялдау арқылы бағамдады). Осындай сабақ үлгілері оқушылардың мәтінмен жұмыста белсенділігін арттырып, білім алуын тереңдеті түседі.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі сабақтарында мәтінмен жұмыс түрлерін жүйелі де шығармашылықпен үйлестіру – тіл үйретудің және ой дамытуудың тиімді жолы. Мәтін арқылы тіл дамыту шәкірттердің сөздік қорын байытып қана қоймайды, оларды байланыстырып сөйлеуге, пікірін дәлелдеуге, түрлі мәдени-тағылымдық мазмұнды түсінуге баулиды. Әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған мәтін талдау сабақтың білімдік мақсатымен қатар тәрбиелік, дамытушылық міндеттерін де орындайды: оқушының ұлттық құндылықтарға көзқарасы қалыптасады, логикалық ойлауы жетіледі, өзіндік пікір айту мәдениеті орнығады. Жаңа білім беру стандартының талаптарына сәйкес, қазіргі сабақтарда тек грамматиканы меңгерту емес, функционалдық сауаттылық пен сыни ойлау, шығармашылық қабілет сияқты қасиеттерді дамыту басты назарда. Осы орайда, мәтінді когнитивтік тұрғыдан талдау және оны оқыту процесінде қолдану – аталған құзыреттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін озық тәсіл.

Қазақ тіліндегі мәтіндерді когнитивтік бағытта талдау – тіл ғылымы мен әдістеменің тоғысқан жемісті өрісі. Мәтін лингвистикасы мен когнитивтік лингвистика қағидаларын ұштастыра отырып, мектепте мәтінмен жұмысты жаңа сапалық деңгейге көтеруге болады. Оқушылар тек тілдік материалды меңгеріп қоймай, сол арқылы ойлауды үйренеді, мағынаны терең пайымдауға машықтанады. Мәтінді когнитивтік тұрғыдан талдау жолдары (концептуалдық талдау, ассоциативтік карталар, т.б.) оқушылардың сыни ойлауын дамытып, оларды өмірдегі құбылыстарды саналы сараптауға тәрбиелейді. Мәтінмен жұмыс түрлерін түрлендіре жүргізу нәтижесінде оқушылардың пәнге қызығушылығы артып, тілді үйрену мотивциясы күшейеді. ХХІ ғасыр білім алушысы үшін қажет дағдылар – ақпаратты өз бетімен игеру, талдау, бағалау, жаңасын жасау – бәрі де мәтін арқылы, мәтінмен жұмыс барысында қалыптасады. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында мәтін талдау ісін когнитивтік және сын тұрғысынан ойлау әдістерімен байыта беру – заманауи мұғалімдердің басты міндеттерінің бірі деп санаймыз.

Әдебиеттер:

1. Шалабай Б., Ахметова М. *Мәтін лингвистикасының негізгі мәселелері* // Тілтаным. – 2002. – №1. – 45-46 б.
2. Ерденова А.Ж. *Қазақ тілі сабағында мәтінмен жұмыс түрлері* // «Білімді Ел – Образованная страна» газеті, 21.05.2022.
3. Саданова Ж.К., Саданова С.К. *«Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту» жобасының ерекшеліктері* // Вестник КАСУ. – 2008. – №1. – Б. 127-132.

ОРТА МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ҰСТАНЫМДАРЫ

М.Е. Мукатова

«Хиуаз Доспанова атындағы №14 орта мектеп» КММ

Ақтөбе, Қазақстан

Орта мектептің жоғары сыныптарында қазақ тілінің грамматикалық бөлімі тереңдетіліп оқытылады, әсіресе морфология саласында сөз таптары толық қайталанып, күрделендірілген аспектілері қарастырылады. Бұл жастағы оқушылардың абстрактілі ойлау қабілеті дамығандықтан, когнитивтік ұстанымдарды кеңінен қолдануға қолайлы кезең. Сөз таптарын оқытуда жоғарыда сипатталған *таным, концепт, ассоциация, визуализация* тәсілдерін кешенді түрде іске асыру арқылы оқушыларға грамматикалық категорияларды түсіну оңайлап, теорияны практикада қолдану дағдылары жақсарады [1]. Төменде сөз таптарын меңгерудің когнитивтік бағыттағы бірнеше тиімді жолдары мен сабақ фрагменттері ұсынылады.

1. Грамматикалық ұғымдарды өмірлік тәжірибемен байланыстыру. Оқушылар белгілі бір сөз табының мәнін күнделікті өмірде байқайтындай етіп түсіндіру керек. Мысалы, мұғалім *«Зат есім дегеніміз – заттың атауын білдіретін сөздер»* деп хабарлаудан бұрын, сынып бөлмесіндегі заттарды нұсқап *«Мынау не? Ал мынау қалай аталады?»* деген сұрақтар қойып, оқушыларға көрген заттың атауын айтқызады (мысалы: тақта, кітап, есік, терезе...). Бұдан соң *«Айналамыздағы барлық нәрсенің атауы бар, демек заттың атын білдіретін сөздер болады. Тіліміздегі ең көп сөздер – заттың атауы. Ендеше, зат атауларының сөз табы қалай аталады?»* деп жетелеу арқылы зат есім ұғымын өздеріне айтқызады. Осылайша жаңа тақырып оқушының өз тәжірибесінен бастау алып, логикалық жолмен енгізіледі. Мұндай әдіс оқушының грамматикалық құбылысты *«жат дүниедей»* емес, өзі күнде қолданып жүрген тілдік факті ретінде санасына жақындатуға мүмкіндік береді.

2. Сөз табын мағыналық категория ретінде ұғындыру. Әр сөз табының семантикалық өзегі бар (мысалы, зат есім – *нәрсе, объект* категориясы, сын есім – *сана, қасиет* категориясы, етістік – *қимыл, үдеріс* категориясы). Сабақта осы мағыналық өзекті ұғындыруға басымдық берілуі тиіс. Мәселен, 10-сыныпта етістік пен етістік категорияларын қайталау барысында, оқушыларға етістіктің семантикалық түрлерін топтастыру тапсырмасы берілсін: олар бірнеше етістікті (мысалы, *жүгіру, оқу, ойлану, сөйлеу, көгеру, жауу, билеу, сезу* т.б.) мағынасына қарап топқа жіктесін. Оқушылар болжаммен *қимыл-*

қозғалыс етістіктері (жүгіру, билеу), ойлау-сезіну етістіктері (ойлану, сезу), сөйлеу әрекеті (сөйлеу, оқу(дауыстан)), табиғи құбылыс (жауу, көгеру) деген сияқты өрістерді өздері жасап шығуы мүмкін. Осыдан соң мұғалім бұл етістіктердің барлығына ортақ не бар екенін сұрайды: бұлардың барлығы *әрекет, үдеріс, қимыл* ұғымын білдіреді, тек түрлері әртүрлі. Демек, «*етістік*» дегеніміз – жалпы әрекет ұғымына жататын барлық сөздердің жиынтығы. Осылайша оқушылар етістікті жай жаттама анықтамамен емес, тірек концепт арқылы түсінеді. Сол концепт жадында қалса, кейін кез келген жаңа сөздің қандай сөз табына жататынын тез пайымдай алады (мысалы, жаңа сөз кездестірсе, оның іс-әрекетті білдіретінін байқаса, бірден етістік деп таниды). Бұл тәсіл басқа сөз таптарына да қолдануға болады: сын есімдерді мағынасына қарай (*түсі – қызыл, көлемі – үлкен, сапасы – жақсы, дәмі – ащы* т.б. деп) топтатып, ортақ қасиеті – сапалық белгі екенін шығарту; үстеулерді *мезгіл, мекен, мөлшер, сын-қимыл* деп мағынасына қарай топтап, бәріне ортақ – жай-құбылысқа қатысты қосымша ақпарат беретін сөздер екеніне көз жеткізу, т.с.с. Мағыналық топтастыру және одан жинақтау – оқушылардың логикалық ойлауын, талдау-жинақтау дағдыларын дамытатын тиімді когнитивтік әдіс.

3. Ассоциациялық ойындар мен жаттығулар. Сөз таптарын пысықтау барысында оқушының миында сол категорияға қатысты кең *ассоциациялық желі* түзуге көмектесу керек. Мысалы, «сөздер банкісі» ойыны: тақтаға ортасына «*Етістік*» деп жазып, жан-жағына бірнеше сөздер (әртүрлі сөз таптарынан) шашыранды түрде жазып қойылады: *жаз, жазды, жаңбыр, жазғы, жазып отыр, жазған*, т.б. Мұндағы сөздер бір қарағанда ретсіз, бірақ барлығы да белгілі бір тұрғыдан «жаз» деген түбірмен байланысты. Оқушылар осы сөздерді тиісті бағандарға бөлуі керек: зат есім: *жаз (маусым)*, етістік: *жаз (хат жаз)*, етістік (өткен шақ): *жазды*, сын есім: *жазғы*, етістік (қазіргі шақ): *жазып отыр*, етістік (қалыс өткен шақ): *жазған*. Жаттығу нәтижесінде оқушылар бір түбірден тараған әртүрлі сөз таптарын реттей отырып, түбір мен қосымшалардың рөлін повторлайды және *сөз таптары арасындағы байланыс* ассоциациялық деңгейде ойларына орнығады. Осындай тапсырмаларды басқа сөздермен де (мысалы, *ақ, қат, кел* түбірлері арқылы әртүрлі сөз таптарын жасатып) орындатуға болады. Бұл тәсіл морфологияны динамикалық, жандандыра оқытуға мүмкіндік береді және оқушылардың қызығушылығын арттырады.

4. Ұғым картасын құру тапсырмасы. Оқушыларға өздері оқып отырған тақырып бойынша концептуалдық карта жасау тапсырылады. Мысалы, 11-сыныпта есім сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік) тарауын бекіту үшін төрт топқа төрт сөз табы бөлініп беріледі. Әр топ өз сөз табының байланыстар картасын салады: ортасына сол сөз табының атын жазып, айналасына оның негізгі белгілерін және басқа сөз таптарымен байланысын көрсететін схемалық картасын сызып, класстер құрады. Зат есім тобы мысалы мынадай карта жасай алады: ортасында «зат есім», оны сипаттайтын тармақтар: *сұрағы – кім? не?, жалпы/жалқы, жекеше/көпше, тәуелденеді, септеледі, тура толықтауыш болады* т.б. Әрі зат есімнен сын есімге сызық жүргізіп «зат есімнің сыны болады», етістікке сызық жүргізіп «зат есім іс-әрекеттің иесі (бастауыш) болады» деп байланыстарын да көрсетеді. Осындай жұмысты әр топ жасап,

сынып алдында қорғайды. Нәтижесінде әр сөз табының жүйелік сипаттамасы, басқа тілдік элементтермен қатысы оқушы санасында анық жүйеленеді. Зерттеулер бойынша, ақпаратты өз қолымен кестелеу, карта сызу оны есте сақтаудың тиімді әдістерінің бірі саналады [2]. Оқушылардың жасаған ұғым карталары кейінірек қайталау кезеңінде де пайдалы көрнекі құрал болады.

5. Дербес зерттеу және жобалық жұмыс. Когнитивтік бағыт оқушының дербес ізденісін талап ететіндіктен, сөз таптарын тереңірек меңгерту үшін шағын зерттеу тапсырмаларын беруге болады. Мәселен, «Сөз таптарының сөйлеудегі рөлі» деген тақырыпта жоба: оқушылар қазақ тіліндегі белгілі бір мәтінді алып (өлең, шағын әңгіме, жаңалық мәтіні т.б.), онда қай сөз таптары жиі қолданылғанын, мәтін стиліне сай қандай сөз таптары басым екенін талдайды. Бір топ тек зат есімдерді теріп, олардың мағынасын концептілік өріс бойынша топтайды; екінші топ етістіктерді теріп, қандай амал-әрекеттер сипатталғанын талдайды; үшінші топ сын есім мен үстеулерді теріп, мәтіннің эмоционалдық-экспрессивтік тұстарын ашады, т.с.с. Мұндай тапсырма оқушыларды сөз таптарын жаттанды анықтамамен емес, нақты қолданыстағы қызметімен түсінуге жетелейді. Олар әр сөз табының тілдегі орнын функционалдық тұрғыдан бағамдайды, мәселен, мәтіндегі етістіктердің көптігі оның динамикалығын, зат есімдердің көптігі статикалығын көрсететінін байқай бастайды. Бұдан оқушылар тілдік құбылыстарды талдауға, тілге ғылыми көзқараспен қарауға дағдыланады.

Жоғарыда сипатталған тәсілдер – когнитивтік лингвистика ұстанымдарын мектепте қазақ тілін оқытуда қолданудың жалпы үлгілері. Енді қысқаша нақты сабақ үлгісін келтірейік.

Сабақ үлгісі: *«Сын есім және оның жасалу жолдары»*

Сабақтың мақсаты: *Сын есім* сөз табының семантикалық, морфологиялық ерекшеліктерін когнитивтік тәсілдер арқылы меңгерту; оқушылардың тілдік санасын және ассоциативті ойлауын дамыту.

Когнитивтік ұстанымдарды іске асыру:

Таным фазасы: Мұғалім сыныпқа бірнеше түрлі түсті заттарды (мысалы, бір қызыл қалам, бір көк қалам, бір жасыл доп және бір үлкен, бір кіші қорап) көрсетеді де, *«мына заттардың айырмашылығы неде?»* деп сұрайды. Оқушылар *түсі әртүрлі, өлшемі әртүрлі* деп жауап береді. Мұғалім: *«Демек, заттар түрлі қасиетке ие болады екен. Біз заттың түрін, түсін, сапасын білдіретін сөздерді күнделікті сөйлеуде қолданамыз. Мысалы, көк доп, үлкен қорап дегендегі «көк», «үлкен» сөздері заттың қандай екенін білдіреді. Осындай заттың сынын, сапасын көрсететін сөз табын қазақ тілінде қалай атаймыз?»* деп жетелейді. Оқушылар бұрынғы білім қоры негізінде *«сын есім»* деп жауап беруі мүмкін. Егер жауап болмаса, мұғалім өзі атайды. Осылайша оқушы жаңа тақырыппен өзі *бетпе-бет келеді*, яғни қажеттілікті саналы сезінеді.

Мағынаны ашу фазасы: Мұғалім интерактивті тақтадан *«Сын есім»* концептілік картасын көрсетеді. Картада *«сын есім»* орталық шеңберде, одан тараған тармақтар: *мағынасы, сұрақтары, жасалу жолдары, шырай категориясы, қызметі*. Әр тармақ өз ішінде further тармақшаларға бөлінеді. Мысалы, *мағынасы* – сапалық (жақсы, көк), қатыстық (темірдей, өнерлі);

сұрақтары – қандай? қай?; *жасалу жолдары* – негізгі (көк), туынды (-лы, -лі, -сыз), қосарлы (үлкен-кіші), күрделі (қара торы); *шырай* – жай (үлкен), күшейтпелі (жап-жақсы), салыстырмалы (үлкендеу) т.б.; *қызметі* – анықтауыш, баяндауыш. Бұл құрылымдық визуализация арқылы оқушылар сын есім туралы толық мәліметті жүйелі күйде қабылдайды. Мұғалім картадағы әр бөлікті кезең-кезеңімен түсіндіріп шығады, мысалдар келтіреді. Оқушылар картадағы ақпаратты дәптерге қысқаша түсіріп алады (немесе оларға алдын ала бос карта үлгісі таратылып, сабақ барысында оны толтырады).

Ассоциация және практика фазасы: Мұғалім тақтаға «ақ» сөзін жазып, одан түрлі ассоциация туғызу жаттығуын өткізеді. «Ақ» сөзін оқушылар әртүрлі қабылдауы мүмкін: біреуі түс (ақ түс), біреуі сүт (ақ ішеміз), біреуі адалдық («ақ көңіл») деген сияқты. Тақтаға «ақ» сөзіне қатысты шыққан бар сөзді жазады: *сүт, қант, қар, аққу, адал, сүттей, ағару, ағарт, аппақ...* деген тәрізді. Енді осы сөздердің ішінен қайсысы сын есім екенін тапқызады. «Адал, аппақ, ақ (түс)» – сын есімдер, ал *сүт, қар, аққу* – зат есім, *ағару, ағарт* – етістік, *сүттей* – үстеу. Осылайша оқушылар бір түбірден тараған түрлі сөздерді саралап, сын есімнің орнын бекітеді. Жаттығу арқылы олардың тілдік санасы бір ғана «ақ» концептісі төңірегінде сөз таптарының сеть тәрізді байланысын көреді де, сын есімнің семантикалық аясын нақтылайды.

Шығармашылық фазасы: Оқушыларға «*Менің дүниемнің түстері*» деген шағын тапсырма беріледі. Әркім өзіне маңызды 5 затты (ұғымды) және олардың реңк-сипатын жазып келуі керек (мысалы: «*Ана күлкісі – ең шуақты сары түсті*», «*Түнгі аспан – жұмбақ қара көк түсті*» т.б.). Бұл тапсырма оқушылардың сын есімдерді тек заттың сыртқы түріне емес, бейнелі, ассоциативті мағынада қолдануына, эпитет жасауына жағдай туғызады. Нәтижесінде, олар сын есімнің қолданыс аясын кеңінен түсінеді, әрі тілдік креативтілігі дамиды.

Бұл сабақ үлгісінде когнитивтік әдіс арқылы оқушылар сын есім ұғымын терең ұғынады, оны практикалық түрде қолданып көреді, және ең бастысы – грамматикалық материалды жаттап емес, өз ақыл-ой сүзгісінен өткізіп меңгереді. Сабақ барысында қолданылған ұғым картасы, ассоциациялық талдау, шығармашылық тапсырма – бәрі когнитивтік ұстанымдардың көрінісі болып табылады.

Когнитивтік лингвистика ұстанымдарын қазақ тілі сабақтарында қолдану – оқыту үдерісін мазмұнды да мағыналы етудің бір жолы. Академик ғалымдар тіл үйрену – негізінен таным процесіне сүйенетінін талай айтқан. Оқушы тілді үйренгенде, шын мәнінде, өзін қоршаған дүниені тіл арқылы қайта «*таниды*», сондықтан бұл күрделі процесс тек механикалық жаттығулармен шектелмеуге тиіс. Тілдік материалды когнитивтік тұрғыдан игеру – оны білім алушының миында ментальды құрылымдар арқылы қорыту, яғни жаңа ақпаратты бұрынғы білімінің табиғи жалғасы ретінде сіңіру деген сөз. Мақалада талданған таным, концепт, ассоциация, визуализация ұстанымдары дәл осыны қамтамасыз етеді: олар оқушылардың ойлау қабілетін сабақ барысында барынша жұмылдырып, әрбір ережені саналы түсінуге, мәнін ұғуға бағыттайды. Мұндай тәсілдің тиімділігі тәжірибеде дәлелденген: дайын

шаблондарды жаттаған оқушы тез ұмытса, ал өзі ойланып қорытқан ереже ұзақ уақыт есте сақталады [2].

Әрине, когнитивтік әдісті қолдану мұғалімнен үлкен әзірлік пен шеберлікті талап етеді. Сабақты былтырғы қалыптасқан тәсілдерден гөрі шығармашыл, вариативті стильде өткізуге тура келеді, кейде уақыт та артық жұмсалады. Дегенмен, бір рет танымдық негізде берік қалыптасқан білім кейінгі сатыларда оқушыны көп қиындықтан құтқарады: өйткені оқушының тілдік санасында жүйеленген білім қоры пайда болады да, жаңа материал соған оңай үйлесіп отырады. Пәнаралық байланыстарды да когнитивтік әдіс арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік мол (мысалы, грамматиканы түсіндіргенде әдебиет, тарих, логика салаларынан мысалдар келтіру, сөйтіп ассоциациялық өрісті кеңейту). Ең бастысы – когнитивтік бағыт оқушыны белсенді ой иесіне айналдырады. Мұндай оқушы тек ережені қолданушы ғана емес, тіл құбылыстарын өзі байқап, талдап, бағамдай алатын деңгейге көтеріледі. Бұл әрі қарайғы білімдік сатыларда, соның ішінде жоғары оқу орны деңгейінде, үлкен септігін тигізеді.

Қорыта келгенде, орта мектепте қазақ тілін оқытуда когнитивтік лингвистика ұстанымдарын қолдану – білім алушылардың ана тілі туралы білімін тереңдетіп қана қоймай, жалпы танымдық қабілеттерін дамытудың тиімді жолы. Когнитивтік әдіс арқылы грамматиканы оқыту шәкіртті тілдің құрылымын жаттауға емес, оның рухын ұғынуға жетелейді. Оқушылар үшін тілдік материал *мағыналы, тірі дүниеге* айналады, олар тіл ережелерін жай қабылдап қоймай, өздері құрастырады, араласады, ойланады. Мұндай ұстанымдағы сабақтар шәкірттің пәнге қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтерері сөзсіз. Осы себепті қазіргі қазақ тілі әдістемесінде когнитивтік бағыттағы ізденістерді жалғастырып, оқу бағдарламалары мен оқулықтарға тиімді интеграциялау – кезек күттірмейтін міндеттердің бірі. Когнитивтік лингвистика мен мектеп оқытуының байланысы алдағы уақытта тереңдей бермек, себебі білім беру үрдісі адамның таным табиғатына барынша жақындағанда ғана шынымен нәтижелі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілін оқытудың когнитивті бағыты [Электрондық ресурс] // *Тіл-әлемі* әдістемелік порталы, 09.08.2016.
2. Мәдиева Г. Б., Таусоғарова А. Қ., Досанова А. М. Когнитивтік лингвистика теориясы: оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 63 б.

ГЕЙМИФИКАЦИЯ АРҚЫЛЫ ОРТА БУЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУ

Ж.Ж. Тайжанова

Сағашилі ЖББ орта мектебі

Ақтөбе, Қазақстан

Геймификацияның пайда болуы цифрлық технологиялардың білімге ену үрдісімен тұспа-тұс келді. 2010-жылдардың басынан бастап білім беруде ойын

элементтерін қолдану трендке айналды [1]. Бұл әдіс бастапқыда бизнес, IT салаларында пайдаланылса, кейін оқу-ағарту жүйесінде кеңінен қолдау тапты. 2011 жылы Deterding және әріптестері геймификацияны адам-компьютер өзара әрекеттестігі зерттеулеріне енгізіп, оның анықтамасын ғылыми айналымға енгізді. 2012 жылы К. Капп білім беру саласына арналған геймификация бойынша еңбегін жариялап, оқу барысында ойын элементтерін қолданудың маңызын негіздеді. Содан бері ғалымдар геймификацияны әртүрлі қырынан зерттеп, оның мотивацияға, үлгерімге және белсенділікке әсерін талдауда.

Геймификацияның теориялық негізі ойын теориясы мен мотивация психологиясынан бастау алады. Ойын барысында адам бойында бәсекелестік, жетістікке жетуге ұмтылыс, қызығушылық сияқты табиғи сезімдер оянады. Мұны оқу мақсатына пайдалану – геймификацияның түп мақсаты. Оқыту процесінде геймификацияны қолдану арқылы мұғалімдер оқушылардың ішкі (танымдық қызығушылық, жаңаны білуге құштарлық) және сыртқы (мадақтама, марапат, балл) мотивацияларын ұштастыра алады. Зерттеулер нәтижелері геймификацияның оқушылардың ынтасын арттырып, түрлі оқу тапсырмаларына қатысуын күшейтетініне дәлел бар[2]. Мысалы, бірқатар шетелдік мобильді қосымшалар – *Duolingo, Memrise, Kahoot* және т.б. – тілді үйретуде ұпай жинау, деңгейден өту, виртуалды марапаттар секілді ойын элементтерін табысты қолданып келеді. Мұндай элементтер оқушының білім алу процесін «қалыпты өмірден өзгеше, қызықты әлем» ретінде сезінуіне мүмкіндік береді, нәтижесінде сабаққа деген құлшынысы артады.

Психологиялық тұрғыдан, геймификацияның білім берудегі тиімділігін түсіндіретін тағы бір негіз – Выготскийдің ойын арқылы «*баланың жақын арадағы даму аймағын*» құру теориясы. Ойын жағдайында оқушы өз мүмкіндігін барынша көрсете алады, өйткені ойынның «*қиялдық жағдайы*» баланы қателесуден қорықпай, еркін әрекет етуге ынталандырады[3]. Геймификация осындай еркін атмосфера туғызып, тілді үйрену барысында оқушылардың тілдік кедергілерін төмендетеді. Сонымен бірге, ойын элементтері дұрыс қолданылса, білім беру мазмұнын ойынға айналдырып жібермей, негізгі оқу мақсаттарын сақтауға болады. Яғни, геймификация – оқу мен ойынды теңестіре отырып, білім мазмұнын ойын формасында бекіту құралы.

Орта буындағы ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолдану бірнеше педагогикалық пайдалар береді:

Оқушы мотивациясы мен қызығушылығын арттыру. Геймификация оқуды бәсекеге толы қызықты ойынға айналдырады, бұл оқушылардың пәнге деген ынтасын күшейтеді. Ойын элементтері (миссияларды орындап белгіше алу, деңгейлерден өту, ұпай жинау, т.б.) оқушыға жетістік сезімін береді, мақсатқа жетуге талпындырады. Мысалы, Мысырда жүргізілген зерттеуде б-сынып оқушыларын арнайы ойын элементтері бар бағдарлама арқылы оқытқанда, эксперименттік топтың мотивация деңгейі бақылау тобынан әлдеқайда жоғарылағаны анықталды. Ғалымдар бұны геймификацияның соревнователдік рух пен шабыттандырушы сипатына байланысты деп түсіндіреді. Оқушылар ойын арқылы мақсат қойып, соған жету барысында тілді үйренуге құлшынады.

Оқу үрдісіне толық қатысу, белсенділік. Ойын форматындағы сабақтарда барлық оқушы мүмкіндігінше белсенді атсалысады. Дәстүрлі сабақта енжар отыратын балалар да ойын элементі енгізілгенде қызығып, тапсырмаларды орындауға кіріседі. Зерттеулер геймификация қолданылған кезде оқушылардың қатысуы орта есеппен 80%-дан жоғары болатынын көрсетеді. Оңтүстік Қазақстандық педагог-ғалымдардың бастауыш сыныптағы тәжірибесінде де ойын элементтері енгізілгенде оқушылардың сабақтағы белсенділігі мен қызығушылығы айтарлықтай өскені байқалған[4]. Тіпті сөздік қор, грамматика сияқты күрделі бөлімдер геймификация арқылы оңай қабылданған – оқушылардың лексикасы кеңейіп, жалпы тілдік құзыреті жақсарғаны эксперимент нәтижесінде дәлелденді.

Жедел кері байланыс және марапаттау арқылы оң ынталандыру. Геймификация құрылымында оқушылар қателесуден қорықпайды, себебі әр қате не дұрыс жауап бірден ойындық түрде бейнеленіп, түзетіледі (ұпай қосу/шегеру, өмір сандары, т.б.). Мысалы, Kahoot немесе Quizizz тәрізді викториналарда сұраққа дұрыс жауап берген оқушы сол мезетте ұпай алады, ал қате жауап берсе де, дұрысын көріп, келесі раундқа ынтамен қатыса береді. Ойын элементтері арқылы берілетін «*мәре жағына жылжу*», «*деңгейді өткеру*» секілді механикалар оқушыға үздіксіз кері байланыс беріп, прогресс сезімін тудырады. Мұндай марапаттау жүйесі оқудағы сыртқы мотивацияны өсіріп қана қоймай, бірте-бірте ішкі қызығушылықты да оятады. Оқушы өз жетістігін көріп, соны дамытуға ұмтылады.

Қатені қабылдау және қауіпсіз оқу ортасы. Ойын жағдайында оқушылар қателікті сәтсіздік деп емес, үйрену процесінің бір бөлігі деп қабылдайды. Мысалы, тіл үйренушілер үшін сөйлесуде қате жіберу – үйреншікті қорқыныш. Ал егер сабақ «*ойын алаңы*» форматында өтсе, қате жауап берсе де, ол ойынның шартты бөлігі саналады. Бұл оқушылардың тілдік тосқауылын төмендетіп, еркін сөйлеуіне жол ашады. Геймификация арқасында сабақта достық атмосфера орнап, оқушылар бір-бірін қолдап, бірге үйренуге бейімделеді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, позитивті эмоция мен соревнователдік элементтердің үйлесуі оқу тиімділігін арттырады – оқушы материалды еркін, стрессіз жағдайда меңгереді.

Әртүрлі әдіс-тәсілдерді үйлестіру, білім беру сапасын жақсарту. Ойын форматы оқу материалын сан алуан әдіспен ұсынуға мүмкіндік береді: сұрақ-жауап, жұмбақ шешу, рөлдік ойын, жылдамдыққа тапсырма орындау, т.б. Сабақ бірсарынды лекция не жаттығу форматынан шығып, түрлі әрекеттермен толығады. Бұл бір жағынан әр оқушының оқу стиліне сай әдісті табуға көмектесе, екінші жағынан түрлі қабылдау арналарын (көру, есту, қимыл) іске қосып, материалдың жақсы меңгерілуіне ықпал етеді. Ойын арқылы оқушы бірде командамен жұмыс істесе, бірде жеке жарысып, түрлі тәжірибе жинақтайды. Интеграцияланған дағдыларды дамыту да геймификацияның артықшылығы: дұрыс ұйымдастырылған ойындар оқылым, жазылым, тыңдалым, сөйлесім сияқты негізгі төрт дағдыны кешенді қолдануды талап етеді. Мәселен, *storytelling* форматындағы ойын барысында оқушылар мәтін оқып, талқылап (оқу, тыңдау, сөйлеу), кейін сол бойынша шығармашыл жазба жұмысын орындай алады. Ойынның шарты әртүрлі тапсырмаларды

біріктіретіндіктен, тіл үйрену үрдісі тұтас жүзеге асады. Практикалық зерттеулерде тіпті ағылшын тілінің грамматикалық құрылымдарын меңгертуде де геймификацияның пайдалы екені, әсіресе жаңа ережені бекіту кезеңінде ойын әдісі тиімді нәтиже беретіні көрсетілген.

Жоғарыда айтылғандардан көрініп тұрғандай, геймификация оқушыларды оқу үдерісіне терең тартып, олардың ынтасын арттырады. Мысалы, Қазақстандық бастауыш мектеп оқушылары арасында жүргізілген бір тәжірибеде ойын элементтері қосылған ағылшын тілі сабағы оқушылардың сөздік қоры мен грамматикалық біліктілігін едәуір жақсартқан, мұғалімдер оқушылардың оқу белсенділігі күрт өскенін байқаған. Сол сияқты, шетелдік зерттеулер де ойын тәсілін қолданған топтардың мотивациясы мен үлгерімі жоғары болатынын көрсетті. Геймификацияның басты қуаты – оқушы үшін білім алу үрдісін *қызықты ойын* деңгейіне көтеруінде. Ойынға берілген бала күрделі тапсырмаларды да ынталанып орындайды, нәтижесінде мақсатты тілдің материалдарын еріксіз игереді.

Ойын элементтерін әзірлеу, техникалық құралдарды пайдалану мұғалімнен қосымша уақыт пен шығармашылықты талап етеді. Сабағын геймификациялауды көздеген ұстаз алдын-ала ойын сценарийін құрып, материалдарды дайындауы керек. Бұл – бастапқыда қиындық туғызуы мүмкін. Әсіресе, әр сабақта жаңа ойын элементін ойлап табу уақыттың шектеулі жағдайында мүмкін болмауы ықтимал. Сол себептен мұғалімдер дайын платформалар мен ресурстарды (Kahoot, Quizlet, Quizizz, т.б.) қолданғаны дұрыс, әрі біртіндеп өз жинақтарын толықтырып отырады. Тағы бір мәселе – техникалық жабдықталу: барлық мектепте бірдей интернет немесе оқушыларда смартфон, компьютер болмауы мүмкін. Мұндай жағдайда офлайн ойын әдістеріне жүгінуге тура келеді (карточкалар, үстел ойындары, т.б.). Сондай-ақ, мұғалімдерге геймификация методикасы бойынша біліктілігін арттыру қажет болады, өйткені дәстүрлі оқытуда үйренбеген кейбір ұстаздар ойын техникасынан қиналуы мүмкін. Сондықтан әдісті енгізу бірте-бірте, әдістемелік қолдау арқылы жүзеге асса тиімдірек.

Қорыта айтқанда, геймификацияны қолдану кезінде сыныптың ерекшелігін ескеру, ойын мен білімнің теңгерімін ұстау және педагогикалық мақсаттан айнымау өте маңызды. Ойынның қызығына тым беріліп кетпей, оны оқу қызметін тиімді студия құралы деп қарау керек. Осындай сауатты ұстаным болғанда ғана геймификация шын мәнінде нәтижелі әдіске айналады.

6-сынып оқушыларына ағылшын тілін үйретуде қолдануға болатын бірнеше ойын түріндегі іс-әрекет пен құралдарды қарастырайық. Төменде сыныпта кеңінен қолданылатын цифрлық платформалар және дәстүрлі ойын әдістерінің үлгілері берілген.

Бүгінде мұғалімдерге дайын геймификацияланған құралдар көптеп қолжетімді. Солардың бірі – Kahoot викторина платформасы. Мұғалім алдын-ала Kahoot-та ағылшынша сұрақтар жиынтығын әзірлейді (мысалы, “*Past Simple-де дұрыс етістік формасын таңда: went, goed немесе gone?*” сияқты көп таңдаулы сұрақтар). Сабақта оқушылар смартфон немесе компьютер арқылы Kahoot викторинасына қосылып, сұрақтарға жылдам жауап береді, әр дұрыс жауап оларға ұпай және көшбасшылық тақтада орын әперіп отырады.

Мұндай жарыс оқушылардың барынша жылдам әрі дұрыс жауап беруге тырысуына себеп болып, қызықты бәсеке туғызады. Quizizz платформасының да ұқсас мүмкіндігі бар – әр оқушы сұрақтарға өз қарқынымен жауап берсе де, нәтижесінде ұпайлар салыстырылып, жеңімпаз анықталады. Бұл платформаларда мұғалім дайын шаблондарды да пайдалана алады, мысалы, сөздік қорды тексеруге арналған ойындар немесе грамматикалық тестілер. Цифрлық ойындар арқылы оқушылар өз нәтижесін бірден көріп, қателерін түзетіп, келесі айналымға ынтамен кіріседі.

Онлайн ресурстармен сөздік және грамматикалық ойындар. Ағылшын тілінде жаңа сөздерді жаттау немесе грамматиканы қайталау жиі күйбең жаттығу сипатында өтеді. Геймификация осы үрдісті жандандыруға көмектеседі. Мәселен, Quizlet Live қызметі арқылы мұғалім сөздік тақырып бойынша терминдер мен анықтамалардың жиынтығын жасайды. Оқушылар Quizlet Live ойынына кірген соң, жүйе оларды шағын топтарға бөледі; әр топ терминдерді дұрыс сәйкестендіріп, тез аяқтауға ұмтылады. Нәтижесінде оқушылар бәсеке арқылы сөздерді жаттап қана қоймай, командалық жұмыс дағдыларын да дамытады. Тағы бір тәсіл – сөздік Bingo ойыны: мұғалім бұрын өткен сөздердің ағылшынша тізімін береді, оқушылар өз бинго-карташысына сол сөздерді жазады. Мұғалім қазақша аудармаларын немесе анықтамаларын айтқанда, оқушылар тиісті ағылшын сөзін карточкадан белгілеуі керек. Алғашқы Bingo шыққан оқушы жеңеді. Бұл ойын арқылы балалар сөздің мағынасын тез тануға жаттығады.

Онлайн форматта жиі қолданылатын басқа ресурстар – Bamboozle, Wordwall, LearningApps тәрізді интерактивті ойын жасаушы сайттар. Мұнда мұғалімдер дайын шаблондар (Matching, Memory, Crossword т.б.) арқылы өз материалын ойынға айналдырады. Мысалы, ағылшын тіліндегі жасырын сөзді табу (Hangman) ойынын электронды түрде өткізуге болады – жүйе белгісіз сөздің әріптерін сызықша түрінде көрсетіп, оқушылар кезекпен әріп айтып, сөзді табуға тырысады. Бұндай ойындар оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, сөз құрамын меңгеруге ықпал етеді. Green Country тіл мектебінің тәжірибесінде барлық лексикалық тақырыптар бойынша флэш-карталар, қате түзету жаттығулары және жоғарыда аталған Kahoot, Quizlet, Bamboozle, Jeopardy, Quizizz платформалары арқылы оқушылар жаңа сөздерді ойын арқылы оңай әрі қызығып меңгергені баяндалады.

Тағы бір қызық рөлдік ойын – «Language market» (Тілдік базар) ойыны. Сынып бөлмесі базар сияқты безендіріледі, мұғалім әртүрлі дүкеншілер мен сатып алушылар рөлін оқушыларға бөліп береді. Оқушылар “Customer” және “Shopkeeper” болып ағылшынша диалог жүргізеді: зат сатып алады, баға сұрайды, саудаласады. Мысалы, бір жұп *киім дүкенінде* сөйлессе (“Do you have this T-shirt in size M?” – “Yes, it’s 5000 tenge.” – “Can I try it on?”), тағы бір жұп *дәмханадағы* диалогты ойнайды (“I’d like a sandwich and a cup of tea, please.” – “Here you are, that will be 800 tenge.”). Мұғалім әр дұрыс диалог үшін немесе тілдік мақсаттың орындалуы үшін ойын ақша (немесе балл) беріп отырады. Сабақ соңында ең көп ақша жинаған «саудагер» марапатталады. Осылайша, оқушылар шынайы өмірдегі сөйлеу үлгілерін ойын форматында меңгереді, сөйлесуге психологиялық тұрғыда дайындала түседі.

Мысалы, “Grammar Quest” атты ойын алаңында бастаудан мәреге дейін жол бар, жол бойында әр түрлі грамматикалық тапсырмалар орналасқан. Оқушылар тасты лақтырып, келген санына қарай жылжиды да, сол тордағы тапсырманы орындайды. Тапсырмалар үлгілері: “Put the verb in Past Continuous”, “Say a sentence in Passive Voice about the given picture”, “Correct the grammar mistake: He don’t like apples”, т.б. Әр тапсырманы дұрыс орындаса ғана әрі қарай жүре алады. Ойын барысын қызықты ету үшін кей тор көздерге бонус немесе кері шегіну элементтері қосылады (мысалы, “Bonus: One extra step forward”, не “Miss a turn”). Мұндай үстел ойындары арқылы оқушылар дәстүрлі жаттығуларды ойын күйінде орындайды, бір-бірінің қателерін түзетіп, ережелерді қайталайды. Зерттеулер көрсеткендей, грамматика сабақтарында ойын формасын қолдану оқушылардың ережені түсінуін тездетіп, жаттығуды жалықтырмай орындауға жағдай жасайды.

Жалпы, 6-сынып оқушылары үшін геймификацияланған тапсырмаларды құрастыруда шығармашылықтың шегі жоқ. Ең бастысы – әр ойынның артында нақты тілдік мақсат болуы және оқушылар сол ойын арқылы нені үйренгенін түсіне алуы. Ойыннан кейін мұғалім бір-екі минут рефлексия жасап, «Қандай жаңа сөздер пайдаландыңдар? Қандай қате жібердіңдер және оны қалай түзетуге болады?» деген сияқты сұрақтар арқылы сабақ мақсатына қайта оралуы маңызды. Сол кезде ғана геймификация шынымен біліммен ұштасқан тиімді әдіске айналады. Ойын элементтері дұрыс таңдалып, шебер қолданылса, орта буын оқушыларының ағылшын тілі сабағына деген қызығушылығы артып, білім сапасы да жоғарылайтыны тәжірибеде дәлелденіп отыр.

Ағылшын тілін орта буында геймификация арқылы оқыту – заман талабына сай тиімді әдістердің бірі ретінде қарастырылуда. Жоғарыда талданған теориялық және практикалық деректер геймификацияның 6-сынып оқушыларының мотивациясын көтеруде, сабаққа тартылуын күшейтуде және тілдік материалды тереңірек меңгеруде оң әсері бар екенін көрсетті. Ойын элементтері сабақта оқу ортасын жандандырып, білім алу үрдісін оқушылар үшін қызықты саяхатқа айналдырады. Геймификацияның арқасында оқушылар ағылшын тілінде еркін әрекет етіп, өз қателіктерінен қорықпай, белсенді үйренушіге айналады.

Дегенмен, геймификацияны барлық жағдайда ойланбай қолдана салу нәтиже әкелмесі анық. Әдістеме табысты болуы үшін оны педагогикалық мақсатқа бағынышты ету, сынып деңгейі мен оқушы ерекшелігіне бейімдеу, мазмұн мен ойынның үйлесімін табу шарт. Тәжірибе көрсеткендей, дұрыс жоспарланған ойын элементтері оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартып қана қоймай, оларда тіл үйренуге деген ұзақ мерзімді қызығушылық пен сүйіспеншілік қалыптастырады. Ойын арқылы келген қуаныш пен қанағат сезімі тіл үйренуді жағымды эмоциямен байланыстырса, оқушы үшін ағылшын тілі үйренуі қиын.

Қорыта айтқанда, геймификация – орта буын оқушыларының ағылшын тілін үйренудегі мотивациясын оятып, оқу үрдісін жандандыратын қуатты құрал. Теориялық тұрғыда адамзаттың ойынға құштарлығы мен білімге ұмтылысын тоғыстыратын бұл әдіс практикалық тұрғыда да өз тиімділігін

дәлелдеді. Алдағы уақытта әртүрлі цифрлық технологиялардың дамуына сай геймификацияның жаңа түрлері пайда болып, оны қолдану ауқымы кеңейе беретіні сөзсіз. Ең бастысы – ұстаздар осы әдісті шығармашылықпен игеріп, білім берудің игілігіне жарата білсе, ойын мен білімнің сабақтастығынан туған синергия жас ұрпақтың тілді меңгеруіне тың серпін бермек.

Әдебиеттер:

1. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. *From Game Design Elements to Gamefulness: Defining “Gamification”* // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. – 2011. – P.9–15.
2. Kapp K.M. *The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education*. – San Francisco: Pfeiffer, 2012. – 336 p..
3. Алиева А.Р., Дылдаева Э.К., Ахметова Э.Д. Геймификация как инновационный метод и мотиватор в обучении иностранному языку // *Мир педагогики и психологии*. – 2024. – №3(92). – URL: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/gejmifikatsiya-kak-innovatsionnyj-metod-i-motivator-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku.html>
4. Дуйсенова М.М., Жорабекова А.Н. Геймификация и ее применение в процессе обучения английскому языку в начальной школе // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки»*. – 2024. – Т.81, №1. – С.406–417.

ТІЛДІК САНА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОГНИТИВТІК ӘДІСТЕРДІҢ РӨЛІ

Г.М. Улмагамбетова

«Хиуаз Доспанова атындағы №14 орта мектеп» КММ
Ақтөбе, Қазақстан

Тілдік сана – когнитивтік лингвистиканың маңызды категорияларының бірі. Жалпы, сана ұғымы философия мен психологияда адам миының қоршаған шындықты бейнелеу қабілеті ретінде қарастырылады. Ал тілдік сана дегеніміз – сол шындық туралы білімдердің санада *тілдік түрде бейнеленуі*. Ғылыми әдебиеттерде тілдік сананың кең және тар мағынадағы анықтамалары беріледі. Кең мағынада тілдік сана – объективті әлемдегі заттар мен құбылыстар жөніндегі көзқарастар, ақпараттар, түсініктердің *тілдік белгілер арқылы* санада көрініс табуы [1]. Ал тар мағынада тілдік сана – белгілі бір тілде сөздердің құрылымы, олардың қолдану ерекшеліктері, айтылу ережелері мен мағыналарын білуге қатысты білімдердің жиынтығы [1].

Тілдік сананы лингвистикалық және психолингвистикалық тұрғыдан зерттеуге болады. Лингвистер үшін тілдік сана – тілде бейнеленген ұжымдық когнитивтік қор, ұлттың тілінде сақталған дүниетанымы. Психолингвистикада тілдік сана жеке тұлғаның сөйлеу қызметінде байқалатын ішкі механизмдер ретінде қарастырылады. Зерттеушілер тілдік сананың табиғатын түсіну үшін ассоциативтік тәжірибелер жүргізіп, адам санасындағы сөздер жүйесін, вербалды ассоциацияларды талдайды.

Тілдік сананың күрделі болмысы оның екі жақтылығынан көрінеді: біріншіден, ол – *жеке адам санасының когнитивтік формасы*, екіншіден, ол –

ұжымдық сананың (тілді тұтынушы этнос санасының) бір көрінісі. Ғалымдар тілдік санада индивидуалдық және этноцентристік сипаттар тоғысатынын айтады. Мәселен, А.А. Залевская тілдік сана әр адамда өзіндік сипатта болады десе, Г.Д. Гачаев оны белгілі бір ұлттың менталитетімен тығыз байланысты феномен деп санайды[1]. Шынында да, тілдік сана бір жағынан әрбір адамның өзіндік тілдік тәжірибесі мен ойлау ерекшелігінен қалыптасады (сондықтан әркімнің тілдік санасы қайталанбас индивидуалды), бірақ екінші жағынан, бір тілдік ұжым өкілдерінің сана құрылымында ортақ стереотиптер, ортақ образдар мен ұғымдар болады (ұлттық тілдік сана). Демек, тілдік сана – бір уақытта әрі жеке, әрі қоғамдық құбылыс.

Тілдік сананың қызметтері де сан алуан. Зерттеушілер оның бірнеше негізгі функциясын көрсетеді: *бейнелеу қызметі* – санада әлемнің тілдік бейнесін құру, тілдік бірліктердің мағынасын және өзара байланысын бейнелеу; *бағдарлау қызметі* – қарым-қатынас барысында жағдаятқа сай тілдік құралдарды дұрыс таңдауға жол сілтеу; *интерпретациялау қызметі* – сөйлеушінің ойын, ниетін, көңіл күйін түсінуге көмектесу; *метатілдік қызметі* – тілдік құбылыстарды талдап-түсіндіру, тілге өзіндік рефлексия жасау; *реттеу-басқару қызметі* – тілдік әрекеттерді және сөйлеу процесін саналы түрде қадағалау. Осы аталғандар тілдік сананың адамның сөйлеу практикасына тікелей әсер ететін маңызды тетігі екендігін көрсетеді.

Жалпы қорытындылай келе, тілдік сана – бұл санада жинақталған тілдік әлем бейнесі туралы ақпараттар мен тілдік нормалардың жиынтығы және олардың санадағы вербалды көрінісі. Ол адамның сөйлеу, ойлау, таным процестерімен тығыз байланыста қалыптасады. Тілдік сана тек адам баласына тән (антропологиялық ерекшелік) және ол туғаннан бастап өмір бойы үздіксіз дамып, толығып отыратын динамикалық жүйе. Тілдік сана деңгейі әр адамда түрлі болуы мүмкін, дегенмен бір тілдік ортада өскен адамдардың санасында ортақ түсініктер мен сөз қолданыстар қалыптасады. Тілдік сана ұғымын нақтылау – когнитивтік лингвистика мен психолингвистиканың тоғысқан тұсы десек, оның қалыптасуы мен даму жолдарын түсіну тіл үйрету, екітілділік, аударма ісі сияқты практикалық салалар үшін де өте маңызды.

Тілді үйрету үдерісінде когнитивтік әдістерді қолдану – білім алушының тілдік материалды жай жаттап қоймай, оны түсініп, мағыналық жүйеге көшіруін көздейді. Дәстүрлі жаттау әдістерімен оқытылған тілдік үлгілер оқушыға белгілі бір дәрежеде қарым-қатынас жасауға мүмкіндік бергенімен, олар терең ұғынылған, жүйеленген білім қорына айналмайды. Мұндай дайын үлгілер тек қысқа мерзімге жадыда сақталып, саналы ой елегінен өткізілмей қолданылады[2]. Когнитивтік (танымдық) бағыт болса, керісінше, оқушының таным белсенділігін арттыру арқылы, оны дайын ақпараттың пассив қабылдаушысынан *белсенді ойланушы, талдаушы тұлғаға* айналдыруды мақсат етеді. Оқытушы таным процесіне жағдай жасап, оқушының өз концепциясын құруына мүмкіндік берсе, сол білім берік қалыптасады. Сондықтан тіл туралы мәліметті дайын күйінде беру емес, оқушының дербес ізденісі мен ойлауының нәтижесінде құрылуына жол ашу маңызды.

Когнитивтік әдістемені жаңа инновациялық үрдіс деп емес, адам миында білімнің табиғи қалыптасу заңдылығына негізделген тәсіл деп қарастырған

жөн. Зерттеулерге қарағанда, егер оқушының миына тек жаттанды құрылымдарды тоса берсе, бір мезеттен кейін оның танымдық тежелуі күшейеді. Керісінше, оқу процесінде оқушы *ақпаратты өзі қабылдап, өңдеп, қорытуға* жұмылса, яғни белсенді таным механизмі іске қосылса, білім анағұрлым нәтижелі қалыптасады. Мысалы, сабақ барысында жаңа тақырыпты түсіндіргенде мұғалім сұрақ қою, түрткі болу арқылы оқушының өзіне кейбір ережені немесе сөз мағынасын аңғартса, бұл – когнитивтік тәсілдің жемісі. Оқушыға дайын формуланы жаттатпай, оған қатысты деректерді көрсетіп, *ойланта отырып қорытынды шығаруға* жетелеу – танымдық белсенділікті тудыратын әдіс. Бүгінде білім беруде жиі айтылып жүрген сын тұрғысынан ойлау, белсенді оқу технологияларының түп негізі де когнитивтік психологияға барып тіреледі. Олар оқушының қызығушылығын оятып, өз ойын талдауына, жаңа ақпаратпен өзі жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Осының нәтижесінде білім әлдеқайда терең, жүйелі меңгеріледі.

Когнитивтік әдістерді пайдалануда ғылымаралық теориялар сүйеніш болады. Психологтар Ж. Пиаже мен Л.С. Выготскийдің зерттеулері білім алуудағы *ассимиляция және аккомодация* үдерістерін көрсеткені белгілі[2]. Ассимиляция – жаңа жағдайларды бұрынғы білім құрылымына сыйдыру, ал аккомодация – ескі түсініктерді жаңаша бейімдеу. Тілді үйрену барысында да оқушы бастапқыда өзіндегі бар білімге (ана тілі, дүниетанымы) сүйенеді, соның *prizması* арқылы жаңа тілдік мәліметті ұғады. Егер жаңа мәлімет бұрыннан қалыптасқан ұғымға сәйкес келмесе, *танымдық диссонанс* пайда болады. Когнитивтік тәсілдің міндеті – сол қайшылықтарды еңсеріп, жаңа құрылымды саналы түрде меңгеруге көмектесу. Мәселен, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқып отырған өзге ұлт өкілі өз ана тілімен жиі салыстырады; бұл салыстыру кейде жаңылысуға соқтырады (қазақ тілінің жұрнақ жалғау жүйесі, сөз реті ағылшын не орыс тіліндей емес, т.с.с.). Осындайда мұғалім грамматикалық категориялардың мағынасын, қызметін түсіндіре отырып, *саналылық компонентіне* сүйенгені дұрыс. Зерттеушілердің пайымынша, адам туған тілін табиғи жолмен, бейсаналы түрде үйренеді, өйткені бала үшін тіл үйрену – дүниені танумен қатар жүретін табиғи процесс. Ал екінші тілге келгенде, бұл үдеріс саналы оқу әрекетіне айналады, сондықтан грамматикалық құрылымды жүйелі түрде ұғындыру қажет. Яғни, когнитивтік әдісте ересек тіл үйренушінің тілдік санасын қалыптастыру тікелей нысанаға алынады: оқушы тіл ережелерін жаттап қана қоймай, олардың мән-мағынасын, қолдану логикасын түсінеді. Сол арқылы ғана шынайы коммуникативтік құзыретке қол жеткізу мүмкін болады.

Жалпы, когнитивтік тұрғыдан алғанда, тіл үйрену үдерісі – ақпаратты талдау, жүйелеу, ұйымдастыру, қолдану және автоматтандыру кезеңдерінен тұратын күрделі таным процесі. Оқыту барысында оқушы жаңа тілдік мәліметті өз ақылында алдымен талдап, оны бұрынғы білім қорымен байланыстырады (ассоциациялайды), белгілі бір логикалық жүйеге орналастырады, пайдалануға тырысады, нәтижесінде қайталанған тәжірибе арқылы дағдыға (автоматтанған білікке) айналдырады. Демек, когнитивтік әдістеме осы әрбір кезеңді тиімді іске асыратын тәсілдерді қарастырады.

Қазақ тілін меңгертуде когнитивтік бағытты ұстанған мұғалімдер оқытудың мазмұнына да, формасына да ерекше көңіл бөледі. Ең алдымен, оқу материалының мазмұны оқушының танымын дамытарлық, қызықты әрі мағыналы болуы шарт. Тілдік фактілерді байланыссыз тізбек ретінде емес, белгілі бір тұтас мағыналық *жүйе* ретінде ұсыну қажет. Мысалы, грамматиканы когнитивтік әдіспен түсіндіруде жеке сөйлемдерден гөрі жалпы сызбалар мен құрылымдарды пайдалануға болады. Грамматикалық немесе лексикалық құбылысты оқшау үйреткеннен гөрі, оны кең контексте, мағыналық өріс аясында көрсетсе, оқушының санасында тұтас картина қалыптасады. Ғалымдардың пікірінше, адам танымы бөлшектерді қабылдаудан гөрі, тұтастықты қабылдауға бейім. Сондықтан когнитивтік әдісте гештальт теориясының қағидалары басшылыққа алынады: білім шағын фрагменттер емес, мағыналық тұтас блоктар түрінде беріледі. Мысалы, қазақ тіліндегі *етістік жұрнақтарын* үйретуде оларды жеке-жеке жаттатудан гөрі, *семантикалық карта* етіп көрсете үйрету тиімді (етістіктің түрлері: салт – сабақты, болымды – болымсыз, етіс түрлері – өздік, өзгелік, т.б.). Оқушы сол картадан етістік жұрнақтары жүйесін бір көргенде-ақ тұтас қабылдайды, кейін қажет кезде қай жұрнақ қандай мағына беретінін оңай еске түсіреді. Осылайша, материалды құрылымдап беру – оқушы жадысының жұмысына сай келеді, ақпараттың есте берік сақталуына ықпал етеді.

Когнитивтік әдістердің тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін, бірақ барлығына ортақ нәрсе – оқушының белсенді ойлау әрекетін ояту. Солардың бірі – *ассоциация* тәсілі. Тілді үйренушінің жаңа сөзді оңай меңгеруі үшін оны өзіне таныс ұғымдармен байланыстыруға көмектесу керек. Мысалы, *visualization* (көрнекі бейнелеу) арқылы сөздің мағынасын түсіндірсе, ми оны жылдамырақ қабылдайды. Тәжірибелі ұстаздар *«когнитивтік әдістер – ассоциация мен визуализацияға негізделген тәсілдер»* деп атап, сабақта суреттер, сызбалар, эмоциялық қимылдар сияқты көрнекілік пен сезімді ұштастырған әдістерді жиі қолдануға кеңес береді[3,23]. Мұндай тәсілдер жаңа ақпаратты бірнеше арна арқылы (көзбен, естумен, сезінумен) қабылдауға жағдай жасап, тез әрі жеңіл түсінуге жол ашады. Мысалы, қазақ тілі сабағында *қимылдың өту сипатын* түсіндіргенде, мұғалім бір әрекетті түрлі қарқынмен (жай, жылдам) көрсетіп, “қозғалыс баяулап қалды – қозғалыс жылдамдады” деп айтады; оқушы бұл арқылы *«баяулау»*, *«тездеу»* сөздерінің мәнін нақты әрекетпен ұштастырып санасында бекітеді. Сол сияқты, кейбір дерексіз ұғымдарды түсіндіруде оқушылардың жеке өмірлік тәжірибесін еске түсірту, белгілі оқиғамен байланыстыру да ассоциациялық әдіске жатады.

Когнитивтік әдістеде *концептуалдық модельдеу* ерекше орын алады. Оқушының белгілі бір құбылысты терең ұғынуы үшін, ол құбылыстың негізгі мәнін құрайтын *тірек ұғымдарды* анықтап алған жөн. Сондықтан оқу материалын ұсынғанда негізгі концептілерді бөліп көрсету, оларды өзара байланысты диаграмма, сызба түрінде бейнелеу өте тиімді. Мысалы, *морфология* бөлімі бойынша *«сөз»* деген жалпы концептіні және оның түрлерін (сөз таптары: зат есім, етістік, т.б.) кесте етіп тақтаға іліп қоюға болады. Оқушы бұл концептуалдық сызбаны әр сабақта көре отырып, материалды бөлшектеп емес, тұтас құрылым түрінде қабылдайды.

Нәтижесінде санасында жүйелі, ұзақ мерзім сақталатын білім қоры қалыптасады. Кейін жаңа тақырыптар сол негізге қосылып отырады да, білім біртіндеп кеңейеді, бірақ бір жүйеден шықпайды. Концептуалдық диаграммалар ақпараттың жадыда *көшірме кодын* жасап, қайта жаңғыртуын жеңілдететіні тәжірибеде дәлелденген.

Сабақ барысында оқушыны зерттеуші позициясына қою да когнитивтік әдістердің бір үлгісі. Мұнда мұғалім ақпаратты өзі баяндап бермейді, керісінше түрткі сұрақтар қояды, тапсырмалар арқылы оқушыны шағын зерттеу жасауға итермелейді. Мысалы, жаңа мәтінді бергенде, алдымен ондағы таныс емес сөздерді оқушының өзі мәтіннің мағынасына сүйеніп болжауын сұрау – оның сол сәтте *мағыналық болжам* жасау, логикалық байланыс орнату қабілетін дамытады. Немесе, грамматиканы түсіндіргенде, ережені айтып бермей тұрып, бірнеше мысал сөйлем жазып, «бұл сөйлемдердегі ортақ заңдылықты тап» деп өтінсе, оқушы байқап көруге тырысады, таба алмаса, мұғалім бағыттайды. Осылайша, *эвристикалық әңгімелесу* арқылы оқушыға жаңалықты өзі ашқандай әсер беруге болады. Бұл әдіс білімді ішкі когниция процестері арқылы *“сіңіруге”* көмектеседі. Әрине, барлық ережені оқушы өзі ойлап табуы мүмкін емес, бірақ кейбір қарапайым тілдік заңдылықтарды өзіндік ой еңбегімен түсінген шәкірттің санасында ол білім тұрақты орнығады.

Оқушылардың *шығармашылық қиялын* жұмыс істетуде – танымға бағытталған оқытудың құрамдас бөлігі. Мысалы, эссе, хат, күнделік жаздыру, рөлдік драматизация жасау, пікірталас ұйымдастыру сияқты жұмыс түрлері оқушының тілдік материалды тек жаттап емес, өзінше қолдануына, сөздер мен тіркестерді мағыналық тұрғыдан өңдеп, ойын жеткізуіне жағдай жасайды. Бұл да когнитивтік әдістің коммуникативтік әдіспен үйлесім табатын тұсы болып табылады. Тәжірибелі педагогтер тез тіл үйренудің құпиясы – *оқушының сабаққа ынтасын арттыру, оның сыни ойлау стратегияларын пайдалану*, сондай-ақ коммуникативтік (қарым-қатынасқа бейім) және когнитивтік (ассоциация, визуализацияға негізделген) әдістерді кешенді қолдану екендігін айтады. Мысалы, қызықты мәтіндер талқылау, *«Егер мен ... болсам»* деген шартты тақырыптарға шағын шығарма жазғызу, түрлі өмірлік жағдаяттарға қатысты шешім қабылдау ойындарын ойнату – осының бәрі оқушының ойлау қабілетін дамытуға, тілді жаттығу нысанынан гөрі *ойлаудың құралы* ретінде сезінуіне әкеледі. Нәтижесінде оқушыда *тілдік интуиция* қалыптасып, жаңа материалды игеру жеңілдей түседі.

Жоғарыда аталған әдістердің барлығы түптеп келгенде қазақ тілін оқытуда тілдік сананы қалыптастыруға қызмет етеді. Оқушы тек ережені білу, сөйлемді аудару деңгейінен көтеріліп, қазақ тілінде *ойлай алу, өз көзқарасын білдіру, тілдік мәнді түсіну* деңгейіне ұмтылады. Мысалы, 6-7 сыныптарда бағдарламаға енгізіліп жүрген *«Тілдік қоржын»*, *«Ұлттық құндылық»*, *«Төрт тұлқ»* секілді танымдық тақырыптар оқушылардың когнитивтік қызығушылығын тудырып, оларды қазақ халқының мәдени концептілерін тануға жетелейді. Осы арқылы бала тек тілді үйреніп қана қоймай, сол тілде бейнеленген ұлттық дүниетанымды да игереді. Яғни тіл үйрену шынайы *таным үдерісіне* айналады. Бұл – когнитивтік әдістеменің басты жетістігі.

Қорыта келгенде, когнитивтік әдістер тіл үйренушінің ішкі ойлау механизмдерін іске қосу арқылы тілдік сананы қалыптастыруда және маңызды концептілерді түсіндіруде шешуші рөл атқарады. Когнитивтік лингвистика теориясы негізінде тіл – адам санасында білімді сақтаушы және өңдеуші құрал екені дәлелденді. Сондықтан тілді үйрету тек жаттығу мен жаттауға құрылмай, білім алушының *таным процесіне* сәйкестендіріле ұйымдастырылуы қажет. Мұндай оқытуда оқушы тілдік құбылыстардың мәнін өз ақыл-ой еңбегімен ұғып, жаңа ақпаратты бұрынғы білім қорымен байланыстырады, нәтижесінде жүйелі ішкі тілдік бейне қалыптастырады. Бұл – шынайы тілдік компетенцияның негізі.

Когнитивтік әдістерді қолдану қазақ тілін оқыту тәжірибесінде оң нәтижелер беріп келеді. Оқушылардың пәнге қызығушылығы артып, тілдік материалды тереңірек түсінуі, ұзақ уақыт есте сақтауы жақсаруда. Әсіресе, ассоциативті ойлау, визуализация, концепт карталарын жасау сияқты тәсілдер тіл үйренушілердің белсенділігін көтеріп, сабақтарды бірсарынды жаттығудан шығармашылық ізденіске айналдыруда. Сонымен бірге, тіл арқылы ұлттық мәдениетті меңгеру мүмкін болып, оқушылардың дүниетанымы кеңейеді.

Әрине, когнитивтік әдістемені толыққанды жүзеге асыру үшін мұғалімнен үлкен дайындық пен әдістемелік шеберлік талап етіледі. Дегенмен, оның жемісі де соған лайық салмақты болмақ: тілдік сана-сезімі қалыптасқан, тілді саналы меңгерген оқушы ғана оны өмірлік қажеттілік деңгейінде тиімді қолдана алады. Тілдік сана дамыған тұлға тілдің құрылымдық заңдылықтарын да, мән-мағыналық реңктерін де терең түсінеді, сол арқылы тілді тек коммуникация құралы емес, таным құралы ретінде де пайдалана алады. Ал бұл – қазіргі заманның көптілді, мәдениеті кең тұлғасын қалыптастырудың негізгі талаптарының бірі.

Әдебиеттер:

1. Ғалымова А. Ж. *Тілдік сананың ғылыми астары және ұғымдық сипаты* // Martebe.kz білім порталы, 2017. – URL: <https://martebe.kz/tildik-sanany-ylymi-astary-zh-ne-yymdy-sipaty/>
2. «Қазақ тілін оқытудың когнитивті бағыты» – Tilalemi.kz әдістемелік порталы, 09.08.2016. – URL: <https://tilalemi.kz/kz/method/qazaq-tilin-oqitudin-kognityvti-bagiti.html>
3. Жаманбаева Ж. Н. *Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана*. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНТАНЫМЫ: КӘСІБИ БІЛІМНІҢ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІСІ

А.Қ. Жасанова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің магистранты
Ақтөбе, Қазақстан

Қазіргі заманғы тіл білімінде когнитивтік бағыт пен терминология ғылымының тоғысуы – қазақ терминтанымына жаңа серпін берді. Ғылыми-техникалық прогрестің жеделдеуі, білім беру саласының мамандануы мен жаһандануы кәсіби тілдің, соның ішінде терминдердің маңызын арттыра түсті.

Осы ретте, кәсіби білім мазмұнының когнитивтік құрылымын түсіну мен оны тіл арқылы беру – терминтанудың жаңа бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл мақалада қазақ терминтануының когнитивтік негіздері мен кәсіби біліммен байланысы қарастырылады.

Термин – ғылыми немесе кәсіби ұғымның тілдік көрінісі. Ол жай ғана атау емес, белгілі бір ұғымдық құрылымды, танымдық жүйені бейнелейді. Когнитивтік лингвистика – адамның ойлау жүйесін, әлемді қабылдау ерекшеліктерін тіл арқылы зерттейтін ғылым саласы. Осы тұрғыдан алғанда, әрбір термин – белгілі бір концептінің тілдегі репрезентациясы (бейнесі). Қазақ тіліндегі терминдер де осы ұғымдық негізде қалыптасады. Ұлттық дүниетаным, тарихи-мәдени тәжірибе, дәстүрлі білім жүйесі – терминдердің мазмұнына әсер етеді. Қазақ терминологиясы ерте кезеңнен бастап осы кезеңге дейін әлі де зерттеліп келеді. Қазақ терминологиясының қалыптасуына көптеген ғалымдар тер төкті. Атап өтсек, тіл білімін ғылыми тұрғыда қалыптастырып, терминдерді ойластырған Ахмет Байтұрсынұлы, кандидаттық диссертациясын салалық терминологиядан, яғни өсімдік анатомиясы мен морфологиясы терминдерін зерттеуден бастаған, қазақ лексикасының терминденуін, қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік ерекшеліктерін, терминологияны дамытудың ғылыми қағидаттарын, терминжасам, терминалмасым, түркі тілдеріне ортақ терминқор қалыптастыру, терминдерді біріздендіру мәселелерін жан-жақты зерттеген [4, 10 бет] Шерубай Құрманбайұлы, Халықаралық терминдердің тілімізде қалыптасуы мен қолданылуына мән берген ғалымдардың бірі – Құдайберген Жұбанов, ғалымдар Әбдуәлі Қайдаров пен Өмірзақ Айтбаевтың да қосқан үлестері мол. Белгілі ғалымдар Ә.Қайдаров пен Ө.Айтбаевтың қазақ терминтану ғылымының тарихын сөз еткен мақалаларынан мынандай мәліметтерді кездестіруге болады: «Қазақ терминологиясының мәселесі ең алғаш рет 1924 жылы Қазақстанның сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өткен ғылыми қызметкерлердің республикалық бірінші съезінде кеңінен сөз болған. Мұндағы салиқалы әңгімелер термин жасау ісіндегі кейбір принципті мәселелерді күн тәртібіне шығарып пікір түйіндеуге мүмкіндік берген сияқты». Ал Шерубай Құрманбайұлы «Алаш және терминтану еңбегінде» жоғарыдағы ғалымдарымыздың пікірін нақтылай түседі. Ғалым Ш.Құрманбайұлы аталмыш еңбегінде былай дейді: «1924 жылы маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1-съезі» болып, онда қазақ терминологиясын қалыптасудың алғашқы қағидаттары бекітілді. Съезде терминологияны қалыптастырудың басты қағидаттары жөніндегі баяндаманы Елдес Омарұлы жасады. «Қазақша пән сөздер тақырыпты Елдестің баяндамасы» негізінде съез қаулы қабылдады». [4, 10 бет] Сол кезеңнен бері термин жасау ісі көтеріліп, осы күні термин сөздер кәсіби білімнің негізгі көздеріне айналды. Сондықтан да қазақ терминологиясын когнитивтік тұрғыдан зерттеу – тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени-танымдық процесті түсінудің де жолы.

Кәсіби білім – белгілі бір мамандыққа тән теориялық және практикалық ақпараттар жүйесі. Бұл жүйенің негізгі элементтерінің бірі – терминология. Әр салада (медицина, заң, педагогика, ақпараттық технология, техника, т.б.) өзіне

тән терминдер жүйесі қалыптасқан. Бұл терминдер бір-бірімен байланыса отырып, тұтас ұғымдық құрылым – фрейм түзеді. Фрейм кәсіби білімді құрылымдаудың когнитивтік моделін көрсетеді.

Қазақ тілінде терминжасам үрдісі бірнеше жолмен жүзеге асады:

- Төл сөздер арқылы («баламалық энергия» – «альтернативная энергия»);
- Кірме сөздерді бейімдеу арқылы («генетика» – «тұқымқуалаушылық», «инновация» – «жаңашылдық»);

- Семантикалық неологиялық тәсілдермен (бар сөзге жаңа мағына беру: «желі», «байланыс», «түйін» – IT саласындағы мағынада).

Кейбір терминдер ұлттық дүниетанымға негізделіп жасалады. Мысалы, «елтаңба», «тектілік», «жаралым» сияқты сөздер тек ғылыми ұғымды ғана емес, сонымен қатар ұлттық менталитетті де қамтиды.

- Когнитивтік ғылымда «фрейм» – белгілі бір білім аясындағы ұғымдардың жүйелі құрылымы. Фреймдік модель терминдердің мағыналық байланысын көрсетеді. Мысалы, «құқық» саласындағы фреймге мыналар кіреді: заң, бап, кодекс, азаматтық құқық, қылмыстық жауапкершілік, т.б.

Әрбір фреймнің өз ішкі құрылымы, мағыналық тармақтары, иерархиялық жүйесі болады. Бұл құрылымдар адамның санасында жинақталып, кәсіби білімді игеруге, оны меңгеруге әсер етеді.

Терминдерді когнитивтік тұрғыда зерттегенде, олардың «уәжділігіне» назар аударылады. Қазақ тіліндегі көптеген терминдер ұлттық болмыстан, дәстүрлі дүниетанымнан нәр алады. Бұл ерекшелік терминдерді ана тілінде жасаудың маңыздылығын көрсетеді. Мысалы, «тұқымқуалаушылық» термині – табиғаттағы құбылысты қазақ халқының дәстүрлі ойлау жүйесімен түсіндіруге талпыныс. Сол сияқты, «ұлттық қауіпсіздік», «бәсекеге қабілеттілік», «тұрақты даму» сияқты терминдер де заманауи ұғымдарды қазақы танымға бейімдеу арқылы жасалған.

Қазақ терминтанымын когнитивтік тұрғыда зерттеу – кәсіби білімнің табиғатын, оның ұғымдық құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Терминдер – тек атау ғана емес, олар – ұлттың ойлау жүйесінің, мәдени кодтарының, кәсіби танымының көрінісі. Сондықтан да терминологияны дамытуда когнитивтік тәсіл мен ұлттық танымды сабақтастыру – қазіргі қазақ тіл ғылымының басты бағыттарының бірі болуы тиіс.

Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы біріздендіру, стандарттау процестерінен өтеді. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы – тіл білімінің маңызды салаларының бірі. Қазақ терминологиясының кәсіби білімдегі көрінісі – ұлттық тілде сапалы білім беру кепілі. Терминдерді дұрыс қалыптастыру, біріздендіру және стандарттау – ғылым мен білімнің дамуына ықпал етеді. Әсіресе, техникалық және заманауи салаларда қазақ тіліндегі термин қоры үнемі жаңарып, жетілдіріліп отыруы тиіс. Кәсіби білім беру жүйесінде терминология үлкен рөл атқарады, өйткені әрбір салада нақты ұғымдарды дәл жеткізу – оқу процесінің сапасын арттырады. Терминология – ғылыми-техникалық, заң, медицина, педагогика және басқа да салаларда қолданыстағы ұғымдарды дәл әрі нақты жеткізудің негізгі құралы. Қазіргі таңда кәсіби білім беру жүйесінде қазақ терминологиясының рөлі артып келеді. Кәсіби білім беруде қолданылатын терминдер оқу бағдарламасының

мазмұнын түсіндіруде, оқытушы мен студент арасындағы ортақ түсінікті қалыптастыруда маңызды. Терминдерді дұрыс және тұрақты қолдану білім алушының ұғымды дәл меңгеруіне, сала бойынша терең білім алуына жол ашады. Педагогика ғылымында ұғымдарды дәл жеткізу өте маңызды. Орыс тілінен енген терминдерге қазақша балама жасалып, қолданысқа еніп келеді. Мәселен *оқыту әдістемесі, белгілі бір пәнді үйретудің, білім беру бағдарламасы жолдары, құзыреттілік, қызметті орындауға қажетті білім, білік, дағды*. Құқық саласында терминдердің нақты әрі заңдық тұрғыдан дәл болуы – әділеттіліктің кепілі. Мәселен *Конституция, қылмыстық құқық, қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді реттейтін құқық саласы, құқықтық жауапкершілік, заң бұзушылық үшін берілетін жаза*. Медицина – көпқабатты терминологиясы бар сала. Қазақша баламалар арқылы медициналық терминдер қолданысқа біртіндеп еніп жатыр. Мәселен *терапия, диагноз, анатомия*. Жаңа технологиялармен бірге тілімізге енген шет тілдік терминдер қазақшаланып, жаңа ұғымдар қалыптасуда. Мәселен *бағдарламалық қамтамасыз ету, компьютерлік бағдарламалар жиынтығы, аппараттық құралдар, бағдарламалау*.

Қазақ терминологиясының кәсіби білімдегі көрінісі – ана тіліміздің ғылым тіліне айналуындағы маңызды қадам. Бұл бағыттағы жұмыстар ұлттық тілдің беделін арттырып қана қоймай, заманауи білім мен ғылымды қазақ тілінде меңгеруге жол ашады. Терминдерді біріздендіру мен стандарттау арқылы біз сапалы білімнің іргесін қаласақ, кәсіби салалардағы қазақ тілінің қолдану аясын кеңейтеміз.

Әдебиеттер:

1. Сейілбекова, А. «Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік терминология». – Алматы, 2020.
2. Қайдар, Ә. «Тіл және этномәдениет». – Алматы: «Рауан», 1998.
3. Мамырова, М. «Салалық терминдердің когнитивтік негіздері». // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2021.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «», 2014 ж. - 952 бет.
5. https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-terminologiasynyn-tarixyna-qysqasa-solu__25577

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ: ТЫНЫШТЫҚБЕК ӘБДІКӘКІМҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ

А.О. Тоқсамбаева, Д.Д. Турсынова
«Шәкәрім университеті» КеАҚ,
Семей, Қазақстан

Қазақ поэзиясы – ұлттық дүниетаным мен рухани болмыстың көркем айнасы. Әдебиеттегі концептілер тек тілдік бейнелеу құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жады мен мәдени кодының сақтаушысы.

Рухани концептілердің поэзияда көрініс табуы – ұлттың дүниені қабылдау ерекшелігін, құндылықтар жүйесін айқындайтын маңызды көрсеткіш.

Қазіргі когнитивтік лингвистикада концепт ұғымы тіл, ойлау және мәдениеттің біртұтас құрылымын түсіндіретін негізгі категориялардың бірі ретінде қарастырылады. Ал лингвомәдениеттану ғылымы сол концептілердің мәдени-ұлттық семантикасына мән береді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ поэзиясындағы рухани концептілерді зерделеу ұлттық рух пен танымның сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Тыныштықбек Әбдікәкімұлы шығармашылығы – қазақ руханиятындағы тың құбылыс. Ақынның «Жан-ар» поэмасы мен басқа да лирикалық туындылары рухани ізденістерге, болмыстың мәнін ашуға бағытталған. Бұл шығармаларда «жан», «ар», «арман», «бостандық» сияқты концептілер ерекше семиотикалық өрнекке ие болып, когнитивтік және мәдени астарымен ерекшеленеді.

Зерттеудің өзектілігі – қазақ поэзиясында рухани концептілердің когнитивтік және лингвомәдени қырларын ашу арқылы ұлттық ойлау жүйесін, дәстүрлі құндылықтардың қазіргі әдебиеттегі жалғастығын көрсету.

Когнитивтік лингвистикада «концепт» ұғымы адамның ойлау жүйесіндегі күрделі білім құрылымы ретінде қарастырылады. Ал рухани концепт – адамның ішкі дүниесіне, ар-ұжданына, сеніміне, өмірлік құндылықтарына қатысты танымдық құрылым. «Жан», «ар», «рух», «тіршілік», «өлім» сияқты концептілер қазақ поэзиясында жиі көрініс табады. Бұлар ұлттық дүниетанымның негізін құрайтын мәдени-символдық категориялар.

А.Байтұрсынұлы тіл табиғатын бейнелеу қуаты арқылы сипаттап: «Тіл көрнекті болу үшін дерексіз нәрсе деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның сана-сезіміне келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек» [1] – деп көрсетеді. Бұл ой тілдің тек құралдық қана емес, сонымен қатар рухани концептілерді жеткізуші құдіретін дәлелдейді. Ғалымдар тілдің тек коммуникативтік қызметін ғана емес, сонымен бірге мәдени код ретіндегі табиғатын айқындайды. Мәселен: «Тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі... Тілде әр халықтың тарихы, өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр» [2]. Демек, тілдегі әрбір рухани концепт халықтың мәдени жадынан хабар береді.

А.Я. Гуревич мәдени концептілерді екі үлкен топқа жіктейді: философиялық мәнді категориялар (мезгіл, кеңістік, себеп, өзгеріс, қозғалыс) және әлеуметтік сипаттағы мәдени категориялар (бостандық, құқық, әділеттік, еңбек, байлық, жекеменшік) [3]. Ал В.А. Маслова үшінші бір топты – ұлттық мәдени категорияларды бөліп көрсетеді. Қазақ халқы үшін «жан», «тән», «ар» секілді ұғымдар осы ұлттық мәдени категорияларға жатады [4]. Осы тұжырымдардан көрінгендей, қазақ поэзиясындағы рухани концептілер – тілдің көркемдік қуатын ғана емес, сонымен қатар ұлттың дүниетанымдық, философиялық, мәдени негізін танытатын құбылыс.

Қазіргі қазақ поэзиясында рухани концептілерді ерекше көркемдікпен бейнелеген ақындардың бірі – Тыныштықбек Әбдікәкімұлы. Ақынның «Жан-ар» поэмасында «жан» концептісі қозғалыс пен адамзат тағдырының символы

ретінде бейнеленеді. Ал «ар» концептісі адамдық болмыстың өлшемі, имандылықтың бастауы ретінде көрініс табады.

Поэмада өмір мен өлім қарама-қарсы құбылыстар емес, біртұтас кеңістік ретінде бейнеленеді:

«Біздің ұғым – Өмір-Өлім...

Олар – менің қос бөлмем.

Өмір-Өлім – екі бөлмем.

Сырын өзім шешемін:

бір бөлмемде – қалам-қағаз, бір бөлмемде – төсегім» [5].

Мұндағы «қос бөлме» метафорасы когнитивтік модель ретінде өмір мен өлімді адамның рухани болмысының бөлінбес бөлігі деп тануға мүмкіндік береді. Бұл – қазақ дүниетанымындағы «өмір өткінші, өлім – мәңгілікке бастау» деген түсініктің көркем өрнегі. Үзіндіде өмір мен өлім қарама-қайшылық ретінде емес, бір-бірін толықтыратын, бір-бірімен сабақтас философиялық кеңістік ретінде бейнеленген. Ақын концептіні тілдік-метафоралық формада көрсетіп, рухани категорияны адам болмысының ажырамас бөлігі етіп танытады.

Ақын поэзиясынан «Ақын», «Мұң», «Арман», «Тағдыр», «Өлең» сияқты базалық рухани концепттердің концептосферасын байқауға болады.

Мәселен, ақынның:

«Білем өзім Жан мен Тәнді еліктірген Ес емін.

Ақын деген дауасызбын.

Күлкім – әке, шеше – Мұң...» [5].

Осы жолдарда «Ақын» концептісінің когнитивтік моделі көрініс табады. Мұнда ақын бейнесі дәстүрлі өнер иесі ғана емес, рухани жаралы, қоғамнан бөлектенген тұлға ретінде сипатталады. «Күлкім – әке, шеше – Мұң» метафорасы арқылы «Мұң» концептісі ашылып, қазақ менталитетіндегі мұңның қасиетті, киелі ұғым екені байқалады.

«Сен өзіңді өмір сүріп жүрмін дейсің, бейбағым.

Жақсы шығар, армандаумен айдалада қой бағу...

Арманда сен...

Ескертерім: армандау да – қауіпті!..» [5].

үзіндісінде «Арман» концептісі көрінеді. Қазақ дүниетанымында арман – болашаққа бастайтын күш. Алайда ақын арманды «қауіпті» деп бағалап, оның тағдырдан адастырушы қыры бар екенін меңзейді. Бұл когнитивтік тұрғыдан концептінің қарама-қайшылықты сипатын көрсетеді. Ал:

«Мен – мың өліп, мың тіріліп үлгеретін баламын.

Бір-бір тажал жұлдыз күтіп, тағдырлардың торабын...» [5].

деген жолдарда «Тағдыр» концептісі айқындалады. Мұнда «мың өліп, мың тірілу» метафорасы қазақ халқының тарихи жадымен байланыстырылады. Бұл – ұжымдық санадағы қасіретті тағдырдың символдық бейнесі. «Тажал жұлдыз» тіркесі – апат пен сынақтың ғарыштық деңгейде берілген лингвомәдени коды.

«Музыкамен ойлап көрсем,

сөйлеп көрсем Өлеңмен,

сыздап тұрған Ақылымнан дірдектен бір сор ақпақ!..» [5].

– «Өлең» концептісінің рухани мәні ашылады. Қазақ мәдениетінде өлең – тек сөз өнері емес, өмірді, болмысты танудың құралы, рухани ем. Ақын үшін өлең – ойлаудың, дүниені сезінудің басты тәсілі. Бұл ұлттық өнер мен рухани кеңістіктің тұтастығын көрсетеді. Осылайша, ақын шығармашылығындағы концептілер когнитивтік модель арқылы өрнектеліп, қазақтың дәстүрлі дүниетанымындағы рухани-мәдени кодтарды – тағдырға сену, мұңды қасиет тұту, арманға арқа сүйеу, өлеңді өмір мәнімен сабақтастыру – жаңаша қырынан танытады.

Қазақ дүниетанымында «Бостандық» ұғымы – ғасырлар бойы халық аңсаған ең басты рухани категориялардың бірі. Бұл ұғым тәуелсіздікке, әділетке, еркін өмірге деген арманмен сабақтас. Когнитивтік тұрғыдан «Бостандық» – адамның өмір сүру кеңістігін, таңдау еркіндігін, ойлау еркіндігін білдіретін күрделі концепт. Лингвомәдени тұрғыдан ол – халықтың тарихи тағдырында айрықша мағынаға ие, ұлттық рухтың тірегі. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы шығармашылығында «Бостандық» концептісі поэтикалық әрі символдық сипатта көрінеді. Ақын «Арман» мен «Бостандықты» егіз ұғым ретінде қарастырады:

«Ал, Аспанға тәуелді боп қалар болса БОСТАНДЫҚ,
жұлдыздарымен қоса қабат жұлып алам АСПАНДЫ!..
...АРМАНЫМЫЗ ғана біздің – ӨМІРДЕГІ ЕРКІНДІК!» [5].

Бұл жолдарда «Бостандық» – ғарыштық деңгейдегі ұғым. Ол тек саяси немесе әлеуметтік мәнде емес, ғаламдық құндылық ретінде бейнеленеді. Ақын еркіндікті аспанмен теңестіру арқылы оның шексіздігін, мәңгілігін көрсетеді. Сонымен бірге, «Бостандық» – жеке адамның да, тұтас халықтың да рухани мұраты. Мұнда ақынның философиялық ойы анық сезіледі:

- Жақсы шығар, армандаумен айдалада қой бағу...
- Арманда сен...
- Ескертерім: армандау да – қауіпті!..» алмайды.

Лингвомәдени тұрғыдан алғанда, қазақ мәдениетінде «бостандық» ұғымы еркіндік, азаттық, тәуелсіздік категорияларымен мәндес. Бұл ұғым жыраулар дәстүріндегі ұлт-азаттық рухтан бастау алады. Бұқар жырау «Басыңа бітер бостандық, Құдайдың берген несібі» деп, бостандықты халықтың тәңірден алған сыбағасы деп таниды. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясында «бостандық» ұғымы жаңа қырынан ашылады. Ол енді тек тарихи-күрестік ұғым емес, бүкіл адамзатқа ортақ ғарыштық категорияға айналады. Мұнда ақын еркіндікті шексіз аспанмен теңестіріп, адам болмысының ең биік құндылығы ретінде сипаттайды. Егер жыраулар үшін бостандық – ел мен жердің тағдырына қатысты болса, Тыныштықбек үшін ол адамның рухани азаттығы мен арманға адалдығы. Осылайша, қазақ әдебиетіндегі «Бостандық» концептісі тарихи сабақтастықпен дамып, жыраулардан бастау алып, Тыныштықбек шығармашылығында жаңа лингвомәдени және рухани-философиялық мазмұнға ие болды.

Қорытындылай келе, ақын шығармашылығындағы рухани концептілер – қазақ халқының рухани болмысын жаңғыртудың кілті. Олар поэзия арқылы ұлттық санаға әсер етіп, ұмыт қалған мәдени кодтарды қайта тірілтеді. Бұл

үрдіс әсіресе жастардың дүниетанымында ұлттық рухты қалыптастыруда маңызды

Қазақ поэзиясындағы рухани концептілер – ұлттық дүниетаным мен мәдени жадтың айнасы. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы шығармашылығын талдау барысында оның поэзиясында «жан», «ар», «рух», «арман», «бостандық» сияқты концептілердің терең философиялық әрі мәдени мәнге ие екендігі айқындалды. Бұл ұғымдар тек көркемдік бейне ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының тарихи жады мен рухани болмысын жеткізетін мәдени код ретінде қызмет етеді.

Когнитивтік талдау олардың санада метафоралық құрылым арқылы қалыптасатынын, ал лингвомәдени талдау ұлттық тілдік бейненің негізінде мәдени мағынаға ие болатынын көрсетті. Ақын шығармаларындағы рухани концептілер ұлттық рухты жаңғыртуға, дәстүр мен қазіргі заман арасындағы рухани сабақтастықты сақтауға ықпал етеді.

Сонымен, Тыныштықбек поэзиясы – рухани концептілерді когнитивтік және лингвомәдени тұрғыдан зерделеудің айқын үлгісі. Ол қазақ мәдениетінің терең қабаттарын ашып, ұлттық рух пен заманауи ойды тоғыстырған поэтикалық феномен.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы. «Ана тілі». 1992. – 448 б.
2. Колесов В.А. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник С-Петербургского университета, Сер 2, Вып. 3, 1992.
3. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры – М 1984, - 185 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учеб. пособие. Академия, 2001. – 208с.
5. Әбдікәкімұлы Т. Ақшам хаттары. – Алматы: ҚазҰПУ, 2016. – 120-121 б.

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ САЯСИ- ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

Б.А. Ердембеков, Б.Е. Салимжанов

«Шәкәрім университеті» КеАҚ

Семей, Қазақстан

Дулат Бабатайұлының шығармалары – халықтың сан қырлы тарихын, салт-дәстүрі мен тұрмыс-салтын, әлеуметтік ортаның саяси және рухани келбетін нақты әрі терең бейнелеген туындылар. Ол аласапыран, болашағы бұлдыр заманда өмір сүріп, өз ұстанымынан таймай, шындықты ашық айтып отырған. Заман шындығын дөп басып суреттеген, пікірін ашық білдірген, ел тағдырына алаңдаған күрескер ақын ретінде танылған. Оның поэзиясы көбіне әлеуметтік толғау сипатында жазылып, өзі өмір сүрген дәуірдің жағдайын шынайы суреттейді. Қоғамдағы өзгерістерге сыни көзбен қарап, оған қарсылық білдіріп отырған.

Дулаттың шығармашылығында ерекше орын алатын туындыларының бірі – «Еспембет» дастаны мен бірнеше өлеңдері. Бұл шығармалар ХІХ ғасырдағы

қазақ әдебиетінің құнды мұрасы саналады. Ол елге, туған жерге деген сүйіспеншілігін, езілген халықтың ауыр хәліне деген жанашырлығын өлеңдеріне арқау етті. Ақын халықты азаттық үшін күреске үндеп, ерлікке жігерлендірді. Оның бұл бағыттағы туындылары – терең әлеуметтік мәнге ие, тәрбиелік сипаты бар шығармалар.

«Еспембет» поэмасы Дулат Бабатайұлының шығармаларының ішіндегі ең күрделісі және оның әлеуметтік лирика, дидактикалық поэзияға ғана емес, сюжетті шығармаларға да шебер екендігін көрсетеді. Поэманың сюжеті: жетім өскен Еспембет нағашысының елінде жүруге арланып, ол өзінің туған жеріне кетуге рұқсат сұрайды. Нағашысы Қосайдың ұсынған сыйлықтарынан бас тартып, тек Ақбөрте тайды беруді сұрайды. Еліне (Найманның Сыбаны) келгесін, ағайындары онша елемейді. Арада үш-төрт жыл өтіп, Ақбөрте санаулы күліктердің бәйгесінен жалғыз келеді де оның бәйгесіне тізілген жүз тайлақты бес Сыбанның ұлына Еспембет бөліп беріп, өзінің ірілігін, мырзалығын танытады. Осы оқиғадан кейін көзге түсіп, ауызға ілігеді. Қаракерей Қабанбай, Байжігіт, Ақтамберді батырлар қалмаққа қарсы жасақ құрып қол жиғанда, жас жігіт Еспембет те бірге аттанады. Қалмақпен шайқасқан жерде, ұрысқа алты жүз рет кіріп, талайды тұралатқан тап сол күні жекпе-жекте қазақтан сегіз батырды бір өзі өлтірген қалмақтың батырына Еспембет жалғыз өзі қарсы шығып, қалмақ батырын өлтіріп, атын олжа етеді. Осыдан кейін қазақ қолы жөпелдемеде шабуыл жасап, қалмақтарды жеңіп еліне қайтады. Жасынан-ақ халқының жауына қару жасап, қызмет етсем деген тілегі орындалады. Сөйтіп, Еспембет «батыр» деген даңққа жетеді [1].

Дулат өз дәуірінің шындығын шынайы суреттеп, сол уақыттағы қоғамның жай-күйіне терең үңіле білген ақын. Ол елдің мұң-мұқтажын, арман-тілегін өлеңдеріне арқау етіп, өз азаматтық көзқарасын ашық білдірген. Ақын тек замандас оқиғаларды жырлап қана қоймай, солар арқылы маңызды әлеуметтік ой-толғамдар жасай білді. Осы қасиеті оны тек шебер ақын емес, терең ойлы, қоғам тағдырына алаңдаған ойшыл дәрежесіне көтерді.

«Кеудеме қайғы толған соң,

Тұнық жырмен жуынам...» – деп жырлаған Дулат ақынның мұңы – отарлық езгінің салдарынан ауыр халге душар болған қазақ халқының қайғысы. Ол өз ішіндегі зар-мұңын халықтың мұңымен сабақтастырып, сол қайғыны өлең арқылы сыртқа шығарды. Тұнық жыры арқылы Дулат елдің ішіне еніп, тамырын жайған жағымсыз мінездерді, келеңсіз құбылыстарды ашық сынады. Сонымен бірге, сол мінездердің ұнамсыз бейнесін айқын суреттеп, қоғамға ой тастай білді.

«Тегімді менің сұрасаң» деп басталатын өлеңінде:

Майырдың алса бұйрығын,

Борбайға қысып құйрығын,

Ел пысығы жортады-ай ..... , - десе, «Сүлейменге» деген өлеңінде:

Ұлық сықса ұлықты

Ұласып ештай былықты.

Атқа мінер ауылда,

Итше ілігіп ылықты..., - деп, отаршылдық билік жүйесімен елін сатқан атқамінерлер бейнесін жасайды. Дулат Бабатайұлы – қазақ әдебиеті тарихында ұлттық сананы биікке көтерген жаңашыл ақын.

Дулат Бабатайұлы өз шығармаларында ел билеушілерін – халықты қанаушы, зорлық пен озбырлық жасаушы ретінде бейнелейді. Ол ел ішіндегі әкімдерді тек әділетсіздігі үшін емес, сонымен қатар қазақ халқын патша үкіметінің отарына айналдыруға себепші болған сатқындар ретінде қатты сынға алады. «Бараққа», «Тырнақтай меңі болған соң», «Әуелгі қазақ деген жұрт», «Кеңесбайға», «Сүлейменге» сияқты өлеңдерінде Дулат ұлттық тілімен оларды аямай әшкерелейді. Сонымен қатар, ақынның туындыларында ел тарихының өнегелі тұстары, туған жерге деген терең сүйіспеншілік пен атақонысқа деген қимастық, болашаққа алаңдаушылық сезімі кеңінен көрініс тапқан [2].

Дулат Бабатайұлы қазақ халқының отарлық езгіге түсіп, күйзеліп бара жатқанын терең сезініп, осы қасіреттің басты себебі ретінде ел ішіндегі «жақсыларды» — билік басындағыларды қатты сынға алады. Ол оларды «күшіген ит», «қорқау қасқыр», «жемтікке қонған күшіген», «өлексе», «аузын бұған қой» сияқты ауыр теңеулермен бейнелеп, бар жағымсыздықты соларға телиді. Ақын халқының торғайдай тоз-тозы шығуының бірінші себебі – хандық биліктің жойылуы деп білсе, екіншіден – орыс патшалығының шұрайлы жерлерді тартып алып, халыққа алым-салықты ауырлата түсуі, бекіністер салып, бейбіт елді арандатуы деп есептейді. Мал шаруашылығымен күнелткен ел үшін жайылым мен қоныстың маңызы зор еді. Ал осы кең өрістерге орыс қалаларының орнауы халықтың тынысын тарылтты, тіршілігін тұралатып, күйзеліске ұшыратты. Дулат бұл әділетсіздікке тек мұңмен емес, ашу-ыза, кек, күйінішпен жауап береді. Ақын үшін жер – тек тіршілік көзі ғана емес, адамның кіндік қаны тамған, жанымен байланысқан ең қастерлі ұғым. Сондықтан да туған жердің тартып алынуы – елдің ғана емес, ақынның да жүрегіне түскен жара болды.

Дулат Бабатайұлы өз заманында үстем тапқа, әсіресе олардың қарапайым халыққа жасаған әділетсіздігі мен озбырлығына қарсы ашық күрескен алғашқы ақындардың бірі болды. Ол бұқара халықтың мұңын жәй ғана жалпылап жеткізумен шектелмей, үстем тап өкілдерімен бетпе-бет келіп, олардың озбырлығын нақты мысалдармен, аттарын атап, көздеріне тіке айтып, батыл сынады. Дулаттың бұл әрекеті — оның ақындық қана емес, азаматтық ұстанымының айғағы. Ол ел ішіндегі әділетсіздікті әшкерелеуден тайсалмай, билік иелерінің бетпердесін ашып, оларды халық алдында әшкереледі:

Жақсы болса ұлығы,
Өз елін жаудай таламас.

Қасқыр тартып, қан шықса,

Жаман ит кеп жей бере..., - деп жалпы қазақ ұлықтарын сыпыра сынға алады [3].

Дулат жыраудың өлеңдері отаршылдық езгіге қарсы халықтық ниеттен туғандықтан, ол ел әкімдерін сынағанда жай озбыр, зорлықшы, елді сорушы деп қана, сынамайды, қазақ елін патша өкіметінің езгіге салуына себепші, елді сатушылар деп сынады.

Дулат Бабатайұлының үстем тап өкілдері туралы көзқарасы — белгілі бір әлеуметтік топтың емес, бүкіл халықтың мүддесін көздеген терең танымнан туған. Ол таптық тұрғыдан ғана емес, жалпыұлттық, қоғамдық әділет пен азаттық тұрғысынан ой қорытып, халықтың мүддесін қорғай білді. Бұл тұста Дулат тек бай, би, төрені сынаумен шектелмей, елдің болашағына алаңдап, олардан үміт күтуді де тоқтатпағанын байқаймыз. Ол шындықты айтудан тайсалмаса да, кей тұстарда ел басшыларынан оң өзгеріс күтуді де доғармаған.

Ақынның «Сандықтас» өлеңінен алынған жолдар – сол дәуірдің ащы шындығын, саяси-әлеуметтік жағдайын, қорлық пен езгіден қажыған елдің халін нақты бейнелейді. Онда ханы опасыз, әйелі ақылсыз, батыры жігерсіз елдің сүреңсіз тіршілігі суреттеледі. Бұл — Дулаттың сол қоғамға деген ашынған көзқарасының көрінісі.

Дулат — өз заманының ақиқатын бүкпесіз айтып, отарлық езгінің елге әкелер зардабын терең түйсіне білген, шыншыл әрі көреген ақын. Ол — халқының жоғын жоқтаған, шындықты ту еткен, отарлық бұғаудағы елдің ауыр жағдайына жүрегімен қайғыра білген аса көрнекті ойшыл тұлға.

Дулат Бабатайұлы елінің басына түскен ауыртпалық пен отарлық езгінің зардабын терең сезініп, шарасыз күй кешкен ақын. Өз халқын басқыншы күшке қарсы қорғай алмағанына налиды. Ол өзін:

«Көл қорыған қызғыштай,

Сен десе салам байбалам» – деп сипаттап, халқы үшін жанын шүберекке түйіп, шырылдаған күйін бейнелейді.

Ақын заманының ауыр шындығын – ел ішіндегі түрлі әділетсіздік пен азғындықты ашық айтады. Халықтың шаруашылығы күйреп, адамзаттың ниеті мен пейілі бұзылып бара жатқанына күйінеді. Мұндай рухани және әлеуметтік күйреуге себеп болғандар – дүниеқоңыз байлар, мансапқа құныққан бекзадалар, ар-ұяттан безген пейілсіз адамдар, қулық пен сұмдыққа бой алдырған алаяқтар деп біледі.

Дулат бұл ойларын тек күйінішпен емес, ащы шындық пен уытты тіл арқылы жеткізе отырып, қоғамның дертін ашып көрсетеді. Оның өлеңдері – халықтың көзін ашуға, әділет үшін күреске үндеуге бағытталған азаматтық поэзияның айқын үлгісі.

Халық басына түскен ауыртпалыққа бұзақы шонжарлар мен құлқынқұмар қу-сұмдар жауапты дей келіп, ақын халқының қайғысын ойлап егіле-төгіле жыр шертеді:

Елді бастар ер қайда?

Аға сұлтан абызар.

Еліңді қамап көрге айдар

Барсакелмес жерге айдар.

Күш кеткен соң қолыңнан

Зарлаудан, сарнау не пайда?!-

деп, «Елге қиын-қыстау шақ келгенде сенім артар кім бар?» деп сұрақ қойып, оның жауабын аға сұлтан мен абыздан таба алмай, тек күрестің өзінен көреді.

Елді басқаратын, жол көрсететін шынайы азаматтар жоқ болып, олардың орнын енді тек өз мүддесін ғана ойлайтын, өлексе іздеп, шуылдақ жаман

қарғалар сияқты әлсіздер басып алып жатыр деп Дулат мұңаяды. Ақшалай алым-салыққа көшкен кезеңдегі бұзылған молдалар, имандылар мен байларды сынға алуда ақынның батылдығы ерекше көрінеді. Ол молдалардың жаман әрекеттерін, дінді өз пайдасына пайдаланып, елді алдап жүрген зұлымдықтарын ашық көрсетеді.

Қорыта айтарымыз, Дулат Бабатайұлы шығармашылығында ең көп қозғалған тақырып – туған жерге деген махаббат пен сағыныш. «Сандықтас», «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Сауыр жерден айрылып», «Ата қоныс Арқадан» сияқты өлеңдерінде туған мекеннің қасиеттілігіне, ол жат қолдарға көшкеніне терең өкініш пен сағыныш сезімі айқын көрінеді. Ақынның ғибратты ойлармен өрілген өлеңдері мен толғаулары шыншылдық пен адалдыққа толы. Қазақ халқының қуанышы мен қайғысын қара өлеңге сыйғызған Дулат Бабатайұлының саяси-әлеуметтік лирикасы дәуірдің қайшылықтарын айқын жеткізіп, тарихи оқиғаларға нақты әрі өміршең сипат береді. Оның шығармалары – сол кезеңнің шынайы көрінісі, халықтың жан сырын жырлаған құнды мұра.

Әдебиеттер:

1. Раев Қ. Дулат Бабатайұлы шығармалары мен тағылымы. Алматы: «Раритет», 2003. – 288 б.
2. Пертаева. Э. Дулат Бабатайұлының ақындығы. Алматы: «Жазушы», 2000. – 240 б.
3. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. Алматы. «Ғылым», 1983. – 236 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЛИНГВОМӘДЕНИ БАҒЫТТА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Л.К. Кастуганова

Орал қаласы №26 жалпы орта білім беретін мектебі

Орал, Қазақстан

Қазіргі білім берудің маңызды мақсаттарының бірі-балаға оқытылатын пәндер бойынша белгілі бір білім беру ғана емес, сонымен бірге қоғамда өмір сүруге, қарым-қатынас жасауға, алған білімдерін практикада қолдануға қабілетті функционалды сауатты тұлғаны тәрбиелеу. Оқу сауаттылығы мен функциоанлдық сауаттылық тілдік дағдыларды тиімді қолдану арқылы мәтінмен жұмыста қалыптастады.

Тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы. Тіл өз халқының мәдениетін, өркениетін, әлеуметтік құрылысын, дүниетанымын бейнелеп қоймай, келер ұрпақты қалыптастыруда маңызды және шешуші рөл атқарады. Адам баласының таным түсінігі толысқан сайын санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Ақиқат дүниенің кез – келген үзігінің денотаты мен жағдаяттары тіл арқылы санада таңбаланып сақталады және жұмсалады. [1,18]

Мәтінмен жұмыс барысында лингвомәдениеттану қағидаларын қолдану оқушылардың немесе студенттердің тілдік құзыретін ғана емес, ұлттық дүниетанымын да тереңдетуге мүмкіндік береді. Тіл – ұлтымыздың қазынасы, халық тілі-сол халықтың шынайы болмысының айнасы. [2,21]

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, ұлттың мәдени кодын тіл арқылы тану жолдарын зерттейтін ғылым.

Мәтінмен жұмыста лингвомәдениеттану жұмыстарын тиімді ұйымдастырудың негізгі бағыттары:

Мақсат қою

Негізгі мақсат: мәтін арқылы ұлттық-мәдени құндылықтарды ашу, тілдік бірліктердегі мәдени ақпараттарды жинақтау, саралау, зерделеу.

Мәтінмен жұмыс барысында лингвомәдениеттану жұмысты дұрыс ұйымдастыру үшін төмендегі кезеңдер мен әдістерді ескеруге болады:

1. Мақсат пен міндеттерді айқындау

Мәтінді талдау арқылы қандай мәдени-тілдік құбылысты зерттегіңіз келетінін анықтау.

Мысалы: ұлттық дүниетаным, салт-дәстүр, этномәдени лексика, фразеология.

2. Мәтінді таңдау және дайындау

Зерттеу тақырыбына сай көркем, публицистикалық немесе ауыз әдебиеті үлгілерінен мәтін іріктеу.

Автор, дәуір, жанр ерекшелігін ескеру.

3. Лингвомәдени бірліктерді анықтау

Мәтіндегі мәдени мағынасы бар тілдік бірліктерді белгілеу:

Ұлттық-мәдени реалийлер: киім, тағам, дәстүр, ұлттық ойын атаулары.

Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер: ұлттық дүниетаным көрінісі.

Тарихи-мәдени атаулар: көне топонимдер, этнонимдер, антропонимдер.

Когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану – қазіргі тіл біліміндегі өзара байланысты екі бағыт. Екеуі де тілді тек грамматикалық жүйе емес, мәдени-танымдық құбылыс ретінде зерттейді. Төменде мәтінмен жұмыс тұрғысынан олардың негізгі қырлары көрсетіледі.

1. Когнитивті лингвистика және мәтін

Когнитивті лингвистика – тілдің адам санасымен, ойлау үдерістерімен байланысын зерттейтін бағыт.

Мәтінді зерттегенде ол:

Концепт ұғымына сүйенеді – белгілі бір мәдени қауымға ортақ менталды бейне (мысалы: «жер-ана», «қонақжайлық»).

Фрейм, сценарий, скрипт сияқты когнитивтік модельдер арқылы мәтіндегі оқиғалардың қалай ұйымдастырылғанын түсіндіреді.

Мәтіндегі метафоралар мен бейнелерді адамның дүниетанымын бейнелейтін когнитивтік механизм ретінде қарастырады.

Мәтінмен жұмыс үлгісі:

– Көркем шығармадағы табиғат суреттерін концептуалдық талдау (мыс., «көшпелі кеңістік» концепті).

– Публицистикадағы саяси метафораларды (мыс., «экономикалық дағдарыс – дауыл») танымдық тұрғыдан сипаттау.

2. Лингвомәдениеттану және мәтін

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, ұлттық-мәдени кодтарды тілдік деректер арқылы зерттейтін ғылым.

Мәтін аясында ол:

Ұлттық болмыс пен мәдени құндылықтарды жеткізетін тұрақты тіркестерді, фразеологизмдерді, символдық сөздерді талдайды.

Әдет-ғұрып, дәстүр, дүниетаным көріністерін тілдік бірліктер арқылы ашады.

Мәтіндегі мәдени коннотацияны, ұлттық стереотиптерді айқындайды.

Мәтінмен жұмыс үлгісі:

– Қазақ фольклорындағы «қонақ күту» дәстүрінің тілдік көріністерін сипаттау.

– Мақал-мәтелдер арқылы қазақ халқының табиғатқа көзқарасын зерттеу.

3. Екі бағыттың тоғысуы

Когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану мәтінді:

Ұжымдық сананың айнасы ретінде,

Ұлттық мәдениеттің коды ретінде,

Танымдық модельдердің бейнесі ретінде қарастырады.

Осылайша мәтінді талдау барысында:

Когнитивті тәсіл – ойлау мен концепт құрылымын ашады.

Лингвомәдени тәсіл – ұлттық-мәдени мазмұнын көрсетеді.

Мәтінмен жұмыста когнитивті лингвистика – адамның дүниетанымдық модельдерін, ал лингвомәдениеттану – ұлттық-мәдени реңктерді түсіндіру үшін қажет. Екі ғылымның үйлесімі мәтінді тереңірек, көпқабатты деңгейде талдауға мүмкіндік береді.

Адамзат тіршілігінің ең басты құралы деп танылатын тіл болмысына зер салу, сөз мағынасын халықтық таным тұңғығынан өрбіту, тіл тарихын адамның қабылдау, пайымдау, ойлау тарихымен ұштастыру, дәстүр мен жаң ашылдық үдерістерін танымның динамикалық табиғатымен үйлестіру, сол арқылы универсалды, яғни барша жұртқа ортақ ұстанымдарға қол жеткізу қазақ тілінің өрісін кеңейтуге, оркениетті мемлекеттің қоғамдық -әлеуметтік мүмкіндігін арттыруға әсер етері хақ. [5,4]

Мәтінмен жұмыс жүргізу- тіл үйретудегі негізгі және басты бағыттардың бірі. Өйткені оқушы мәтін бойынша тақырып негізінде білімін толықтырады. Мәтін негізінде монолог қалыптастады, мәтін мазмұны негізінде диалогті жүзеге асыра біледі. Ал монолог пен диалог- тілді үйретудегі коммуникативтік құзыреттіліктің басты элементтері.

Мәтінмен жұмыс- функционалдық оқу дағдыларын дамытудың негізгі тәсілі.

Дәстүрлі білім беруде ертеден-ақ мәтіннің үш түрі ұсынылады: баяндау (әңгімелеу), сипаттау, пайымдау.

Осындай үш түрге бөлінуі мәтінде көзделген негізгі мақсат пен сөз саптау тәсілімен байланысты.

Жұмыс барысында талдау, салыстыру, жинақтау, зертеу әдістері қолданылып, тақырыптың практикалық маңыздылығын арттыруға септігін тигізеді. Мәтіннің қызметін таныту- оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауының бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді.

Жалпы тәжірибеде мәтінмен жұмыс барысы келесі кезеңдерді қамтиды.

- Мәтінмен таныс болғанға дейінгі жұмыс (сөздікпен жұмыс)
- Мәтінмен тікелей танысу жұмысы (оқу, талдау, сұрақтарға жауап беру)
- Мәтінмен таныс болғаннан кейінгі жұмыс (мәтін мазмұны бойынша тапсырмаларды орындау).

Бірінші кезеңде сөздікпен жұмыс жүргізу, сөз тіркесін, сөйлемдер құра отырып, жаңа сөздерді барынша есте сақтауға тырысу, сурет бойынша жаңа сөздерді табу тәрізді жұмыс түрлері жүргізіледі.

Екінші кезеңде мәтін оқу арқылы оқушылардың тілдік норманы сақтау, орфоэпиялық нормаларды басты назарда ұстау, мәтін мазмұнын түсінуге тырысуға бағыттау жұмыстары жүзеге асырылады.

Мәтінмен таныс болғаннан кейін алған түсініктерін бекіту, есте сақтау, монолог пен диалог дағдысын дамыту үшін алуан түрлі тапсырмаларды қолдануға болады. Әрине, тапсырмалардың қарапайымдылығы мен күрделілігі оқу сатысына, оқушының жас ерекшелігіне байланысты. Сонымен бірге тапсырма мазмұны мұғалімнің қандай мақсатты көздеуіне де тікелей байланысты болады.

Мәтінмен жұмыс оқушылардың бойында тілдік сезімді дамытады, грамматикалық, стилистикалық және сөйлеу қателіктерін жоюға ықпал етеді, көркем шығармалардың стилистикалық-семантикалық қабылдауын едәуір тереңдетеді, дәлелдеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді: мәтін авторымен дұрыс, дәлелді диалог құра білу, өз ұстанымын сенімді түрде дәлелдеу.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда алдымен оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру үшін оңайдан қиынға, қарапайымнан күрделіге қарай мәтінмен жұмыс түрлерін тілдік дағдылар нешінде ұйымдастырған тиімді. Мысалы, Көз жүгірте, шолу жасай отырып оқу.

Мәтіннің тақырыбы мен бастапқы бөлігіне сүйене отырып, оқиғаның дамуын болжау.

Мәтіннің негізгі ойы мен бөліктерін анықтай отырып оқу.

Ақпаратты табу үшін оқу, қызығып оқу және өз көзқарасын айту үшін оқу, мәтінге ауызша және жазбаша шолу жасау.

Мәтінмен жұмыс- функционалдық оқу дағдыларын дамытудың негізгі тәсілі. Жұмыс барысында талдау, салыстыру, жинақтау, зертеу әдістері қолданылып, тақырыптың практикалық маңыздылығын арттыруға септігін тигізеді. Мәтіннің қызметін таныту- оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауының бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді.

Мәтінмен жұмыс істеу оқушылардың білімін қалыптастыруда, функционалды сауаттылығын артыруда маңызды жұмыс болып табылады.

Мәтінмен жұмыс істеуде:

- ✓ мәтіннен ақпарат алып, оған тақырып қою;
- ✓ мәтіннің жалпы мағынасын беретін тезис құрап жазу;
- ✓ графиканың негізгі бөліктері мен картаның, суреттің мақсатын түсіндіру;
- ✓ салыстыру және мәтіннің сипаты мен түрін анықтау.

Мәтіннен ақпарат табу үшін оқушы мәтінді оқи отырып, оның негізгі бөліктерін айқындап, ондағы айтайын деген негізгі ойды табады. Сонымен бірге мәтіндегі түрлі ақпаратты салыстырып және қарама-қарсы қойып, тезистер арқылы қорытындылар жасайды. [6,12]

Негізгі мәтін- оқулықтың ядросы. Ол меңгерілуге тиісті курстың бағдарламалық материалының логикалық жағынан байланысқан, жүйелі түрде баяндалуы болып табылады.

Когнитивті лингвистикада тіл мен таным бірлікте қаралады. Таным мәтінмен жұмыста мағынаны тану арқылы жүзеге асады. Мәтінмен жұмыс жасау оқушылардың сөйлеу дағдыларын, зейінін дамытуға, оқуға деген құштарлығын дамытуға, коммуникативті дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, ана тілін әр түрлі салаларда және оны қолдану жағдайларында еркін меңгеруді қамтамасыз етеді; оқушылардың сөздік қорын және сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын байытады; сөйлеу қарым-қатынасы мен өзара түсіністікке дайындығы мен қабілетін, сөйлеуді өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін дамытады.

Әдебиеттер:

1. Э.М.Самекбаева «Когнитивтік лингвистика» Семей. 2015ж.
2. Манкеева Ж. «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» //Тілтаным 2001, №4 39-436.
3. Әбікенова Г.Т. «Когнитивті лингвистика» Оқу құралы. Семей 2008. 118-б.
4. Қордабаев Т. Қалиев Ғ. «Жалпы тіл білімі» Алматы 2004ж.
5. Э. Оразғалиева «Когнитивтік лингвистика:қалыптасуы мен дамуы» Алматы 2004ж.
6. Базилбаева К.М. «Мәтінмен жұмыс жасау методологиясы» 2023ж.

КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Сарсенбаева С.Ш.
№12 орта мектеп КММ
Ақтөбе, Қазақстан

Тіл – ұлттың рухани коды болып табылады, ал оны меңгеру мен қолдану мәдениеті әр жас ұрпақтың тұлғалық, әлеуметтік және мәдени дамуына шешуші әсер етеді. Қазіргі білім беру процесінде тіл мәдениетін қалыптастыру оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, танымдық қабілеттерін жетілдірудің негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан қарағанда, көнерген сөздерді үйрету тек тіл білімінің тарихи саласын меңгерумен шектелмей, оқушылардың тілдік сезімін, сөздік қорын және сөйлеу мәдениетін дамытуға қызмет етеді.

Қазақ тілінің тарихи-мәдени қабаттарын таныстыру – тіл мәдениетін қалыптастырудағы маңызды бағыттардың бірі саналады. Бұл бағытта көнерген сөздер ерекше лексикалық бірлік ретінде оқушының тілдік және танымдық дамуына зор үлес қосады. Көнерген сөздер – халықтың өткен өмірі, тұрмыс-салтын, дүниетанымын және рухани мәдениетін көрсететін маңызды тілдік деректер болып табылады. Олардың көмегімен оқушылар тілдің тарихи кезеңдеріндегі ерекшеліктерін ғана емес, сөзге деген жауапкершілікті де меңгеріп, сөйлеуді дұрыс, дәл және мәдениетті ұстауға дағдыланады. Мұның бәрі тіл мәдениетінің негізгі белгілерінің бірі болып табылады.

Тіл мәдениеті дегеніміз – сөйлеу барысында сөздерді орынды, әсерлі, мағыналы әрі тіл нормасына сай қолдану қабілеті. Көнерген сөздерді меңгерту арқылы бұл қабілетті дамытудың бірнеше ғылыми негіздері бар. Біріншіден, бұл сөздер оқушының сөздік қорын кеңейтеді, екіншіден, тарихи-мәдени санасын дамытады, үшіншіден, сөздердің стильдік реңін ажырата білу дағдысын қалыптастырады. Мәселен, «сәукеле», «ханзада», «сардар», «шідер», «жарлық», «мәслихат» секілді сөздер тарихи және әлеуметтік контексте ғана толық мағынаға ие бола алады. Оқушы мұндай сөздердің мағынасын түсіне отырып, оны қазіргі тілмен салыстырып, сөйлеу барысында стильдік дәлдікке мән бере бастайды. Бұл тілдік талғамның және сөз мәдениетінің көрсеткіші.

Көнерген сөздерге негізделген тапсырмалар оқушылардың когнитивтік ойлауын, тілдік интуициясын, сөйлеу эстетикасын дамытуға ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар тек лексикалық біліммен шектелмей, тарихи, мәдени, көркемдік дүниетанымды да бірге дамытады. Мәселен, оқушыларға көнерген сөздердің мағынасын ашу, оларды қазіргі сөздермен салыстыру, мәтіннен табу, сөйлем құрау, шығарма жазу секілді тапсырмалар беруге болады. Сонымен қатар оқушыларға көне сөздерді қолдана отырып, шағын көркем мәтін құрату немесе тарихи рөлдік ойындар арқылы кейіпкердің атынан сөйлеуге мүмкіндік жасау – тіл мәдениетін қалыптастыруда тиімді әдіс. Бұл оқушылардың сөздік қоры мен сөйлеу қабілетін байытып қана қоймай, сөз мағынасына терең бойлауын, тарихи тілдік контексті түсінуін қамтамасыз етеді.

Көнерген сөздерді меңгерту арқылы оқушылардың сөйлеу әдебі мен сөзге жауапкершілікпен қарау көзқарасы қалыптасады. Бұл тіл мәдениетінің этикалық қыры. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамында қолданылған «кұда», «төркін», «ата-баба», «ұлық», «жарлық» секілді сөздер тек атау емес, белгілі бір әдеп, рәсім, қатынас түрін де білдіреді. Мұндай сөздерді оқыту оқушыларды тек ақпаратпен қаруландырмайды, оларды ұлттық сана мен тілдік тәрбие тұрғысынан қалыптастырады. Яғни, көнерген сөздер арқылы оқушы тек сөйлеуді емес, сөйлеудің мәдениетін, мәнерін, астарлы мағынасын игереді.

Психолингвистикалық тұрғыдан алғанда, көнерген сөздерді меңгеру оқушының тілдік есте сақтау, ассоциативті ойлау, семантикалық талдау қабілеттерін дамытады. Бұл өз кезегінде оқушының жалпы коммуникативтік мәдениетінің жоғарылауына әкеледі. Оқушы көнерген сөздердің мағынасына үңіле отырып, оның қолданылу аясын, маңызын түсінеді. Соның негізінде сөзді саналы қолдану дағдысы қалыптасады. Бұл тіл мәдениетінің функционалдық аспектісімен тығыз байланысты.

Сондай-ақ көнерген сөздерді оқыту оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға үлкен әсер етеді. Мұғалім оқушыларға көнерген сөздерді қатыстырып, көркем сипаттама жасау, кейіпкер бейнесін ашу, тарихи оқиғаны сипаттау сияқты тапсырмалар бере отырып, олардың тілдік креативтілігін дамыта алады. Мысалы, «бәйбіше» сөзіне сипаттама беріп, оны қазіргі өмірмен байланыстыру, «хан» сөзі арқылы мінездеме жазу, «жырау», «батыр» сияқты сөздерді қатыстырған мәтін құрау – оқушыны тек сөз қолдануға емес, мағыналық дәлдікке, бейнелілікке, стильдік үйлесімге баулиды.

Көнерген сөздерді меңгеру барысында оқушы тек сөздің мағынасын емес, сол сөз арқылы берілген тарихи, әлеуметтік және мәдени ақпаратты да таниды. Бұл – тіл арқылы таным әрекетінің жүзеге асуы. Мұндай жұмыс оқушының когнитивтік белсенділігін арттырып, тілдік және тілтанымдық рефлексияны қалыптастырады. Оқушы көнерген сөздердің мәнін түсініп, оны қазіргі әдеби тілмен салыстыра отырып, сөйлеу барысында дәл, әсерлі әрі мағыналы сөз таңдай алуға үйренеді. Осылайша, тілдік талғам қалыптасады. Тілдік талғам – тіл мәдениетінің негізі. Сонымен қатар көнерген сөздер оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың да пәрменді құралы. Мысалы, көнерген сөздерді қатыстырып шығарма жазу, тарихи көрініс құрау, диалогтар құрастыру, мәтіндермен жұмыс істеу – баланың ойлау қабілетін арттырып, тілдік құралдарды стильдік мақсатта қолдануға үйретеді. Мұндай тапсырмалар оқушылардың тілдік санасын дамытып, сөзге жауапкершілікпен қарауға үйретеді. Сөйтіп, оқушы тек грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлеп қоймай, мағыналық дәлдікке, әсерлілікке, мәнерлілікке де мән бере бастайды. Бұл – сөйлеу мәдениетінің жоғары деңгейі. Бұған қоса, көнерген сөздерді меңгеру оқушыларда ұлттық құндылықтарға деген құрметті қалыптастырады. Олар бабалар тіліне ден қойып, өздерінің ұлттық тамырларына жақындай түседі. Бұл тілдік-мәдени сабақтастықты қамтамасыз етеді. Тіл мәдениетін қалыптастыруда тек тілдік материал жеткіліксіз. Оқушы оны саналы түрде түсініп, тарихи-мәдени контексте қабылдауы қажет. Көнерген сөздер осы міндетті атқара алады. Олар тек сөз емес, олар – тарих, мәдениет, ұлттық сана.

Көнерген сөздер – тек тілдің тарихи қабаты ғана емес, оқушының тіл мәдениетін дамытуға бағытталған тиімді әдістемелік құрал. Олар арқылы оқушының сөйлеу мәдениеті, сөздік қоры, стильдік сезімі, тарихи-мәдени танымы, тілдік талғамы қалыптасады. Бұл бағыттағы жұмыстарды жүйелі, мазмұнды, сабақтастықпен жүргізу – қазіргі білім беру үдерісінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Демек, көнерген сөздерді тиімді оқыту тіл мәдениетін қалыптастырудың пәрменді жолы болып қала береді.

Көнерген сөздерді оқыту – қазақ тілінің тарихи даму сатыларын оқушыға түсіндірудің, тілдік сананы кеңейтудің және ұлттық танымды қалыптастырудың маңызды бір саласы. Бұл бағытта оқытушы тек тілдік мазмұнмен шектелмей, тарихи, мәдени, әдеби контекстерге сүйене отырып кешенді әдістерді пайдалануы қажет. Өйткені көнерген сөздер – ұлттық болмыстың тілдік көрінісі, рухани жадының көркем коды.

Көнерген сөздерді қолдануда түрлі әдістерді пайдалануға болады. Соның ішінде тарихи-контекстік талдау әдісі көнерген сөздердің мазмұнын түсіндіруде негізгі тәсіл болып саналады. Бұл әдіс бойынша сөз тек мағыналық жағынан емес, тарихи-әлеуметтік маңызы тұрғысынан да қарастырылады. Мәселен, “хан”, “би”, “жарлық”, “нөкер”, “орда”, “сауыт”, «қанжар» сияқты сөздер оқушыларға тек номинативті бірлік ретінде емес, белгілі бір дәуірдегі саяси-әлеуметтік жүйенің элементтері ретінде ұсынылады [1]. Мұндай тәсіл оқушыға тарихи оқиғалар мен тілдік деректердің байланысын ұғынуға мүмкіндік береді. Сыныпта мұндай сөздер мәтіндік талдауға салынып, оқушылар сол дәуірдің ерекшелігін түсініп, қазіргі қолданыспен салыстырады. Бұл әдіс тілдің тарихи сабақтастығын ұғынуға ықпал етеді.

Көркем мәтінмен жұмыс – көнерген сөздердің көркемдік мәнін ашуға бағытталған тиімді әдіс. М.Әуезовтің, І.Есенберлиннің тарихи романдарындағы немесе жыраулар поэзиясындағы лексикалық бірліктер – тілдің көнерген қабаттарын танытатын маңызды дереккөздер. Мәселен, “сәукеле”, “ақ отау”, “жамбы ату”, “жарлық” сияқты сөздерді оқушы мәтіннен анықтап, олардың мағынасын, қолдану орнын, стильдік рөлін, тарихи-көркем контекстен бөліп талдай алады [2]. Мұндай жұмыс оқушыны тілдік талдауға ғана емес, мәдени, көркемдік және тарихи ойлау жүйесіне жетелейді.

Салыстырмалы талдау әдісі көнерген сөздердің қазіргі тілдегі баламасымен, синонимдерімен немесе семантикалық өзгерістерімен салыстыру арқылы оқытуды көздейді. Бұл әдіс оқушыға тілдік жүйенің дамуын, мағына трансформациясын, сөздердің қызметтік өзгерістерін ұғынуға жол ашады. Мысалы, “шақша” (бас киім), “сауын айту” (жариялау), “шаһар” (қала), “желпен” (жеңіл бас киім) сөздері қазіргі нұсқаларымен салыстырылып, мағыналық эволюциясы көрсетіледі [2]. Бұл оқушының талдау және қорытынды жасау қабілетін дамытады. Қазақ тілінің бай сөздік қоры – ұлт тарихының, мәдениетінің, дүниетанымының айнасы. Осы байлықтың бір саласы – көнерген сөздер, яғни архаизмдер мен тарихи сөздер, бүгінгі ұрпақтың тілдік санасын байытып, сөз саптау мәдениетін арттыруда маңызды рөл атқарады. Көнерген сөздер тек ескі тілдік элементтер ғана емес, олар – ұлттың өткенімен тікелей байланысты рухани-мәдени мұра.

Мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында көнерген сөздерді мақсатты түрде таныстырып, олардың мағынасын, қолданылу аясын түсіндіру – оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге, тілге деген құрметін арттыруға сеп болады. Сонымен қатар, көнерген сөздер арқылы оқушылар халқымыздың дүниетанымы мен тарихына үңіліп, өз мәдениетімен тереңірек танысады.

Осылайша, көнерген сөздерді оқыту – тек тіл үйрету ғана емес, ұлттық сана қалыптастырудың, рухани сабақтастықты жалғастырудың тиімді жолы. Сондықтан бұл сөздік қабатты оқушылардың тіл мәдениетін жетілдіруде белсенді түрде қолдану – уақыт талабы.

Әдебиеттер:

1. Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1981.
2. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994.

МАЗМҰНЫ

1-СЕКЦИЯ: ДИСКУРС ТАЛДАУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Sedliarova O.M., Soloveva N.S.

GRAPHIC NOVEL TRANSLATION AND LOCALISATION AS LINGUOCULTURAL PROBLEM IN MULTIMODAL DISCOURSE..... 3

Айхынқызы Б.

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ДИСКУРС ЖӘНЕ ДАРАЛЫҚ СТИЛЬ: Ә.НҮРШАЙЫҚОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ..... 8

Куштаева М.Т.

ЭТНОМӘДЕНИ КОНЦЕПТИГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ..... 13

2-СЕКЦИЯ: ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫ

Абдикаримова А., Есенова Қ.Ө.

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES OF KAZAKH HUMOR: REFLECTION OF NATIONAL VALUES..... 19

Сағынбек И.Ж.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОЧНОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ БАШКИРСКИХ НАРОДНЫХ САТИРИЧЕСКИХ СКАЗОК ОБ АЛДАРЕ) 31

Кобыскан А.С.

ЮМОР КАК ИНСТРУМЕНТ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИСКУРСА ЖУРНАЛА «ПЕРВИЧКА»..... 34

Makmutova N. K., Sapargaliyeva D. D.

LOSS OF COMIC EFFECT IN TRANSLATION: COGNITIVE MECHANISMS AND CULTURAL BARRIERS IN HUMOR PERCEPTION..... 38

Морозов Е.А., Морозова П.Е.

ЮМОРИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ: НОВЫЕ ФОРМЫ И ФУНКЦИИ СМЕХА..... 43

Дубских А.И.

ДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ..... 49

Аминев З.Г.

ВЛИЯНИЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ НА ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ В ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ..... 54

Самситова Л.Х.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СКАЗОЧНОГО ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ БАШКИРСКИХ НАРОДНЫХ БЫТОВЫХ СКАЗОК).....	57
<i>Садирова К.К.</i>	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӨЗІЛ-ОСПАҚ: ӨЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР ДИСКУРСЫ.....	65
<i>Култанбаева Н.К.</i>	
АРАБ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ӨЗІЛ-ОСПАҚТЫҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ: ИСЛАМДЫҚ КӨЗҚАРАС.....	68
<i>Жетесова Ж.А.</i>	
АНЕКДОТТЫҢ ДИСКУРСТЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ АНТРОПОӨЗЕКТІК СИПАТЫ.....	73
<i>Жетесова Ж.А., Тухтарова А.С.</i>	
ҰЛТТЫҚ СИПАТ ЖӘНЕ ӨЗІЛ-ОСПАҚ.....	78
<i>Кондратьева Н.В.</i>	
ФЕНОМЕН ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В СОВРЕМЕННЫХ ФИНСКИХ АНЕКДОТАХ.....	84
<i>Ахмет А.Н.</i>	
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӨЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ЖАҢА ФОРМАЛАРЫ: СТЕНДАП.....	88
<i>Пулеха И.Р., Гаврилина Д.С.</i>	
ПОЛИТИЧЕСКИ КОРРЕКТНАЯ БИБЛИЯ: ОТ САКРАЛЬНОГО ТЕКСТА К СОЦИАЛЬНОЙ САТИРЕ.....	91
<i>Маджаева С.И., Исакова С.С.</i>	
ХАРАКТЕРИСТИКА МЕДИЦИНСКОГО ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	94
<i>Токатова Л.Е.</i>	
ЮМОР И СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН В СКАЗКАХ ОБ АЛДАРЕ КОСЕ.....	99
<i>Исакова С.С., Қартжан Н.Е.</i>	
ФРАНЦУЗ ӨЗІЛ-ОСПАҒЫ.....	103
<i>Ермекбаева Г.Г., Танатова Р.К.</i>	
ҚАЗАҚ ӨЗІЛ-ОСПАҒЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ.....	108
<i>Исакова С.С., Танатова Р.К.</i>	
ОРЫС ӨЗІЛ-ОСПАҒЫ.....	113
<i>Танатова Р.К.</i>	
ҚҰМЫҚ КҮЛДІРГІ ӘҢГІМЕЛЕРІНЕ ТӨН БЕЛГІЛЕР.....	116
<i>Қуандықова А.С.</i>	
ҚАЗАҚ КҮЛДІРГІ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАҢҒЫРУЫ.....	122
<i>Кузыассова А.М.</i>	
THE PECULIARITIES IN RENDERING ENGLISH HUMOUR IN ENGLISH WORKS OF ART.....	126
<i>Камалова Г.Р., Шакурова Ш. Р.</i>	

НАРОДНЫЙ ЮМОР БАШКИР: АНАЛИЗ КУЛЭМЭСОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ КНИГИ РАШИТА ШАКУРОВА «СОКРОВИЩА БАШКИРСКОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА» ..... <i>Зеркина Н.Н.</i>	130
АНГЛИЙСКИЙ ЮМОР КАК ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ЗАДАЧА.....	135

3-СЕКЦИЯ: КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Ахвандерова А.Д.</i> ОБ ИСТОЧНИКАХ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ ЧУВАШСКОГО ЯЗЫКА.....	140
<i>Хусаинова Л.М.</i> О БАШКИРСКИХ ОРНАМЕНТАХ	144
<i>Куспанова Г.Д.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЭТНОМӘДЕНИ ТҮРҒЫДАН ҚАРАСТЫРЫЛУЫ.....	147
<i>Mukhanbetsharip N.A., Sapargaliyeva D.D.</i> ETHNOCULTURAL DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF POLITENESS.....	156
<i>Kartzhan N.E.</i> LINGUOCULTURAL DIMENSIONS OF CONCEPT DESCRIPTION.....	163
<i>Shokhayeva K.N., Aitzhanova G.D.</i> THE ROLE OF AI TECHNOLOGIES IN TRANSFORMING BUSINESS COMMUNICATION.....	169
<i>Айтбенбетова А.Қ.</i> ӘЛЕМНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ ВАРИАЦИЯСЫ.....	186
<i>Уразалиева А.Р.</i> К ВОПРОСУ ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ФРАНЦУЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ.....	188
<i>Бисенова Д. Р.</i> ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ӘНДЕРІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	191
<i>Молдабаева З.М.</i> ОРЫС ТІЛДІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ҚАЗАҚ ТІЛІН КОГНИТИВТІК ТҮРҒЫДАН МЕҢГЕРТУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	194
<i>Елубаева А.Н.</i> МӘТІНДЕРДІ КОГНИТИВТІК ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ.....	199
<i>Мукатова М.Е.</i> ОРТА МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ҰСТАНЫМДАРЫ.....	205
<i>Тайжанова Ж.Ж.</i> ГЕЙМИФИКАЦИЯ АРҚЫЛЫ ОРТА БУЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУ.....	209

<i>Улмагамбетова Г.М.</i>	
ТІЛДІК САНА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОГНИТИВТІК ӘДІСТЕРДІҢ РӨЛІ.....	215
<i>Жасанова А.Қ.</i>	
ҚАЗАҚ ТЕРМИНТАНЫМЫ: КӘСІБИ БІЛІМНІҢ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІСІ.....	220
<i>Тоқсамбаева А.О., Д.Д. Турсынова Д.Д.</i>	
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ: ТЫНЫШТЫҚБЕК ӘБДІКӘКІМҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ.....	223
<i>Ердембеков Б.А., Салимжанов Б.Е.</i>	
ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР.....	227
<i>Кастуганова Л.К.</i>	
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЛИНГВОМӘДЕНИ БАҒЫТТА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	231
<i>Сарсенбаева С.Ш.</i>	
КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ	236

“ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ”
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫҚ КІТАП НОМЕРІ
ISBN.
ӘМБЕБАП ОНДЫҚ ЖІКТЕУ,
КІТАПХАНАЛЫҚ-БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЖІКТЕУ,
ШТРИХ - КОД
БЕРІЛДІ (ТІРКЕЛДІ)
“НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН”
ПРИСВОЕНЫ (ЗАРЕГИСТРИРОВАНЫ)
МЕЖДУНАРОДНЫЙ СТАНДАРТНЫЙ КНИЖНЫЙ НОМЕР
ISBN
УНИФИЦИРОВАННЫЙ ДЕСЯТИЧНЫЙ КЛАССИФИКАТОР,
БИБЛИОТЕЧНО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАТОР,
ШТРИХ-КОД.

ISBN 978-601-376-040-7

«ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫ: САЛҒАСТЫРМАЛЫ АСПЕКТІ»
халықаралық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
2025 жыл 19 қыркүйек

МАТЕРИАЛЫ
международной конференции
«ЮМОРИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ»
19 сентября 2025 года

MATERIALS
of the international conference
«HUMOROUS DISCOURSE: A COMPARATIVE ASPECT»
September 19th, 2025